

370. 9593

พ 7351

53

การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน

พ.ศ. 2442 - 2475

ปริญญานิพนธ์

ของ

พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์

11 พค 2535

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กันยายน 2530

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178522 H 110730

การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน

พ.ศ. 2442 - 2475

บทคัดย่อ

ของ

พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้า

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กันยายน 2530

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มุ่งศึกษาถึงวิวัฒนาการการจัดการศึกษาในมณฑลอีสานก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสิ้นสมัยการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ปี พ.ศ. 2475 ทั้งนี้จะพิจารณาปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการศึกษา นโยบาย จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษา กระบวนการจัดการศึกษา ปัญหา อุปสรรค และวิธีการแก้ไข รวมทั้งผลของการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน ตั้งแต่สมัยพระราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองเป็นต้นมา จนถึงปีที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศ (พ.ศ. 2442 - 2475) และจะศึกษาวิธีการจัดการศึกษาในมณฑลก่อนการปฏิรูปการศึกษาโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานเท่านั้น โดยใช้เอกสารชั้นต้นเป็นหลัก

ผลการศึกษาพบว่า การที่รัฐบาลดำเนินการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน เป็นผลสืบเนื่องมาจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดนมณฑลอีสาน รวมทั้งปัญหาความล่าช้าทางการศึกษา การเศรษฐกิจ การคมนาคม และความต้องการ บุคคลที่มีความรู้เข้ามาปฏิบัติงานราชการสำคัญ ทั้งรัฐบาลมีความมุ่งหมายที่จะปฏิรูปการศึกษาให้มีความผสมกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งก็ประสบปัญหาและอุปสรรคจากการดำเนินการมาโดยตลอด รวมทั้งปัญหาทางการเมืองที่ปรากฏออกมาโดยการไม่ยอมรับจากบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองที่ไว้วางใจอำนาจจากรัฐบาลกลาง จนก่อให้เกิดกบฏผู้บุญหรือผู้บุญ พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ดำเนินการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป และมีการดำเนินการกันอย่างจริงจังและต่อเนื่อง โดยเน้นการ เรียนการสอนภาษาไทย เพื่อให้สามารถเขียนได้ในระยะเริ่มต้นการดำเนินการจัดการศึกษาให้มีการพัฒนา และปรับปรุงแก้ไขโดยการเน้นปลูกฝังความรู้รักสามัคคีและความเป็นไทยโดยเฉพาะการจัดการเรียนวิชาลูกเสือ นอกจากนี้ยังมีการ เน้นการเรียนการสอนทางด้านอาชีพศึกษาให้มีการเรียนการสอนโดยทั่วไป เพื่อให้ประชาชนสามารถนำไปประกอบวิชาชีพได้

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลได้ดำเนินการปฏิรูปการศึกษาอย่างจริงจัง โดยใช้นโยบาย คอยเป็นคอยไป ในที่สุดปัญหาบางอย่างรัฐบาลสามารถดำเนินการแก้ปัญหาและอุปสรรคได้ ในบางปัญหาได้มีความพยายามแก้ไขกันอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ควยการสร้าง ความผสมกลมกลืน ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยได้รับความร่วมมือจากข้าราชการ พระภิกษุ คหบดี และประชาชนในมณฑลอีสาน อันเป็นพื้นฐานสำคัญที่เป็นการพัฒนาทาง การศึกษาของมณฑลอีสานให้ดีขึ้นตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน

EDUCATIONAL REFORM IN MONTHON ISAN

(B.E. 2442 - 2475)

AN ABSTRACT

BY

PIROON SVATRUM

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University
September 1987

The most important objective of this thesis is to study the development of education system in the MonThon Isan Province from the Pre-Rama V Reform upto the 1932 Revolution. In this study, the causes leading to the development, the Government policy its objectives management system obstacles and their solution as well as the benefit of education development from the commencement of the Royal Decree in the Regional education upto the Revolution in 1932 are brought into consideration and analysis. The Pre-reform provincial education system is also dealt with as a background of study. In the study, the primary sources of documents are mainly consulted.

The result of the study is that the threat of French Imperialism in MonThon Isan border and the lag in education economic and communication system which urgently required educated manpower to deal with, are important cause of this reform. The education unity is also needed by the Government in order to make the Central Government recognised by the provincial leads. With unrecognition of the Central Government it leads to the Holy men Revolt in 1902 in the MonThon Isan.

In commencing the Reform, the Gov. starts it from the Thai-Language, both reading and writing, in order to intro'duce to them the concept of nationalism. Boy scout as well as the vocational subject were also introduced.

However, with this Reform, many problems and obstacles have been solved by the Gov. while some other probles are

still to be solved up to the present time. The Reform have been conducted with the assistance and cooperation of the Gov. officials, monks, householders and all the peoples in MonThon Isan. And this Reform is the apparently regarded as the basis of the education development this Region from then on till nowadays.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปริญญานิพนธ์
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... ประธาน
..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
..... กรรมการ
..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี เนื่องจากผู้เขียนได้รับความกรุณา
ให้คำปรึกษาแนะนำและการช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์คุณวราวุฒ
สนิหวงศ์ ณ อยุธยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์จากรุวรรณ ไวยเจนท์ ซึ่งผู้เขียน
สำนึกในพระคุณ และขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติชาย พพานานท์ อาจารย์ที่ปรึกษา
ที่ได้ให้ข้อคิดและคำปรึกษาตั้งแต่เริ่มต้น และขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์วุฒิชัย
มุลสิลป์ ที่ได้ให้คำปรึกษาและคำแนะนำสิ่งที่มีค่าเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณ อาจารย์ ดร.อดุลย์ศักดิ์ สุนทรโรจน์ และอาจารย์ ดร.สรเชษฐ์
วรคามวิชัย แห่งวิทยาลัยครูบุรีรัมย์ อาจารย์ระลึก ชานี คีษานีเทศก์สำนักงาน
ประถมศึกษาจังหวัดอุบลราชธานี อาจารย์รุจิรา คุ้มเจริญ โรงเรียนชัยภูมิ
และอาจารย์อุทัย นิวัฒน์วงศ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนภัทรบพิตร และนางสาวสุพิศ
ศิลากุล ที่ได้ให้ความช่วยเหลือแนะนำ และอนุเคราะห์ข้อมูลบางประการแก่ผู้เขียนมา
โดยตลอดด้วยดี

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุ
มหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ สถาบันวิทยบริการจุฬาลงกรณ์
หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดวิทยาลัยครูมหาสารคาม
ที่ได้อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าและใช้เอกสารด้วยดีตลอดมา

ท้ายสุด ขอขอบพระคุณ นางคอกไม้ สวัสดิ์รัมย์ มารดาที่ได้เอาใจใส่
สนับสนุน คุณป่อรุ่ง และคุณยาบุตร เพ็ญไพบูลย์เสถียร ที่ได้ให้ความอุปการะที่อยู่อาศัย
และนางบุญสม สวัสดิ์รัมย์ ภรรยาที่ได้ให้กำลังใจสนับสนุนแก่ผู้เขียนตลอดมา

พิรุณ สวัสดิ์รัมย์

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
1 สภาพทั่วไปของมณฑลอีสานก่อนปี พ.ศ. 2441	1
ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศของมณฑลอีสาน	1
ลักษณะเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ภาษา	3
สภาพขนบธรรมเนียมประเพณี	6
สภาพการเมืองและการปกครอง	9
การเศรษฐกิจ	13
2 มูลเหตุการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานและพื้นฐานการศึกษา ของมณฑล	18
ภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่คุกคาม ประเทศไทย	18
ความล้าหลังทางการศึกษา	21
ความล้าหลังในด้านการเศรษฐกิจและการคมนาคม	23
ความต้องการบุคลากรที่มีความรู้เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ราชการ..	27
ลักษณะพื้นฐานของการศึกษามณฑลอีสาน	30
3 การปฏิรูปการศึกษามณฑลอีสานระยะแรก พ.ศ.2442-2455...	36
การเตรียมการปฏิรูปการศึกษาคตามนโยบายการปฏิรูป การศึกษาหัวเมือง	36
วิเคราะห์นโยบายการปฏิรูปการศึกษาหัวเมือง พ.ศ.2441..	44
การดำเนินการปฏิรูปการศึกษามณฑลอีสาน พ.ศ.2442-2455	50

ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานการจัดการศึกษา ระยะแรก พ.ศ. 2442 - 245	66
4 การจัดการศึกษาระยะที่ 2 พ.ศ. 2456 - 2475	76
นโยบายการจัดการศึกษา พ.ศ. 2456	77
นโยบายการจัดการศึกษา พ.ศ. 2458	82
การจัดการศึกษา และผลของการดำเนินการจัดการศึกษา มณฑลอีสาน พ.ศ. 2456 - 2464	91
พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 กับการจัดการศึกษา ในมณฑลอีสาน	97
การตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาและโรงเรียนฝึกหัดครูใน มณฑลอีสาน	104
การปลูกฝังชาตินิยมแก่นักเรียนในมณฑลอีสาน	110
การจัดการศึกษาทางอาชีวศึกษาของมณฑลอีสาน	115
การตั้งโรงเรียนแผนที่	116
ปัญหาและอุปสรรคของการจัดการศึกษาระยะที่ 2 พ.ศ. 2456 - 2475	119
5 บทสรุป	127
บรรณานุกรม	131
ภาคผนวก	151

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 แสดงจำนวนวัด จำนวนพระ และศิษย์วัดในมณฑลอีสาน (พ.ศ. 2451 - 2454)	62
2 แสดงจำนวนนักเรียนประถมศึกษาในมณฑลอีสานที่สอบไล่ พ.ศ. 2451 - 2454	64
3 แสดงยอดจำนวนโรงเรียน นักเรียน และครูในมณฑลอีสาน โรงเรียนประถมศึกษาของรัฐบาล พ.ศ. 2456 - 2463...	93
4 แสดงจำนวนโรงเรียน นักเรียน ครู โรงเรียนประชาบาล ในมณฑลอีสาน	94
5 แสดงจำนวนนักเรียนทั้งชายและหญิงในโรงเรียน 3 ประเภท ของมณฑลอีสาน พ.ศ. 2464 - 2475	102
6 แสดงจำนวนคาบที่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษา ภาคบังคับในมณฑลอีสาน	103
7 แสดงจำนวนเด็กนักเรียนโรงเรียนมัธยมศึกษาของมณฑลอีสาน...	108
8 แสดงจำนวนเงินที่เก็บไว้จากปี พ.ศ. 2465 - 2468 ...	120
9 แสดงยอดงบประมาณที่กระทรวงได้รับปี พ.ศ. 2464 - 2475	122
10 แสดงยอดรายรับเงินจัดสรรเพื่อการศึกษาของมณฑลอีสาน ...	123
11 แสดงจำนวนค่าเฉลี่ยของครูต่อเด็กนักเรียนประชาบาลใน มณฑลอีสาน	128

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แสดงการศึกษา พ.ศ. 2441	46
2 แสดงการปกครองพระสงฆ์	49
4 แผนที่บอกประเภท และภาคของการศึกษา	84
5 รูปโครงการศึกษา พ.ศ. 2464	90

บทนำ

ใน พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดแบ่งการปกครองหัวเมืองอีสานออกเป็น 4 หัวเมืองใหญ่ คือ 1. หัวเมืองลาวตะวันออก 2. หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือ 3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ 4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง¹ โดยพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ไปเป็นผู้กำกับการปกครอง/ ทั้งนี้เพื่อความเรียบร้อยและสะดวกแก่การบังคับบัญชา ต่อมาในปี พ.ศ. 2435 เหตุการณ์ตามชายแดนของประเทศไทยถูกคุกคามจากชาติตะวันตก จึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงรูปแบบการปกครองให้รัดกุม² ยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ปรับปรุงการปกครองหัวเมืองอีสานเสียใหม่ เป็นเขตการปกครองเรียกว่า "มณฑล" ดังนั้นหัวเมืองอีสานได้ชื่อว่าเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีพระบรมวงศ์เชอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นผู้บัญชาการมณฑลคนแรก³

ใน พ.ศ. 2437 มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือจึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน โดยมีเมืองสำคัญ 5 เมือง คือ 1. เมืองอุบลราชธานี 2. เมืองจำปาศักดิ์ 3. เมืองขุขันธ์ 4. เมืองสุรินทร์ 5. เมืองร้อยเอ็ด และมีที่ตั้งกองบัญชาการมณฑล ที่เมืองอุบลราชธานี และปี พ.ศ. 2437 ก็ได้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมสรรพสิทธิประสงค์ ไปเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลอีสาน

¹ เฑาะ วิชาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 หน้า 87

² จักรกฤษณ์ นรนิติติกุลการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย หน้า 169

³ สมเด็จพระบรมยาดำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 237

และข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลอีสาน และมีหน้าที่จัดการปกครองและจัดการศึกษา
ภายในมณฑลให้เป็นระเบียบแบบแผนและกว้างขวางยิ่งขึ้น

* แต่เดิมการศึกษาของคนในมณฑลอีสานนั้น ศึกษากันโดยอาศัยวัด¹ กับศึกษา
จากสถาบันสังคมและสิ่งแวดล้อม เช่น ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีและความเชื่อ
ของท้องถิ่นซึ่งไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน การศึกษาโดยอาศัยวัดนั้น กุลบุตร
ชาวไทยซึ่งเป็นเด็กชายเท่านั้นจึงจะสามารถศึกษาได้ โดยบวชเป็นสามเณรหรือเป็น
พระภิกษุ และในขณะที่บวชก็จะศึกษาเล่าเรียนจากพระอุปัชฌาย์อาจารย์ วิชาหลัก
ที่เรียนคือ พระไตรปิฎก ซึ่งใช้อักษรขอมเขียนภาษาบาลี² สำหรับเด็กชายที่อายุ
ไม่ถึงบวชผู้ปกครองจะส่งเขาไปอยู่ในวัด เพื่อเป็นลูกศิษย์พระและจะทำหน้าที่รับใช้
พระ เช่น พายเรือให้พระไปนิคมบาตรและพระก็จะสอนหนังสือให้ตามโอกาส
ซึ่งไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน การศึกษาลักษณะนี้เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่าง
บ้านกับวัดซึ่งเป็นลักษณะเด่นของสังคมไทยประการหนึ่งคือ เป็นสังคมระบบอุปถัมภ์
คำจุน³ โดยเฉพาะมณฑลอีสานนั้นแทบทุกหมู่บ้านจะมีวัด ฉะนั้นเด็กชายอายุสิบสองขวบ
พ่อแม่จะนิยมให้บวชเป็นสามเณรหรือ "จ้าว" เพื่อรับการศึกษขั้นต้น ซึ่งต้องเรียน
ธรรมะ เรียนอ่านและจารหนังสือ

นอกจากวัดจะเป็นแหล่งที่ให้ความรู้แก่คนไทยแล้ว การศึกษาอีกด้านหนึ่ง
ก็คือ สถาบันสังคมและสิ่งแวดล้อมจะเป็นผู้ถ่ายทอด ขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม
จารีตประเพณี และความเชื่อของท้องถิ่นที่ดำรงไว้กับประชาชนด้วย

¹รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ หน้า 2

²ชาเลื่อง วุฒิจันทร์ การพัฒนากิจการคณะสงฆ์และการพระศาสนาเพื่อ
ความมั่นคงแห่งชาติ หน้า 101

³ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรรณี ฉัตรพลรักษ์ หน้า 117

ปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีโครงการปฏิรูปการศึกษา เพื่อขยายการศึกษาออกไปสู่หัวเมืองโดยทรงเห็นว่า ตามธรรมเนียมประเพณีเดิมของไทย วัดเป็นสถานศึกษาที่ให้การศึกษาแก่ประชาชนอยู่แล้ว แต่ยังคงอยู่ในวงจำกัด ทั้งนี้เพราะรัฐยังมีใครเป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาให้แพร่หลายโดยทั่วกัน ฉะนั้นพระองค์จึงทรงขยายงานด้านการจัดการศึกษาออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และประชาชน โดยตั้งโรงเรียนขึ้นอย่างเป็นทางการ ดังประกาศโรงเรียนว่า "...ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ก็เพราะทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และมีพระราชประสงค์จะให้วิชาหนังสือไทยรุ่งเรือง แพร่หลายเป็นคุณแก่ข้าราชการ และเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไป..."¹ และจึงมีการประกาศการศึกษาไปยังหัวเมือง ในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441² โดยมีสมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบในการจัดการศึกษาหัวเมือง³

สำหรับบทลือसान สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวลพิธีประสงค์ผู้บัญชาการมณฑลลือसान ได้จัดการปฏิรูปการศึกษาและให้ความสำคัญของการศึกษาในมณฑล เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายขยายการศึกษาหัวเมือง จึงแต่งตั้งให้พระญาณรักธิ์

¹คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมฉลองรัชสมปีตรบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่อง การจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 22

²สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติและความจำสังเขป ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล ณ กรุงเทพฯ) หน้า 50

³พ.อ. ม.ร.ว.ศุภวัฑย์ เกษมศรี "การปฏิรูปการศาสนา" ในประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่มที่ 4 - พ.ศ. 2475 หน้า 468

เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลและคณะพระภิกษุอีกจำนวนหนึ่งเป็นผู้จัดการศึกษา เพราะในขณะนั้นไม่มีกรรมการมณฑลที่จะเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบงานด้านการจัดการศึกษา โดยเฉพาะ พระญาณรักขิตจึงขอความร่วมมือจากพระและคฤหัสถ์ผู้มีความรู้พอสมควร ในท้องถิ่นนั้นมาเป็นครูและขอครูจากทางการบ้าง โดยได้ดำเนินการเรื่อยมาจนถึง ปี พ.ศ. 2445 รัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองสงฆ์ ร.ศ. 121¹ ทำให้พระได้มีบทบาทในการให้การศึกษาอย่างมีระเบียบแบบแผนแก่ประชาชนยิ่งขึ้น และการศึกษาในมณฑลอีสานได้ขยายไปในด้านอาชีวศึกษา โดยจัดตั้งโรงงาน การช่างขึ้น แบ่งงานออกเป็นกอง เช่น กองปั้นอิฐ กองซ่อมสีข้าว และกองไม้ ซึ่งอยู่ในความควบคุมของวัด² และพระเจ้าอนงยาเชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้น ทั้งนี้เพื่อฝึกหัดลูกหลานข้าราชการสำหรับ เตรียมตัวเข้ารับราชการ โดยคัดเลือกเอาเฉพาะบุตรหลานของข้าราชการชั้น สัญญาบัตรให้เข้าไปศึกษา ก่อน ทั้งนี้เพื่อเป็นการเตรียมบุคคลเข้ารับราชการใน หัวเมืองมณฑลอีสาน

พ.ศ. 2452 รัฐบาลได้จัดการศึกษาให้แก่อำเภอทั่วไป โดยมอบให้ กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา³ และกระทรวงธรรมการ จัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษา มณฑลอีสานได้เร่งรัดการเรียนโดยมีโรงเรียนเมือง

¹สิริวัฒน์ คำวันสา สงฆ์ไทยใน 200 ปี หน้า 195

²สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร) "การจัดการศึกษาในภาค อีสาน" ใน พัฒนาชุมชน 5 : 12 ธันวาคม 2509 หน้า 20

³กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 2 ประจำปี 2452 หน้า 3

โรงเรียนแขวง โรงเรียนเชลยศักดิ์* โดยมีผู้ดูแลรับผิดชอบมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2456 รัฐบาลได้ประกาศใช้โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 และประกาศโครงการศึกษาแก้ไขปี พ.ศ. 2458 รูปแบบของการจัดการศึกษาของไทยมีความชัดเจนมากขึ้นคือ ได้มีประกาศการศึกษาภาคบังคับ และปี พ.ศ. 2464 ก็ได้มีพระราชบัญญัติการประถมศึกษา ซึ่งกำหนดให้เด็กชายหญิงทุกคนอายุตั้งแต่ 7 ปี ถึง 14 ปี ต้องเข้าเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา¹ มณฑลอีสานก็ได้เร่งรัดการจัดการศึกษาให้มากขึ้นให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาล

หลังจากปี พ.ศ. 2468 เป็นต้นมา ประเทศไทยได้ประสบกับปัญหาทางด้านการเงินเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในระหว่างปี พ.ศ. 2472 - 2475 ดังรายงานกระทรวงธรรมการว่า "...ฐานะทางการเงินของประเทศตกต่ำและเงินเสียภาษีอากรเสียไบน้อยลงอันเป็นเหตุให้กระทบกระทั่งอย่างมากถึงการศึกษา..."² มณฑลอีสานต้องประสบกับปัญหาการขาดครูผู้สอน ทั้งนี้เพราะรายได้ของครูลดน้อยลง จึงหันไปประกอบอาชีพอื่นที่มีรายได้ดีกว่า และนอกจากนี้ปัญหาการไม่มีเด็กนักเรียนเข้าเรียนเนื่องจากปัญหาเศรษฐกิจ การขาดรายได้ของผู้ปกครองทำให้การศึกษาของมณฑลต้องพบกับปัญหาและอุปสรรคมากมาย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2468 จนถึงปี พ.ศ. 2475 อันเป็นปีสิ้นสุดการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

*โรงเรียนเชลยศักดิ์ หมายถึง โรงเรียนราษฎร์หรือโรงเรียนเอกชน

¹จารุวรรณ ไวยเจตน การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475

หน้า 4

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ พุทธศักราช 2471

หน้า 4

จากสาระสำคัญดังกล่าวข้างต้น เมื่อรัฐบาลได้ประกาศการปฏิรูปการศึกษา และขยายการศึกษาหัวเมืองให้แก่หลายไปสู่ชนบทต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2441 แต่การจัดการศึกษาของมณฑลอีสานได้เริ่มต้นปฏิบัติอย่างจริงจังและมีระเบียบแบบแผนใน พ.ศ. 2442 ซึ่งเป็นการวางรากฐานของการศึกษาที่เปลี่ยนจากระบบเดิมสู่ระบบโรงเรียนที่มีผู้รับผิดชอบ ภายใต้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และได้ดำเนินมาจนถึงปี พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นปีที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองไปสู่ระบอบประชาธิปไตย ดังนั้นผู้วิจัยจึงมุ่งศึกษาการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2475 เป็นสำคัญ

✓ ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาสภาพทั่วไปของมณฑลอีสานเพื่อเป็นพื้นฐานให้เข้าใจนโยบายที่นำไปสู่การปฏิรูปการศึกษาของมณฑลอีสานของรัชกาลที่ 5
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์นโยบายการขยายการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442 - 2475
3. ศึกษาวิเคราะห์ผลการปฏิรูปการศึกษามณฑลอีสานเพื่อให้ทราบปัญหาอุปสรรคและวิธีการแก้ปัญหาการจัดการศึกษามณฑลอีสาน พ.ศ. 2442 - 2475

✓ ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาสภาพปัญหาทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจของมณฑลอีสาน เพื่อให้เข้าใจนโยบายก่อนการปฏิรูปการศึกษาของรัชกาลที่ 5 พอสังเขป
2. ศึกษาวิเคราะห์นโยบายของการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2475

3. ศึกษาวิธีการดำเนินงานการปฏิรูปการศึกษาในเขตลือสานระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2475
4. ศึกษาปัญหาและอุปสรรคที่มีต่อการจัดการศึกษาในเขตลือสานระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2475
5. ศึกษาผลของการจัดการศึกษามณฑลลือสานหลังจากมีการปฏิรูปการศึกษา จนถึง พ.ศ. 2475

✓ ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะให้ความรู้เรื่องการศึกษาในเขตลือสาน ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 พอสังเขป
2. ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะให้ความรู้เกี่ยวกับนโยบายการปฏิรูป การขยายการศึกษาในเขตลือสาน
3. ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะทำให้ทราบและเข้าใจปัญหาอุปสรรค วิธีการแก้ปัญหา และผลการปฏิรูปการศึกษาในเขตลือสานและการจัดการศึกษา ระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2475

✓ สมมติฐานในการศึกษา

1. ความล่าช้าทางสังคม เศรษฐกิจ และภัยคุกคามจากประเทศ ฝรั่งเศส เป็นเหตุให้ต้องมีการปฏิรูปการศึกษาในเขตลือสาน
2. นโยบายการปฏิรูปการศึกษาและการขยายการศึกษาหัว เมืองในเขตลือสาน มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ประชากร เรียนรู้หนังสือไทยและมีความรู้สึกรักเป็นไทย
3. วิธีการดำเนินการศึกษาโดยใ้พระเป็นผู้นิเทศทำให้การจัดการศึกษา บรรลุเป้าประสงค์ตามนโยบายที่วางไว้

4. ความทุกข์กันดารของพื้นที่ การขาดบุคลากร งบประมาณ เกรงธุรกิจ และความเชื่อในประเพณีดั้งเดิม เป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปการศึกษาและการขยับ การศึกษาในมณฑลอีสาน

5. ผลการปฏิรูปทำให้ประชากรมณฑลอีสานรู้หนังสือไทยเพิ่มขึ้น และ มีความรู้สึกเป็นคนไทยมากขึ้น

วิธีการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการเสนองานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่จะใช้การศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ดังจะใช้เอกสารต่อไปนี้

1. เอกสารชั้นที่ 1

1.1 ลายพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ และบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในกองจัดทนายเหตุแห่งชาติ

1.2 พระราชพงศาวดาร และประชุมพงศาวดาร

1.3 รายงานกระทรวงธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ

1.4 ประวัติและตำนานวัดในหัวเมืองอีสาน

1.5 เอกสารจากศูนย์วัฒนธรรมอีสานที่ได้รับการคัดลอกและตีพิมพ์แล้ว

2. เอกสารชั้นที่ 2 (ที่ได้รับการตีพิมพ์แล้ว)

2.1 หนังสือที่พิมพ์แต่งเกี่ยวกับภาคอีสาน เช่น

- เติม วิภาคนิพนธ์กิจ ประวัติศาสตร์ภาคอีสาน
- จารุบุตร เวียงสุวรรณ ของศรีอีสาน
- บุญเรือง วรรณชาติ มรดกอีสาน

- นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์ ไทยลาวอีสาน
- วิทยาลัยครูมหาสารคาม อีสานคดี
- สิริวัฒน์ คำวันสา อีสานปริทัศน์
- วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ สมบัติอีสานใต้
- จารุวรรณ ธรรมวัตร คติชาวบ้านอีสาน

2.2 เอกสารวิชาการประกอบการวิจัย การเรียนและการสัมมนา
ทางศิลปวัฒนธรรมของภาคอีสาน

2 3 วารสาร นิตยสารต่าง ๆ เช่น ประชาศึกษา ประชากรศึกษา
ประชาบาล สังคมศาสตร์ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ มิตรครู ภาจารย์สาร ฯลฯ

3. วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง

3.1 วุฒิชัย มุลศิลป์ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์
กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2515,
234 หน้า

3.2 จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทยระยะ
10 ปีก่อน พ.ศ. 2475 วิทยานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัย
วิชาการศึกษาประสานมิตร 2516, 176 หน้า

3.3 ระลึก ชานี้ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์
กศ.ม. บัณฑิตวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
2522, 294 หน้า

3 4 อรุณรัตน์ สิริบุตทร มณฑลอีสานและความสำคัญในทาง
ประวัติศาสตร์ วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2526, 239 หน้า

- 3.5 ประมุข ทรัพย์สินสาร วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออก
เจียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 ปริณิพนธ์
 อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525, 143 หน้า
- 3.6 นางลักณ์ ลิมศิริ ความสำคัญของกฎหัวเมืองอีสาน
พ.ศ. 2325 - 2445 ปริณิพนธ์ ศก.ม. มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร 2524, 218 หน้า
- 3.7 ชาเลื่อง วุฒิจันทร์ การพัฒนากิจพระสงฆ์และการพระศาสนา
เพื่อความมั่นคงของชาติ ปริณิพนธ์ วิทยาลัยป้องกัน
 ราชอาณาจักรประจำปีการศึกษา พุทธศักราช 2524 - 2525
 289 หน้า
- 3.8 ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์
 ศก.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2515, 189 หน้า

แหล่งที่จะค้นคว้าข้อมูล

แหล่งที่สำคัญคือ

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดกรมวิชาการ
4. หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม
5. หอสมุดวิทยาลัยครูบุรีรัมย์ วิทยาลัยครูมหาสารคาม
6. ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม
7. แหล่งอื่น ๆ เท่าที่จำเป็น

กรรมการ, กระทรวง รายงานกระทรวงกรรมการ ฉบับที่ 2 ประจำปีพุทธศักราช
2452 - 2455, 190 หน้า

พระมหาวิรวงศ์, สมเด็จพระสังฆราช (พิมพ์ ธรรมชโร) ใน "การจัดการศึกษาในภาคอีสาน"
พัฒนาชุมชน 5 : 12 ธันวาคม 2509, 80 หน้า

รอง กษามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็นที่ระลึก
ในงานฉลองครบรอบหกสิบปีของกระทรวงศึกษาธิการ 1 เมษายน 2507

โรงพิมพ์กุสุมา 2495, 216 หน้า

สิริวัฒน์ ศาว์วิสุทธิ์ และทองพรรณ ราชภักดิ์ สังคมไทยใน 200 ปี โรงพิมพ์
กรีนแลนด์ 2524, 353 หน้า

อภินันท์ รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 แปลโดย ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. และพรณี ฉัตรพลรักษ์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
2527, 359 หน้า

สภาพทั่วไปของมณฑลอีสานก่อนปี พ.ศ. 2441

มณฑลอีสานเป็นมณฑลใหญ่อันค้ำหนึ่ง ซึ่งเป็นดินแดนที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งตั้งแต่สมัยโบราณมา ทั้งนี้เพราะดินแดนส่วนนี้เคยมีเจ้าผู้ครองนครนอญใหญ่ตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยทั่วไป ดังนั้นวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ชีวิต และความเป็นอยู่ของประชาชนในมณฑลอีสาน จึงมีความแตกต่างกันไปตามสภาพของภูมิประเทศที่ตนอยู่อาศัย สภาพสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ที่ประชาชนในท้องถิ่นนั้น และมีการสืบทอดวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีกันมาอย่างไม่ขาดสาย

ขนาดที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศของมณฑลอีสาน

มณฑลอีสานก่อนตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้นเดิมเรียกว่า หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ และหัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปี พ.ศ. 2433 มีเมืองใหญ่ทั้งหมด 7 เมือง คือ อุดมราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์¹ กรั้นในปี พ.ศ. 2437 ก่อนที่จะมีการตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้รวมกลุ่มจังหวัดต่าง ๆ ที่อยู่ชั้นนอกเข้าเป็นมณฑล 6 มณฑล และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลลาวกาว* ซึ่งมีที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่เมืองอุดมราชธานี

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมเทพ เทศาภิบาล หน้า 131

* มณฑลลาวกาวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2442 และในปี พ.ศ. 2443 เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน

โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่
พระวงศ์แรก

ภายหลังจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ทำให้ประเทศไทย
ต้องสูญเสียดินแดนบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ประเทศฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขการปกครอง
ที่จังหวัดอุบลราชธานีให้เป็นลักษณะของเทศาภิบาล ดังนั้นมณฑลอุบลราชธานีจึงมีพื้นที่ดังแนบ
ตั้งอยู่ในเส้นละติจูดเหนือ 13 องศาเศษ ถึง 16 องศาเศษ ลองจิจูดตะวันออก
103 องศา ถึง 105 องศาเศษ² ตรงกับทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพ
มหานคร จัดเป็นมณฑลที่มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ 4 โดยมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ
56,000,000 ตารางเส้น มีประชากรในปี ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)
ประมาณ 924,000 คน โดยมีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ	จด	มณฑลออุบล
ทิศใต้	จด	มณฑลบุรีรัมย์ และเขมรในอารักขาฝรั่งเศส
ทิศตะวันออก	จด	ลำน้ำโขงฝั่งตะวันออก
ทิศตะวันตก	จด	มณฑลนครราชสีมา

จากการมีพื้นที่อาณาเขตของมณฑลอุบลราชธานีกว้างใหญ่มาก จึงทำให้มีลักษณะ
ภูมิประเทศที่แตกต่างกันออกไป โดยที่เจ้าหน้าที่ของมณฑลเป็นผู้ราบเชิงเขาสูงรวม
เอียงมาทางทิศใต้ของภาคอีสาน จากลักษณะพื้นที่ดังกล่าวทำให้แบ่งได้สามสาขา

¹ สมัยแรกเจริญ งามจิตรา "สงครามกู้ประเทศสยาม
ก่อนปีใด ใน สมัยอีสานใต้ ครั้งที่ 3 หน้า 33

² เขียวอมรวงศ์จิตร "แนวทางการพัฒนาเมืองมณฑลอุบลราชธานี
พงศาวดาร (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1) (ภาคที่ 1, 4 และ 5) หน้า 142

ไหลผ่าน 2 สาย ไคแก่ แม่น้ำมูล และแม่น้ำชี ซึ่งไหลผ่านตลอดที่ราบทาง
 ตอนล่างไปทางตะวันออกลงสู่แม่น้ำโขง ลักษณะของมณฑลส่วนใหญ่จะประกอบด้วย
 หินทรายแป้ง* หินทราย และหินกินดาน ซึ่งสภาพเช่นนี้จะมีการผุพังหลายมาก
 พื้นที่ราบบางบริเวณจะมีลักษณะของกรวยเกลือปรากฏให้เห็นอยู่โดยทั่วไป จึงทำให้
 คุณสมบัติในการเก็บกักน้ำของดินและการกักน้ำมีน้อย ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำในช่วง
 ฝนตกหนักจะเกิดน้ำท่วมอย่างฉับพลัน น้ำจะท่วมในระยะเวลาเพียงสั้น ๆ เท่านั้น
 เนื่องจากโครงสร้างของพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นหินทราย และหินปนทรายซึ่งเก็บกักน้ำ
 ไม่ได้นาน ดังนั้นในฤดูแล้งจึงเกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำ และเกิดสภาพน้ำเค็มใน
 บางพื้นที่ จึงทำให้ชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนในมณฑลอีสาน ซึ่งประกอบ
 อาชีพทางการเกษตรเป็นหลักในการดำรงชีวิตได้ผลไม่เต็มที่ ทำให้เกิดปัญหาทาง
 เศรษฐกิจ และเป็นผลสะท้อนไปสู่การ เมือง และการปกครองในภูมิภาคนี้ด้วย
 ในเวลาต่อมา

ลักษณะเรื่อชาติเผ่าพันธุ์ภาษา

เนื่องจากอาณาเขตของมณฑลอีสานมีความกว้างใหญ่เป็นมณฑลชั้น 1 ของ
 ประเทศไทย ซึ่งแม้ในปัจจุบันนี้ยังมีจำนวนประชากรไม่น้อยกว่าร้อยละ 95 ที่พูด
 ภาษาถิ่น และภาษาไทยอีสาน¹ ประชาชนที่อาศัยอยู่มีเชื้อสายที่แตกต่างกันมาและ

* หินทรายแป้ง Salt Stone คือ หินทรายที่มีขนาดของหินเป็นเม็ดละเอียดเกิด
 ขนาด CO₂ - .02 มิลลิเมตร

¹ ไทพรวัย มีทุกด การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 1

เดิมสืบเชื้อสายมาจากพวกขอม ซึ่งต่อมาเรียกว่า พวกชา ส่าวิกราย¹ หรือกวย นอกจากนั้นยังมีพวกเขมร พวกไทยโคราช และกลุ่มประชาชนไทย - ลาวปนอยู่ บางส่วนของพื้นที่ โดยอาศัยกระจายอยู่ในบริเวณพื้นที่ของจังหวัดต่าง ๆ ดังนี้

1. พวกกวย ในปัจจุบันจะอาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ของจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ตลอดไปจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี และมีบางส่วนที่เป็นส่วนน้อยอาศัยอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดมหาสารคาม²

2. พวกเขมร ในปัจจุบันจะอาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งชาวไทยเรียกว่า "เขมรสูง" ซึ่งเข้าใจว่าคงจะเรียกชื่อตามลักษณะภูมิประเทศของไทยที่อยู่สูงกว่าพื้นที่ของพวกเขมรในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยกัมพูชา ดังนั้นคนพื้นเมืองจึงเรียกชื่อพวกเขมรในสาธารณรัฐประชาธิปไตยกัมพูชาว่า "เขมรต่ำ" นอกจากนี้พวกเขมรบางกลุ่มจะอยู่อาศัยกระจายในพื้นที่บางส่วนของ จังหวัดบุรีรัมย์ ศรีสะเกษ ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ใน นิทานโบราณคดีเรื่องคนบางจำพวกว่า "...เมื่อฉันขึ้นไปมณฑลอีสานครั้งหลังไปพบ "เขมรป่าดง" อีกว่าพวกสอบสวนได้ความว่า เมืองสุรินทร์ เมืองสังเคะ เมือง ชุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ และอำเภอประโคนชัย* (เดิมชื่อเมืองตะลุง) ใน จังหวัดนครราชสีมา บรรดาพวกที่อยู่ทางฝ่ายใต้ต่อแดนกัมพูชาชาวเมืองเป็น "เขมรป่าดง" ทั้งนี้พูดภาษาเขมร..."³ ดังนั้นประชาชนที่อาศัยอยู่แถบบริเวณ

¹หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 หน้า 142

²ประเสริฐ ตรีวิเศษ พจนานุกรมกวย (ส่วย) - ไทย - อังกฤษ หน้า ค.

*อำเภอประโคนชัยในปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดบุรีรัมย์

³สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "คนต่างจำพวก" ใน นิทานโบราณคดี หน้า 345

ทางตอนล่าง หรือทางอีสานใต้ติดกับพรมแดนประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนกัมพูชา จึงพูดภาษาเขมรได้เป็นส่วนใหญ่

3. พวกลาว เป็นกลุ่มประชาชนที่อาศัยอยู่มากในมณฑลอีสานกว่าประชาชนกลุ่มอื่น ทั้งนี้เพราะก่อนจะมีการจัดตั้งระบบเทศบาล ประชาชนในแถบนี้ถูกเรียกว่าพวก "ลาวลาว" ซึ่งจะแบ่งออกได้เป็น 2 พวกย่อย ๆ คือ

3.1 พวกลาวเวียง หรือลาวเวียงจันทน์ จะอยู่อาศัยในบางส่วนของพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี และอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดศรีสะเกษ

3.2 พวกลาวกาว มีภูมิลำเนาอาศัยอยู่มากในจังหวัดร้อยเอ็ด อุบลราชธานี และต้องไปทางตะวันออกเฉียงใต้ของมณฑลอีสาน¹

4. พวกไทยโคราช ประชาชนพวกนี้มีชาติพันธุ์เป็นคนไทยดั้งเดิมที่มีสำเนียงการพูด และความเป็นอยู่แตกต่างไปจากประชาชนกลุ่มอื่น โดยมากอาศัยอยู่บริเวณจังหวัดนครราชสีมา และบุรีรัมย์เป็นส่วนใหญ่

จากความแตกต่างทางค่านิยมพื้นฐานของประชาชนในภูมิภาคนี้ จึงส่งผลสะท้อนต่อวิถีความเป็นอยู่ โดยเฉพาะค่านิยม ประเพณี วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป แต่วัฒนธรรมบางอย่างได้ผสมกลมกลืนกันจนไม่อาจแยกได้ว่าเป็นของประชาชนเผ่าใดได้ ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประชาชนในมณฑลอีสานสามารถอยู่ด้วยกันได้อย่างมีสันติสุข โดยไม่มีการแยกเผ่าพันธุ์ หรือแก่งแย่งอำนาจซึ่งกันและกันแต่อย่างใด

สภาพขนบธรรมเนียมประเพณี

ประชาชนในมณฑลอีสาน และหัวเมืองใกล้เคียงจะมีขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่นที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง ตั้งแต่ประเพณีการเกิด การแต่งงาน การปลูกเรือน การบวชในพระพุทธศาสนา การตาย ตลอดจนประเพณีการทามนุษต่าง ๆ อย่างมากมาย โดยปกติแล้วประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดมาจากความเชื่อและความศรัทธาในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ นอกจากนี้ก็มีความเชื่อเรื่องผีปะปน¹ กันไปด้วย ดังนั้นจึงมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของประชาชนในมณฑลอีสานใหม่เอกลักษณ์ที่แตกต่างไปจากภูมิภาคอื่นในประเทศไทย เช่น

1. ประเพณีการขอฝนซึ่งในทางปฏิบัติจะมีอยู่หลายวิธี คือ
 - 1.1 การขอฝนโดยการหาเซียงซ่อง* หรือเตาแมนางซ่อง
 - 1.2 การแหนางแมว หรือเตานางแมว
 - 1.3 การแหแมนางคอง หรือแมนางคอง (แมนางกระคอง)
 - 1.4 การหาพิชิโยนสาโกโยนครก
 - 1.5 พิชิแหขาวพันกอน
 - 1.6 การเทกัณฑ์พญาคันคาก (พญาคางคก)
 - 1.7 การสวดคาถาปลาขอ (ปลาช่อน หรือปลาหาง)
 - 1.8 การบานางขรณี หรือการบนแมนางขรณี

พิธีดังกล่าวข้างต้นล้วนแต่เป็นพิธีการขอฝนจากเทวดาทั้งสิ้น ทั้งนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงสภาพความไม่อุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ในภาคอีสาน ซึ่งส่วนใหญ่ฝก้ากชีวิตไว้กับ

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต หน้า 114

* เซียงซ่อง หมายถึง เครื่องจักสานไม้ไผ่ชนิดหนึ่งที่ใช้สำหรับบรรจุสัตว์เมื่อเวลาไปหาอาหาร เช่น จั๊บก ขั๊บล่า หรือจั๊บบะลัง

การประกอบอาชีพทางการเกษตร ดังนั้นมีที่ดินไม่ตกตามกำหนด ประชาชนก็จะกระทำพิธีดังกล่าว ทั้งนี้เมื่ออวนรอบเทศศกพาคืนให้เมตตามันดาลให้ฝนตกลงมา

2. ประเพณีการทำบุญในทางศาสนาภายใน 1 ปี หรือ 12 เดือน ชาวอีสานจะร่วมกันทำบุญทุกเดือนซึ่งเรียกเป็นภาษาอีสานว่า ยี่สิบสอง - กองสิบสี่ โดยปกติประชาชนจะให้เป็นเทศกาลประเพณีเดือนที่ประกอบพิธีทั้งศาสนาพุทธ และ ศาสนาพราหมณ์ปะปนกัน ได้แก่

...เดือนเวียง (เดือนอ้าย) นิมนต์พระสงฆ์มาเข้าปริวาสกรรมหรือเข้ากรรม เพื่อให้ผู้กระทำความผิดได้สารภาพพจน์และสงฆ์เป็นการฝึกความรู้สึก วิจารณ์ความผิดของตนเอง...

...เดือนยี่ตามบุญ "บุญข้าว" โดยปีพระฉันทาทหารเข้า และสวดมนต์เย็น เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชาวเปลือก เมื่อพระฉันทาทหารเข้าเสร็จ ก็จะทำพิธีขวัญข้าวต่อไป .

...เดือนสาม ทำบุญข้าวจ้ในวันมาฆบูชา โดยจะเริ่มพิธีในตอนเช้า โดยให้ชาวเวียงบ้านหมื่นมาออยนาไปปิ้งหรือจ้พอเกรียมแล้วชุบด้วยไข่นไฟ จนสุก แล้วใส่ภาชนะไปตั้งไว้ในศาลาวัด นิมนต์พระภิกษุแล้วเอา ข้าวจ้ใส่บาตร เมื่อพระฉันทาแล้ว ข้าวที่เหลือจากพระฉันทาก็จะมีการแบ่งกับรับประทาน ผู้ได้รับประทานข้าวจะถือว่าเป็นผู้โชคดีเป็นมงคลแก่ตนเอง...

...เดือนสี่ ทำบุญพระเวส สังเกตมหาชาติ การฟังเทศน์มหาชาติจะต้องฟังให้จบในวันเดียว งานบุญนี้จะมีผู้นำของมาถวายพระซึ่งเรียกว่า "กัณฑ์หลอน"

...เดือนห้า ทำบุญขึ้นปีใหม่ หรือตรุษสงกรานต์ สรงน้ำพระพุทธรูป และพระสงฆ์ ในวันนี้ประชาชนจะไปเก็บดอกไม้ปามามบูชาพระ

...เดือนหก ทำบุญวันวิสาขบูชา จะมีการเทศน์ตลอดวัน ตอนกลางคืน มีการเวียนเทียน...

...เดือนเจ็ด ทำบุญบูชาเทวดาอารักษ์ เจ้าหลักเมือง ทาการเซ่นไหว้หลักบ้าน ผีพ่อแม่ ผีปู่ ผีเมือง...

...เดือนแปด ทำบุญเซาพรรษา ถวายภัตตาหารเช้า และเพลแก่พระสงฆ์ บ่ายมีการฟังพระธรรมเทศนาก็มีการนำซี่ผึ้งมาหล่อเทียนสำหรับจุดไว้ในโบสถ์ เป็นพุทธบูชาตลอดฤดูกาลเซาพรรษา...

...เดือนเก้า ทำบุญชาวประคัมดินโดยการนำข้าว และอาหารคาวหวาน พร้อมทั้งหมาก หลุม ห่อห้อยบายทองกล้วย แล้วนำไปไว้ตามต้นไม้ตะพุดใหญ่ เพื่ออุทิศให้แก่บรรดาญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว...

...เดือนสิบ ทำบุญชาวสาก หรือชาวสลาก (สลากภัตร) ในวันเพ็ญ เป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติตายเช่นเดียวกันกับบุญชาวประคัมดิน...

...เดือนสิบเอ็ด ทำบุญออกพรรษา หรือสังฆเจาออกวัสสาปวารณา...

...เดือนสิบสอง เป็นเดือนส่งท้ายปีเก่าตามคติเดิมมีการทำบุญถึงถิ่น...

จากประเพณีในสี่ทศมาสสองทั้งหมดนั้น แสดงให้เห็นความผูกพันกันระหว่างประชาชนในภาคอีสาน ส่วนใหญ่กับความเลื่อมใสศรัทธาในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และถวายเชื่อเรื่องผีปะปนกันไป ดังจะเห็นได้จากการทำบุญในรอบ ๑ ปี 12 เดือน ซึ่งเรียกว่า สี่ทศมาส ความเชื่อดังกล่าวนี้อาจเป็นเหตุให้คนอีสานเป็นคนมีนิสัยละมุนละม่อมเอื้ออารีต่อผู้อื่นอยู่เสมอ ซึ่งมีผลต่อความเป็นอยู่ของประชาชนทำให้มีความผูกพันกันฉันท์พี่น้อง ก่อให้เกิดความอยู่เย็นเป็นสุขในสังคม นอกจากสี่ทศมาสแล้วยังมีดวงสิบสี่ อันหมายถึง คุณธรรมแกดุดปกครองอันประเสริฐ 14 ประการของท้าวพระยา

ผู้ปกครองเมืองที่เป็นแนวปฏิบัติในการปกครองประชาชนด้วยคุณธรรม และศีลธรรม
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ท้าวพระยาหรือผู้ปกครองท้องถิ่น ถือนโยบายเรื่อยมา
ทำให้การปกครองและลักษณะความเป็นอยู่ของประชาชนในมณฑลอีสานมีเอกลักษณ์ที่
แตกต่างไปจากภูมิภาคอื่น ๆ อย่างเด่นชัด

นอกจากนี้ ชาวอีสานยังมีประเพณีอื่น ๆ อีกมากมายอันได้แก่ ประเพณี
การเลี้ยงปู่ตา หรือการหาบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลส่งไปให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว
เป็นการแสดงความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ และยังมีประเพณีที่แสดงถึงความมีน้ำใจ
เอื้อเฟื้อซึ่งกันและกันที่ชาวไทยทั่วไปและไทยอีสาน เรียกว่า "การลงแขก"
ซึ่งหมายถึงการไปมอกกลาวขอแรงจากญาติสนิทมิตรสหายให้มาช่วยทำงานต่าง ๆ
เช่น การสร้างบ้าน การทำนา และการเก็บเกี่ยว เป็นต้น

สภาพการเมืองและการปกครอง

การปกครองหัวเมืองอีสานนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ได้ทรงจัดการปกครองเป็นหัวเมืองประเทศราชอยู่ 3 เมือง คือ เวียงจันทน์
นครพนม และจำปาศักดิ์¹ สำหรับเมืองอื่น ๆ ที่ไม่ได้ขึ้นตรงต่อเมืองประเทศราช
3 เมืองดังกล่าว กงอนุโลมให้ใช้ทาเนียบข้าราชการ การปกครองกันเอง
โดยมีแบบแผนการปกครองแบ่งออกเป็น 4 ชั้น คือ

1. อาชญาสี่ หรืออาญาสี่ เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุดมี 4 ตำแหน่งคือ
 - ก. เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด
 - ข. เจ้าอุปฮาด (อุปราช) เป็นตำแหน่งสำคัญอันดับสอง
 - ค. เจาราชวงศ์ เป็นตำแหน่งสำคัญอันดับสาม
 - ง. เจาราชบุตร เป็นตำแหน่งสำคัญอันดับสี่

¹ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 10

จากตำแหน่งที่ 1 ถึงที่ 4 นี้จะอยู่ในราชวงศ์หรือตระกูลเดียวกันซึ่งจะปฏิบัติหน้าที่เป็นฝ่ายปกครองชั้นสูง และเป็นผู้พิพากษาศาลสูงด้วย¹ ตำแหน่งอาชญาบดีเป็นเมืองเล็กหรือเมืองขึ้นกับเมืองใหญ่เรียกชื่อตามลำดับว่า เจ้าเมือง อัครฮาด อัครวงศ์ สำหรับเมืองเล็กที่มีประชากรเพิ่มมากขึ้นก็จะได้รับการพิจารณาเลื่อนตำแหน่งต่าง ๆ ได้ เช่น ในปี พ.ศ. 2411 เมืองมหาสารคามได้รับการพิจารณาเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นจาก อัครฮาด เป็น อุปฮาด อัครวงศ์เป็นราชวงศ์ และอัครบุตรเป็นราชบุตร² นอกจากตำแหน่งอาญาบดีแล้วยังมีตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่เทียบเท่าชั้นเสนาบดี หรือกรมการเมืองอื่น ๆ คือ

1. เมืองแสน มีหน้าที่ราชการฝ่ายทหาร
2. เมืองจันทร์ มีหน้าที่ราชการฝ่ายพลเรือน
3. เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง มีหน้าที่ราชการรักษามัญฉีไพร่พล มัญฉีเล็ก งานราชทัณฑ์ งานควบคุมดูแลการก่อสร้าง และการปฏิสังขรณ์วัด
4. เมืองกก เมืองฮาย เมืองแพน เป็นผู้ช่วยเมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง
5. บาเหนือ นาใต้ มีหน้าที่เป็นพลาธิการ จัดหาเสบียง ยุ้งฉาง เก็บเงินภาษีอากรไพร่พล จัดหาสามะโนประชากรในอาณาเขตทุก ๆ 3 ปี จัดการควบคุมรักษาสัตว์พาหนะรับผิดชอบแทนจาทนายเลกที่หาย คาย พิการ ชรา อุปสมบท

¹จารุมุตร เวียงสุวรรณ "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ หน้า 1

²เพิ่ม วิกากย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 235

6. ชาเนตร ชานนท์ ทำหน้าที่เสมียนของเมือง
 7. มหาเสนา หรือหมานตรี ทำหน้าที่ออกคำสั่งนักประมุขข้าราชการ หรือประมุขพาฬิต่าง ๆ
 8. ขาฉันทิต ทำหน้าที่อ่านประกาศราชโองการ หรือคำสั่ง เจ้าเมือง กลานากาแข่งนำพิณสัตยา อานตราสารจากต่างเมือง รวบรวมบัญชีรายวัน รับผิดชอบกำหนดการราชการเคื่อนปี รักษาหอไตร หอสมุด รวบรวม และแต่งตำราต่าง ๆ คอย
 9. กรมเมือง ทำหน้าที่รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ
 10. สุโผ ทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุด¹
- นอกจากตำแหน่งขุนนางกรมเมืองแล้ว ยังมีตำแหน่งขุนนางที่อาจจะตั้งขึ้นได้โดยความจำเป็นของแต่ละเมือง คือ
1. เพี้ยชาโนชิต ขาภูธร ราชท่างใจ คำมวงคล ทำหน้าที่มหาดเล็ก
 2. เพี้ยชาบรรทม ทำหน้าที่จัดที่บรรทมหรือที่นอน
 3. เพี้ยชาคั้นแทนคั้นเพียง เป็นพนักงานตามเสด็จ หรืออารักขาเจ้าเมือง
 4. เพี้ยชาหลาบคำ ทำหน้าที่เชิญพระแสงศัตราวุธ
 5. เพี้ยชาฉนเพียร ทำหน้าที่รักษาพระราชวัง ปราสาทราชมนเฑียร
 6. เพี้ยชาชุม ทำหน้าที่กั้นพระกลด หรือโบกจามร
 7. เพี้ยชาบาทย้อาชาไนย ทำหน้าที่การช่างทั้งปวง
 8. เพี้ยแซกขวา แซกซ้าย ทำหน้าที่ปฏิคม หรือรับแขกเมือง
 9. เพี้ยศรีสุนนท์ เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุญเฮือง เพี้ยศรีอัครสาค และเพี้ยศรีอัครวงค์ ทำหน้าที่จัดการศึกษา และการพระศาสนาของเมือง

¹จารุบุตร เรื่องสุวรรณ "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ หน้า 1 - 3

สำหรับชุมชนขนาดเล็กเทียบเท่าอำเภอและหมู่บ้าน จะมีตำแหน่งให้ คือ

1. ท้าวฝ่าย หรือนายเสน เทียบเท่านายอำเภอ
2. ตาแสง หรือนายแขวง เทียบเท่ากำนัน
3. กวนบ้าน หรือนายบ้าน เทียบเท่าผู้ใหญ่บ้าน
4. จาวาน เทียบเท่ากำสรวัดรำนัน หรือผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน

จากตำแหน่งขุนนางกรมเมือง และตำแหน่งขุนนางต่าง ๆ ที่เรียงจากระดับสูงมาสู่ระดับต่ำ จะเห็นได้ว่าตำแหน่งข้าราชการฝ่ายที่หน้าที่จัดการศึกษาสำหรับประชาชนชาวไทยทั่ว ๆ ไป และจัดการศึกษาค้นศาสนา อันได้แก่ ปรียัติธรรมให้สามเณรและพระสงฆ์ซึ่งมีจำนวนคนมากกว่าตำแหน่งอื่น ๆ คือ

เพี้ยศรีสุนันท์ เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุญเอื้อง เพี้ยศรีอัครธาด และเพี้ยศรีอัครวงศ์ ซึ่งมีทั้งหมดถึง 5 คนในเมือง ๆ หนึ่ง และคนทั้ง 5 คน ที่ดำรงตำแหน่งนี้มีความแตกต่างไปจากภูมิภาคอื่นคือเป็นตำแหน่งที่มีจำนวนคนที่ทำหน้าที่เหมือนกันในด้านการจัดการศึกษาค้นต่าง ๆ กับใคร่บารยธรรมของอินเดียโบราณที่ยกย่องผู้มีความรู้ มีคุณธรรม โดยเรียกชื่อศรีนาหน้าเสมอ ดังนั้นบุคคลดังกล่าวจะได้รับการเคารพนับถือจากประชาชนมาก ซึ่งจะเห็นได้จากชื่อของตำแหน่งที่จัดมีคำว่า "ศรี" ซึ่งแปลว่า สิ่งที่ดีงาม สิ่งที่น่าเคารพนับถือเป็นอย่างมากของประชาชนชาวอีสานทั้งหมด

อย่างไรก็ตามลักษณะการปกครองของชาวอีสานดังกล่าว ได้มีการแบ่งปันหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละฝ่ายอย่างเด่นชัด และส่งผลให้มีการปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพเรื่อยมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437) การปกครองเดิมจึงถูกยกเลิกไปเข้าสู่ระบบใหม่เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล

การ เศรษฐกิจของมณฑลอีสาน

สภาพเศรษฐกิจทั่วไปของมณฑลอีสาน ประชาชนส่วนใหญ่ของภาคอีสานจะประกอบอาชีพทางการเกษตร ซึ่งเป็นการทำมาหากินกันตามธรรมชาติ ทั้งนี้เพราะพื้นที่ของภาคอีสานเกือบทั้งหมดเป็นที่ราบสูง ดังนั้นการตากถางทำไร่นาก็ต้องเลือกทำเลอุดมสมบูรณ์ใกล้ฝั่ง หนอง หรือห้วย และลาธารเล็ก ๆ ไร่นาทั้งหลายนั้น ผากไวกับธรรมชาติทั้งหมด ถ้าปีใดฟ้าฝนตกตามฤดูกาลปีนั้นก็ไคยลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดทางที่จะแก้ไข

สภาพชีวิตของชาวอีสานแต่เดิมนั้น เป็นถิ่นที่สงบสุขมั่นคงในจารีตประเพณี และถือธรรมเนียมดั้งเดิมค้ำถวดาวที่ชี้ให้เห็นสภาพอีสานสมัยก่อนว่า "ยามต้นมิต้องรอนรนควยการครองชีพ ยามหลับก็มีท้องตื่นผวาหวาดภัยอันใด ๆ"¹ ดังนั้นความรู้สึกของคนอีสานสมัยเก่า ประชาชนรู้สึกว่าเป็นอิสระไม่จำเป็นต้องพึ่งพาใครสักคน ฉะนั้นการเหยียดหยามฐานะซึ่งกันและกันจึงแทบไม่ค่อยมี ทุกคนต่างกับที่ทางของตนเป็นอิสระ ทำนาทำไร่ไปเรื่อย ๆ เมื่อหมดฤดูกาลทำนาคณะส่วนใหญ่ก็จะออกไปตากถางไร่ ถางพงของตนเอง และจะปลูกพืชผลต่าง ๆ ไว้เป็นเสบียง เครื่องอุปโภคบริโภคในครัวเรือน ซึ่งบางครัวเรือนอาจไม่ต้องใช้เงินเลยภายในหนึ่งปี ทั้งนี้เพราะทุกคนในครอบครัวต่างต้องช่วยกันทำหน้าที่ในการ เพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นความรับผิดชอบที่สำคัญสำหรับการประกอบอาชีพอื่น ๆ นอกจากการเกษตรกรรมแล้วชาวอีสานส่วนหนึ่งก็จะประกอบอาชีพทางการค้าขาย

¹เดิม วิชาภัยพจน์กิจ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ องค์ สิบสี่ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเดิม วิชาภัยพจน์กิจ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2514
หน้า 61

การค้าขายส่วนใหญ่จะเป็นการค้าของป่า เช่น กล้วย กล้วยไม้ กายาน
 ยางกะตังกะตั่ว* ยาสุม หนังสัตว์ และเขาสัตว์¹ แต่การค้าขายสิ่งของเหล่านี้
 ก็ยังอยู่ใต้วงจำกัด ทั้งนี้เพราะการคมนาคมในภาคอีสานสมัยก่อนนั้นเป็นไปด้วยความ
 ยากลำบาก เนื่องจากความกันดารของพื้นที่ โดยเฉพาะการคมนาคมทางบก
 สำหรับการคมนาคมทางน้ำนั้นภาคอีสานมีการเดินทางทางน้ำน้อยมาก ดังนั้นการ
 ค้าขายก่อก่อการก่อสร้างทางรถไฟจึงต้องอาศัยวิวิหาม และการบรรทุกเกวียน
 พกพาทางไกลของภาคอีสานยุคแรก ๆ นั้นจะเป็นพวกกุล^{**} ซึ่งกลุ่มชนกลุ่มกุลานี้
 มักจะเอาสินค้ามาขายอย่างเดียว เมื่อขายเสร็จก็ไม่ซื้อของท้องถิ่นกลับไป
 ถิ่นเดิมเลย² ดังนั้นการซื้อขายแลกเปลี่ยนจึงไม่ได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น เพราะ
 การขาดเงินและระบบการซื้อขายยังเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกันอยู่
 ประกอบกับเมื่อเศรษฐกิจของภาคอีสานนั้นมีพืชเศรษฐกิจอย่างเดียวคือ ข้าว ซึ่ง
 มุ่งเน้นปลูกไถดัก ว่างพินพินน้ำเค็ม และเก็บน้ำไว้ไม่ไค่น้ำ ทำให้ผลผลิต
 ไค่น้อยการซื้อขายข้าวจึงเป็นไปในลักษณะแลกเปลี่ยนกันมากกว่า เช่น เอาเบ็ดไก่
 หรือไข่เบ็ด ไข่ไก่ไปแลกกับข้าว ซึ่งการค้าแบบนี้เป็นไปอย่างกว้างขวางในภาค
 อีสาน

* ยางกะตังกะตั่ว คือ ยางชนิดหนึ่งที่ไค่จากไม้เถาจำพวกขมิ้น ซึ่งเป็น
 ไม้เถาที่ใหญ่ยางกะตังกะตั่วทั้งสิ้น

¹ สมเด็จพระมหาสารคามราชานุภาพ เรื่องเที่ยวเมืองต่าง ๆ ภาคที่ 4
ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์เนื่องในงาน
 ปลงศพสนองคุณ หล่อมขาว บุนนาค พ.ศ. 2466 หน้า 25

^{**} กุล หรือกุล ในที่นี้ใช้คำว่ากุล เนื่องจากคนท้องถิ่นเรียกว่ากุล หมายถึง
 ชนเผ่าหนึ่งที่เป็นพวกเรดอน หากินบริเวณทุ่งกุล

² จักรทิพย์ นาดสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต หน้า 107

นอกจากการเกษตรกรรมและการค้าแล้ว เศรษฐกิจของภาคอีสานกับการ
ส่งส่วยหรือการเก็บส่วยของหัวเมืองอีสานและหัวเมืองใกล้เคียงนั้น ผู้ที่มีหน้าที่สำคัญ
ในการเก็บส่วยนั้นคือ ราชบุตร หรือเจ้าราชบุตรของเมืองต่าง ๆ จะเป็นผู้นำส่ง
เจ้าพนักงานใหญ่ในหัวเมืองเอกหรือเมืองหลวงตามกำหนด ซึ่งส่วนนี้จะแบ่งออกเป็น
2 ชนิด คือ ส่วยที่เป็นสิ่งของ และส่วยที่เป็นเงินตรา

- ส่วยที่เป็นสิ่งของ ส่วนใหญ่จะเป็นผลผลิตที่ได้จากป่า และเป็นสินค้าที่
มีความสำคัญ และทางเมืองหลวงต้องการดังเช่นในปี พ.ศ. 2352 กรุงเทพมหานคร
จะจัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
เกณฑ์สิ่งของเครื่องใช้จากหัวเมืองต่าง ๆ จากภาคอีสานดังนี้คือ

...เมืองอุบลราชธานี สีสั่งหนัก 4 บาท ป่านหนัก 4 บาท

กระดามขาว 2,000 แฉง

เมืองร้อยเอ็ด สีสั่งหนัก 3 บาท ป่านหนัก 3 บาท กระดามขาว

5,000 แฉง

เมืองสุวรรณภูมิ สีสั่งหนัก 3 บาท กระดาม 5,000 แฉง

เมืองกาฬสินธุ์ สีสั่งหนัก 2 บาท ป่านหนัก 2 บาท กระดาม

1,000 แฉง...

เมืองนครพนม สีสั่งหนัก 2 บาท ป่านหนัก 2 บาท กระดาม

6,000 แฉง...

เมืองเชียงใหม่ สีสั่งหนัก 1 บาท ป่านหนัก 1 บาท กระดาม

200 แฉง

เมืองศรีสะเกษ ผาขาว 1,000 ผืน สีสั่ง 3 บาท...¹

นอกจากส่วยที่เมืองหลวงต้องการแล้ว บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ จะรวบรวมส่วยอื่น ๆ อันใดแก่ ส่วยผลเร็ว ส่วยทองคำฝอย ส่วยน้ำรัก ส่วยขี้ผึ้ง ส่วยกระวาน ส่วยนอระมด ส่วยกรัง และอื่น ๆ ส่งให้เจ้าเมืองโดยมีท้าวเพี้ยกรมการคุมส่วย¹ ทูลเกล้าฯ ไปถวาย ณ กรุงเทพมหานครต่อไป

- ส่วยที่เป็นเงิน ตามปกติการกำหนดอัตราผลเร็วที่ไพร่ทุกคนต้องส่งนี้ จะเก็บ 5 คน ต่อ 1 หาบ ซึ่งมีค่ารายการผลเร็วหาบละ 5 ตำลึง ไพร่คนหนึ่งต้องส่งผลเร็วเกิดเป็นเงินคนละ 4 บาท ในปี พ.ศ. 2370 รัฐบาลได้กำหนดให้ไพร่ในหัวเมืองลาวตะวันออกส่งส่วยเงินแทนส่วยผลเร็ว ซึ่งเป็นบางปีเท่านั้นในปี พ.ศ. 2374 ได้มีกำหนดเกณฑ์การส่งส่วยเงินดังนี้ "... เมืองอุบลปรากฏจำนวนคนมีอยู่ 5,500 คน เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงให้แบ่งเป็นส่วน ทำส่วยส่ง 2,000 คน เป็นเงิน 100 ชั่ง ให้ไว้ใช้ราชการ 2,000 คน ไว้เลี้ยงข้าราชการ 1,500 คน..."² หากคิดเฉลี่ยแล้วไพร่ส่วย 1 คน จะต้องชำระเงินค่าส่วยคนละประมาณ 4 บาท ซึ่งเงินจำนวนนี้เจ้าหน้าที่เก็บภาษีจากประชาชนในภาคอีสานได้น้อยมาก ดังกล่าวของคนที่ในแถบอีสานที่ว่า "เงินสี่บาทหายากเหลือเกิน" ภาคอีสานมีความกันดารของพื้นที่เป็นอย่างมาก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะการปฏิรูประบบเศรษฐกิจของประเทศ โดยเฉพาะระบบเงินตราอาจทำให้ประชาชนยังไม่คุ้นเคยกับการใช้เงิน เพราะการดำรงชีวิตในสังคมส่วนใหญ่ การไม่ใช้เงินก็สามารถที่จะดำรงชีพอยู่ได้ในเขตอีสาน³ ภาคอีสานมีพื้นที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการทำมาหากิน ดังนั้นการเก็บส่วยย่อมไม่ได้ตามเกณฑ์รัฐบาลกำหนดทำให้ภาคอีสาน

¹ พระสุนทรราชเชษ พงศาวดารภาคอีสาน หน้า 25

² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารกัมเมืองอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 หน้า 247

³ จักรทิพย์ นาคสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต หน้า 107

มีความเดือดร้อนถึง กรมหลวงพิชิต ปรีชากร ได้มีหนังสือไปกราบทูลถวายบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2435
ความว่า

...แต่ห้องที่มานเมืองไม่บริบูรณ์โดยธรรมดา แลเข้ามาต้องทุกข์ภัย
ไข้เจ็บหลายปีมากจาเป็นกันควยเสียบียงอาหาร และการที่ประกอบ
ความทุกข์ของมนุษย์ทั้งปวง แทบจะทั่วทุกอย่าง หนึ่งทางที่จะไปมาแต่
กรุงเทพฯ ก็ทางไกลทั้งลำบากกันการ ได้ความลำบากขัดสนควยเสียบียง
อาหาร แลเป็นที่เปลี่ยวเปล่าใจ หาใครเป็นที่รื่นเริงสุขสบายดังเช่น
ที่ข้าราชการเจ้าได้เคยไปราชการไกล ๆ ...¹

จากการกราบบังคมทูลดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงภาวะกันดารของพื้นที่
และความห่างไกลพระนคร ประกอบกับการเจ็บไข้ของประชาชน ทำให้ภาคอีสาน
ซึ่งมีความทุกข์กันการกว่าภูมิภาคอื่น มีฐานะความเป็นอยู่ที่ไม่ดีเท่ากับภาคอื่น ๆ ของ
ประเทศ ฐานะทางเศรษฐกิจนี้ได้นำผลสะท้อนถึงฐานะทางการเมือง สังคม
การศึกษา การพัฒนาของภาคอีสานให้คอยลงไปอีกควย ดังนั้นการเศรษฐกิจของ
ภาคอีสานในส่วนรวมนั้นเป็นลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพโดยมีอาชีพการเกษตร ทำนา
ทำไร่เป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก จึงส่งผลต่อการค้าการเก็บภาษี
ในลักษณะที่เป็นเงินให้แก่รัฐบาลได้น้อยมาก ในบางปีที่เกิดภาวะฝนแล้งก็ประสบปัญหา
โรคภัยไข้เจ็บ หรือในยามปกติฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชนก็อยู่ในสภาพยากจน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ม.57/10 กรมหลวงพิชิต ปรีชากร กราบทูลถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนวนหนังสือ ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

มูลเหตุการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานและพื้นฐานการศึกษาของมณฑล

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการปฏิรูปประเทศ ในด้านต่าง ๆ เกิดขึ้นอย่างมากมายทั้งด้านการปกครอง สังคม กฎหมาย การคมนาคมสื่อสารติดต่อ รวมไปถึงการปฏิรูปทางการศึกษาคับ การปฏิรูปการศึกษา คือ การเปลี่ยนแปลงการศึกษาแบบเดิมที่มีการศึกษาภายในวัดต่าง ๆ อันมีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนทั้งหนังสือไทยและสอนพระปริยัติธรรมโดยทั่ว ๆ ไป ให้เปลี่ยนเป็นระบบการศึกษาใหม่คือระบบโรงเรียนขึ้นมา ทั้งนี้เพราะการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ จะสำเร็จลงได้ก็ต่อเมื่อประชาชนมีการศึกษา มีความรู้ คอยเหตุนี้การปฏิรูป การศึกษาจึงเป็นสิ่งสำคัญต่อประเทศชาติ และกลายเป็นรากฐานที่สำคัญที่ทำให้เกิด ความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ตามมา ดังนั้นการปฏิรูปการศึกษาจึงมีมูลเหตุของการปฏิรูปอันประกอบไปด้วยสาเหตุที่สำคัญดังนี้

มูลเหตุการปฏิรูปการศึกษา

1. ภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่คุกคามประเทศไทย

ประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นมหาอำนาจ ได้เริ่มคุกคามประเทศไทยอย่างจริงจังในปลายสมัยรัชกาลที่ 4¹ โดยในปี พ.ศ. 2406 และปี พ.ศ. 2417 ฝรั่งเศสได้ใช้กำลังทางทหารเข้ายึดครองกรุงไซ่ง่อน และโคชินไชนา ดินแดนของ

¹ วัชรชัย มุลศิลป์ "การปฏิรูปการศึกษา" ใน ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2475 หน้า 408

ประเทศญวนตั้งแยกจึงตกเป็นของฝรั่งเศส และประเทศอังกฤษเข้าครอบครองมา
ได้อย่างสมบูรณ์ในปี พ.ศ. 2429¹ ซึ่งดินแดนของประเทศญวนและประเทศลาว
มีารมแดนติดต่อกับประเทศไทย จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ตระหนักถึงภัยอันตรายอันจะเกิดจากการคุกคามจากประเทศตะวันตกถึงกล่าวเป็น
อย่างยิ่ง ดังปรากฏในกระแสพระราชดำริ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ขยายสมเด็จพระบรมราชาธิราชราชานุภาพจากญวนสู่ลาวศึกษาไม่เป็นเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยว่า "...ถึงเวลาแล้วที่เมืองไทยจะต้องเร่งรัดจัดการปกครอง
ให้เรียบร้อยทั่วราชอาณาจักร จะรั้งต่อไปไม่ได้..."² พระราชดำรินี้
ได้ทรงตระหนักถึงภัยคุกคามจากต่างชาติ จึงจะทรงเริ่มปรับปรุงการปกครองของ
ประเทศไทยเฉพาะส่วนภูมิภาคขณะนั้น และทรงเห็นว่าควยต่างประเทศกำลังตั้งท่า
จะรุกรานเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราไม่จัดการปกครองบ้านเมืองเสียให้
เรียบร้อยปล่อยให้แต่ละหลวมอย่างที่เป็นอยู่ในเวลานี้ เข้าไปเห็นจะเป็นภัยแก่บ้านเมือง
บางที่อาจถึงเสียอิสรภาพแก่ราชอาณาจักรด้วย การปกครองบ้านเมืองให้
เป็นระเบียบเรียบร้อยจึงเป็นภาระสำคัญมาก³ ต่อมาในปี พ.ศ. 2435
เกิดเหตุการณ์ระหว่างชายแดนไทยกับฝรั่งเศสและพวกลาวรุนแรงซับซ้อนมากขึ้น จนเกิดการ
สู้รบระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ทำให้เกิดสนธิสัญญา เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436
ที่ทำให้กองทัพเสียดินแดนครั้งสำคัญที่สุดของไทย คือดินแดนในราชอาณาจักรลาว
เกือบทั้งหมดรวมทั้งสิบสองจุไทยยังคงตกอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส รวมทั้งพื้นที่หัวตะ

¹จิราภรณ์ สเปาปะนวรรณะ วิถิตาเศรษฐี ร.ก. 112 การเสีย
ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง หน้า 2

²สมเด็จพระบรมราชาธิราชราชานุภาพ เศรษฐกิจ หน้า ๑3

³ร.ก. หน้า 94

ประมาณ 14,800 ตารางกิโลเมตร พลเมืองประมาณ 600,000 คน¹ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่เพิ่มอีก 4 มณฑล* และแก้ไขการปกครองให้เป็นลักษณะเทศาภิบาลซึ่งหมายถึงการปกครอง โดยมณฑลเทศาภิบาลให้มีหน่วยบริหารทางราชการออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บัญชาการมณฑล เป็นตำแหน่งรองจากเสนาบดี มีอำนาจเหนือผู้ว่าราชการ และข้าราชการ พนักงานทั้งปวงในมณฑลต่าง ๆ รวม 10 มณฑลในขณะนั้น

มณฑลเทศาภิบาลเป็นมณฑลหนึ่งที่มีความพิเศษกว่ามณฑลสามัญ เพราะมีข้าหลวงเทศาภิบาลรับใช้พระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าหลวงทางราชการสำเร็จราชการมณฑลคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสงขลพิษณุประสงก์ เมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าอนุวงศ์ยาเขตกรรมหลวงสรพิษณุประสงก์ เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑลอีสานโดยให้เงินหนึ่งหมื่นบาทต่อปี ในวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436 และหลังจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสงขลพิษณุประสงก์ได้ลาไปปฏิบัติหน้าที่แล้วก็ทรงมีหมายเรียกนิมนต์มาตามใบบอกขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทำการปกครองข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนออกจนส่งเสริมให้ราชการ และประมาณทางศุลกากรสามารถกลดอดจนกว่าประมาณครึ่งของเดิมในคราวนั้นเคยเสนอหน้ากันขึ้นด้วย

* เพ็ญศรี คึก การดำเนินนโยบายเพื่ออารักขาอุดรและอุดรธานี
อาณาจักรไทยของไทยในทางการทูตและอิทธิพลทางการเมือง "ในประวัติศาสตร์
กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2425 จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี หน้า 119

* มณฑลเทศาภิบาลจัดไว้ก่อนปี 2436 เรียกว่า เป็นเขตการปกครอง ซึ่ง
ทั้งหมด 6 มณฑล

2. ความเชื่อต่างศาสนิก

มณฑลฉ่านนั้นเป็นมณฑลใหญ่อันหนึ่งในภาคอีสาน ซึ่งอยู่ทางไกลจากเบื้องหลวงที่ไม่เท่าเทียมกันการของสภาพพื้นที่ของสมภาพธรรมชาติ อันเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งในการที่จะได้รับความเจริญทางด้านการค้า ให้อัตถุผลแก่กับภูมิภาคอื่น ซึ่งมีข้อจำกัดและความไม่อยู่ของประชาชนในมณฑลฉ่าน โดยเหตุนี้อย่างยิ่งในเรื่องของความเชื่อถ้อยคำถึงสิ่งลึกลับลึกลับมา ซึ่งเป็นสิ่งที่ผูกพันอยู่ในจิตใจของประชาชนในท้องถิ่นโดยทั่วไปได้แก่ ความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ หรือเชื่อในเรื่องยี่สามเวทศา หรือความเชื่อในเรื่องโหราศาสตร์ ซึ่งอยู่ในจิตใจของประชาชนไม่ว่าจะประกอบกิจการใด ๆ ก็ตามความเชื่อเหล่านี้จะมีอยู่ไม่มีการต่าง ๆ อย่างเสมอ การที่จะไปทำลายหรือลบล้างความเชื่อเหล่านี้ทำได้ยาก เพราะเขาเชื่อว่าหากมีการประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามความเชื่อแล้วจะเป็นผลดีก็จะเป็นสวัสดิมงคลแก่ตัวเองและครอบครัว ทั้งนี้ ดังมราชปาลเลกซ์ ได้กล่าวถึงลักษณะความเชื่อของชนอีสานว่า "...ไว้ใจสิ่งลึกลับ บูบะ นัตโศตวง วิชาสัตตสุภาส และไม่วางศา..."¹ จากลักษณะดังกล่าวนี้จะมียุคโดยทั่ว ๆ ไปโดยเหตุนี้นั้นภาคอีสานที่สุทธมาแต่เดิมอาจจะมียุคมีหลายประเภท เช่น "...ยี่สาม...ยี่สอง...ยี่โหร... (ยี่สาม และยี่ฮารักษ์เวทศา)*..."²

¹ดังมราชปาลเลกซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันติ ห. โตะสมุท
หน้า 32

* ยี่ฮารักษ์เวทศา หมายถึง เทวดาผู้รักษารักษา หรือที่เรียกว่า เสด็จรักษ แต่การที่คนอีสานเรียกว่า ยี่ นั้นเป็นเพราะว่า คนอีสานที่วางเชื่อและเรียกสิ่งลึกลับไว้ด้วยคำว่า ยี่ ทั้งนี้ยี่ฮารักษ์เวทศาถือคือ ยี่เทวดา

²ดังมราชปาลเลกซ์ ล.อ. หน้า 46 - 37

กรมหมื่นสรพรพิทักษ์ประสงค์ มีอำนาจปราบปรามถึงขั้นให้ประหารชีวิตกันได้¹ ทั้งนี้ เพื่อแก้ปัญหาความรุนแรงของกบฏที่แพร่กระจายให้เสร็จสิ้นโดยเร็ว

ความไม่รู้เนื่องจากการขาดการศึกษาของประชาชนชาวอีสานนี้ยังก่อให้เกิดความเสียหายต่อส่วนรวมของประเทศกันอื่น ๆ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในภาคอีสานในส่วนรวมทั้งหมด ซึ่งทำให้รัฐต้องสูญเสียทั้งกำลังคน กำลังทรัพย์สินรวมทั้งเวลา เมื่อเหตุการณ์ได้สงบลงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรพรพิทักษ์ประสงค์ จึงเร่งแก้ปัญหาความโง่เขลาของประชาชน ซึ่งมีทางเดียวที่ประชาชนที่จะหายจากความโง่เขลาได้ก็คือ การจัดการศึกษาอันเป็นหนทางแรกทางเดียวที่จะนำไปสู่การขจัดความไม่รู้ให้หมดสิ้นไป โดยมีการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อสอนหนังสือในเวลาต่อมา

3. ความล่าช้าในคานเกษตรกรรมและการคมนาคม

สภาพเกษตรกรรมดั้งเดิมของประชาชนในมณฑลอีสานนั้นเป็นระบบเกษตรกรรมแบบยังชีพ ทั้งนี้เนื่องมาจากการประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ อันได้แก่ การทำนา การประมง การทำไร่ และการเก็บผลผลิตซึ่งได้จากป่าไม้ เช่น สัตว์ หนังสัตว์ ครั่ง สิ่งเหล่านี้เป็นระบบเกษตรกรรมที่เป็นพื้นฐานของประชาชนในมณฑลอีสานที่ยังไม่มีความรู้ความสามารถในการศึกษาหาความรู้ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาในด้านอื่น ดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับการเกษตรกรรมและการศึกษาว่า

¹ เถา บุนนาค "ขบฏกบฏภาคอีสาน ร.ศ. 121" ใน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีธุนายน - สิงหาคม 2510 หน้า 79

...ความเจริญของคนทั้งหลาย ย่อมเกิดจากความประพฤติชอบ และการเลี้ยงชีวิตโดยชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบและจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นได้ ก็ย่อมอาศัยการได้สดับฟังโอวาทคำสอนที่ชอบ และการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ยอมเยาว์ และฝึกฝนงานในหนอมนทางสัมมาปฏิบัติ และเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตจึงเชื่อได้ว่าเขาจะมีความเจริญ...¹

จากพระราชดำรัสดังกล่าวทำให้เห็นว่าการศึกษาหาวิชาความรู้ นั้น จะทำให้สามารถดำรงชีวิตและมีการพัฒนาอย่างมีความสุขได้ แต่ในมณฑลอีสานภาวะการทำมาหาเลี้ยงชีพที่มีความผิดเพี้ยนเนื่องมาจากธรรมชาติ และภาวะโจรผู้ร้ายชุกชุม เป็นไปอย่างกว้างขวาง ดังนั้นเมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้มาปฏิบัติหน้าที่เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ท่านได้แก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนอันเกิดจากโจรผู้ร้ายชุกชุม โดยได้ประกาศตั้งเตือนประชาชนในมณฑลอีสานให้ปฏิบัติหน้าที่ตามขนบธรรมเนียมประเพณีของบ้านเมืองดังนี้คือ

... 1. ให้ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าได้ขาดแคลนและอย่าได้ประพฤตินให้เป็นที่โจร เล่นการพนัน หรือเสเพลของมีนเมาจนเกิด

2. ให้บำรุงเรือกลสวนไร่นา ห้วย คลอง บึง มาไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ และเพื่อมิวิโคก และสำหรับไว้หล่อเลี้ยงน้ำ และสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชดเชยให้ถึงฤดูฝน...

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 15 ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง (ไมโครฟิล์ม) 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

3. ให้เตรียมหาเงิน 5 บาท สำหรับเสียส่วยราชการทุกคน
ทุกปีตามกฎหมาย

4. ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วย ช่วยราชการแต่เดือน
เมษายนทุก ๆ ปี เป็นต้นไป จนถึงเดือนกรกฎาคมเป็นหมดเขต หากพ้น
กำหนดนี้แล้ว และในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย 8 บาท
เดือนมีนาคมให้เก็บ 12 บาท

5. เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องถิ่น อย่าลืม
ถือใบเสร็จจួយราชการสำหรับตัวในปีนั้น ศกนั้น ติดตัวไปด้วยเสมอ
ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้

6. ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมืองตรวจสอบพลเมืองของตนว่า
ถ้าผู้ใดยังมิได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมือง
หรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อใดความจริงว่ามีได้เสียเงินช่วยราชการ
ในกณนั้น ๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา 1 เดือน

7. ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่าง ๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่ง
และต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ
เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัจจะว่าหลักแหล่งนี้ เหตุการณ์อัน
ผิดกฏหมายของบ้านเมืองก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมส่งเมือง
สอบสวนโดยเร็ว...¹

¹เพิ่มเติม วิชาลย์พจนกิจ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ พิมพ์เนื่องในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นายเดิม วิชาลย์พจนกิจ 19 มิถุนายน 2514
หน้า 80 - 82

จากภาวะของเศรษฐกิจและสังคมของบ้านเมืองอีสานที่ประสบกับความขาดแคลน
ต่างด้านเศรษฐกิจ การค้าขายเมื่อได้ประกาศตกต่อไปแล้ว ทำให้เกิดความสงบ
เรียบร้อยภายในพม่าลือสาแอม่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะรัฐบาลได้อำนาจการ
ดำเนินงานด้วยความเด็ดขาด และมีอำนาจเต็ม จึงทำให้มีผลออกมาในทางดี
และเพื่อสนองความต้องการสร้างความเจริญทางด้านการเศรษฐกิจ จึงต้องสร้างระบบ
การคมนาคมภายในเขต เพื่อแก้ไขความทุรกันดารของพื้นที่โดยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกทำการสำรวจ
การสร้างสายโทรเลขตามหัวเมืองในปี พ.ศ. 2418 แต่การก่อสร้างก็ยังมิได้
ดำเนินการก่อสร้างในขณะนั้น การคมนาคมส่วนใหญ่จึงใช้เรือเร็ว มาเร็ว หรือ
คนเร็ว ในการติดต่อราชการความเป็นจริง เช่น เมื่อเกิดสงคราม ร.ศ. 112
(พ.ศ. 2456) การขนส่งและการคมนาคมในการส่งกำลังพลอาวุธยุทโธปกรณ์
เป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะใช้การขนส่งทางเกวียน¹ พลาฆ่าและเดิน
ทางเท้าเปล่าแฉ่งเป็นอุปสรรคทำให้รัฐบาลรักเหตุหัวเมืองให้พ้นจากภัยคุกคามจาก
ฝรั่งเศสได้โดยความยากลำบากเป็นอย่างมาก ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ. 2433
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่ม
สร้างทางรถไฟในประเทศไทยขึ้นเป็นครั้งแรก² โดยจัดสร้างจากนครหลวงกรุงเทพฯ
ถึงจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะที่พระองค์ทรงตระหนักเห็น
ความสำคัญของภูมิภาคที่มีสำคัญก่อนหน้านั้นแล้ว ดังนั้นในปี พ.ศ. 2456 เมื่อเกิดสงคราม
ไทยกับฝรั่งเศสจึงทำให้ไทยต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไปเป็นจำนวนมาก

¹ ใจ๋ วิภาควิทยาการ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นายเดิม วิภาควิทยาการ 19 มิถุนายน 2514 หน้า 84

² ใจ๋. หน้า 84

จากสภาพเศรษฐกิจและการคมนาคมของมณฑลอีสานนั้น ได้ส่งผลกระทบต่อ
ใหญ่ปกครองและรัฐบาลเรวัติแก้ไขกฏมณิภาคอื่น ทั้งนี้เพราะภาวะความกั้นการ
ของพื้นที่ และภาวะสงครามทำให้รัฐต้องสูญเสียดินแดน ผู้คน และเศรษฐกิจของ
ประเทศเป็นอันมาก ซึ่งก็สืบเนื่องมาจากความล่าช้าในทุก ๆ ด้านของมณฑลอีสาน
ฉะนั้นหากจะใ้ภาวะเศรษฐกิจและการคมนาคมดีขึ้นได้ก็ต้องให้ประชาชนได้มีการศึกษา
เพราะเป็นหนทางเดียวที่จะพัฒนาคนให้มีคุณภาพที่ดีที่สุด

4 ความต้องการบุคลากรที่มีความรู้เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ราชการ

ความพยายามที่จะปรับปรุงประเทศในหลาย ๆ ด้านของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เริ่มการดำเนินการนั้น สิ่งหนึ่งในการบริหารงาน
อันจะนำกลไกอื่น ๆ ที่สำคัญของรัฐให้สำเร็จลงได้นั้นคือ บุคลากร ซึ่งหากมีบุคลากร
ที่มีคุณภาพแล้วงานการต่าง ๆ จึงจะประสบผลสำเร็จ ซึ่งสิ่งนี้พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตระหนักถึงการขาดบุคลากรที่มีความรู้ในการนำมา
ปฏิบัติราชการ ดังพระราชดำริการไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเกษม
สวนกุหลาบกล่าวว่า

...ความปรารถนาที่ฉันได้จัดโรงเรียนสวนกุหลาบนี้ขึ้น เพราะมีความ
สังเวชภัยเข็ดอวงศแห่งราชตระกูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ
พระองค์ก็ล้วนมีแต่พระโอรสมาก ๆ พระราชโอรสก็มีหม่อมเจ้าอีกกองกละ
มาก ๆ หม่อมเจ้าก็ยังมีหม่อมราชวงศ์ต่อไปอีกมากมายแต่เป็นการชักของ
ลำบากแก่หม่อมเจ้าราชวงศ์อยู่มากด้วย ไม่มีทางที่จะรับราชการได้...¹

¹ คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมวันวชิราลงนามครบ 100 ปี ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี
นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 18 - 19

ทั้งนี้เพราะบรรดาเชื้อราชวงศ์เหล่านี้ไม่มีความรู้ความสามารถ อันจะนำไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้อย่างไว้วางพระราชหฤทัยของพระองค์ได้ อย่างไรก็ดีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลธิประสงค์ ก็ได้ทรงตระหนักถึงปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญที่สุดในการปรับปรุงกิจการบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ ก็คือการขาดแคลนบุคลากรที่มีคุณภาพที่จะมาเข้ารับราชการทั้งการตามบังคับบัญชาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลธิประสงค์ ที่ทรงกรมบังคับบัญชาหน่วยงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงรับทราบถึงอุปสรรคสำคัญในการพัฒนามณฑลอีสาน เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) บางตอนว่า

...การที่จะทรงพระดำริห์ เริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงในกรมต่าง ๆ นั้น ก็เป็นการสับสนกับเวลาอันให้ชงอยู่แล้ว ส่วนทางที่ทรงพระกรุณาให้ ข้าราชการพวกของพระเดชพระคุณอยู่นั้น อะไรร ๆ ก็พอจะกักพันธุไถ ฉลองพระคุณไปตามสัก ๆ ไฉนอีกก็อยู่แต่คนที่ใช้ให้มันลงความคิด กันไป อย่าสูงไปต่ำไป ถ้าหาพอให้ต่ำกว่าคนสักน้อย ก็จะไม่ไปคุดโนน ไม่เสียนี้ไค้และการจะเดินได้ก็กว่านี้...¹

จากสภาพความจริงที่เกิดขึ้น กรมหลวงสรพลธิประสงค์ได้ทรงตระหนัก ถึงคุณค่า และให้ความสำคัญของการขาดแคลนที่มีคุณภาพทางการศึกษาอันเป็นอุปสรรค ต่อการปรับปรุงกิจการบ้านเมืองเป็นอย่างมากโดยเฉพาะงานราชการหนังสือ การเขียนลายมือ การเขียนใบบอก การเขียนรายงาน กราบบังคมทูลหนังสือ ต่าง ๆ จึงเป็นเหตุให้มีการปฏิรูปการศึกษาแก่ประชาชนในมณฑลอีสาน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5
ม.57/5 กรมหมื่นสรพลธิประสงค์กรามบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว สำเนาที่ 2/387 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 115

จากสภาพการเมือง และการปกครองของประเทศไทยที่ต้องเผชิญกับภัยคุกคามของประเทศฝรั่งเศส จนทำให้ประเทศไทยต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเป็นต้นมา ทำให้รัฐบาลได้ให้ความสำคัญแก่การปกครองประเทศเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิรูปการปกครองประเทศขึ้นมา เพื่อให้เหมาะสมและทันเวลากับสภาพของบ้านเมืองในขณะนั้น แต่การปฏิรูปการปกครองของประเทศไทยต้องพบกับปัญหาและอุปสรรคอย่างมากมาย โดยเฉพาะในมณฑลอีสานที่อยู่ห่างไกล มีความทุรกันดารของพื้นที่โดยทั่วไป จึงส่งผลกระทบต่อการปฏิรูปสังคมและเศรษฐกิจ การคมนาคม และการศึกษาตามมา ทั้งนี้เพราะการปฏิรูปการปกครองไม่สามารถที่จะทำสำเร็จได้โดยเร็ว เพราะสังคมคนไทย ประชาชนส่วนใหญ่ยังขาดการศึกษา อยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้นการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานจึงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ของประเทศ และเพื่อการขยายการศึกษาไปสู่หัวเมืองอันจะเป็นหนทางหนึ่งซึ่งทำให้ประชาชนมีความรู้สามารถเขียนได้ จึงจะช่วยแก้ปัญหาของประเทศชาติได้

อย่างไรก็ตามก่อนการปฏิรูปทางการศึกษา มณฑลอีสานก็มีพื้นฐานของการศึกษาแบบเดิมของท้องถิ่นอยู่แล้ว เช่นเดียวกันกับสภาพสังคมของคนไทยในภูมิภาคต่าง ๆ โดยทั่วไป คือ มีพ่อแม่วัยเป็นผู้อบรมสั่งสอนให้มีความรู้ การสัมมาการะ การประกอบอาชีพเลี้ยงชีพให้แก่ตนเองและครอบครัวอันจะประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเองอย่างสุจริตอยู่แล้ว นอกจากนี้สถาบันสังคมอันได้แก่ วัดวาอารามที่มีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ให้ความรู้ในด้านการเรียนการสอนหนังสือในท้องถิ่น และสอนธรรมเนียมปฏิบัติในวัดวาอาราม โดยเฉพาะแทบทุกหมู่บ้านในภาคอีสานจะมีวัด ดังนั้นอาจจะจำแนกพื้นฐานการศึกษาของการศึกษาของมณฑลอีสานออกเป็นลักษณะสำคัญ ๆ ได้ดังนี้

พื้นฐานของการศึกษามวลโอีสานมีลักษณะสำคัญดังนี้

1. การศึกษาจากสถาบันสังคมและสิ่งแวดล้อมอันได้แก่ วัฒนธรรม
ชนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น
2. การศึกษาโดยอาศัยวัด ซึ่งมีพระภิกษุเป็นผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้ให้

1. การศึกษาจากสถาบันสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันครอบครัวอันได้แก่
บิดามารดา ปู่ ย่า ตา ยาย จะเป็นครูสอนให้โดยทางธรรมชาติ โดยจะเป็น
ผู้ถ่ายทอดวัฒนธรรมที่สั่งมาให้ ดังคำกล่าวของ นายจรรพบุตร เรื่องสุวรรณ
ที่กล่าวถึงการศึกษาของคนในภาคอีสานว่า

...คนไทยในภาคอีสานแต่โบราณนั้น จะมีแนวทางในการดำเนินชีวิต
ตั้งแต่เกิดจนตาย เขาจรดคำตลอดเวลาทั้งกลางวันและกลางคืน
เรียกภาษาอีสานว่า "ชะล่า" ซึ่งปัจจุบันนี้อาจมีคนรู้จักจดจำ หรือ
ปฏิบัติมาเป็นส่วนน้อย แต่สมัยเก่าเขามอบลูกสอนหลานกันโดยไม่จาเป็น
ต้องเสียเวลาอธิบายชี้แจงเหตุผล...¹

ซึ่งชะลานั้นก็หมายถึง ขอร่ามต่าง ๆ เช่น ห้ามไม่ให้กินเนื้อควาย เพราะ
มีบุญคุณไ้ทำนาคดิศขาวให้คนกิน หรือการชนขาวเปลือกก็ห้ามเอาเท้าเหยียบพื้นลาน
ตากขาว กังตัวอย่างชะล่าต่อไปนี้คือ

¹จรรพบุตร เรื่องสุวรรณ "ชนบธรรมเนียมประเพณีระบบการปกครอง
ชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ 5 มีนาคม 2524 หน้า 13

...ไปเอาบุญกายนมา บัญญัติจงจังกาย - พระเจ้า
 ไทยเลื่อนเกี่ยวกับกษัตริย์พวณกัน - พระเจ้า
 กษัตริย์ก่อนตัวเป็นวิญญู นอกก่อนตัว - พระเจ้า
 กิ่งสนนาไพร ไหว้เจ้าเทิ่งเชื้อสูง - พระเจ้า
 บุญมหาชาติ ชั่วเขาเข้าวัด - พระเจ้า
 บัญญัติกับไปหาหมอให้คนไข้ไฉน - พระเจ้า...¹

ในศาสนานี้มีความหมายคือ สอนให้คนรู้จักเวลาว่าควรจะทำงานหรือควรจะทำนุญ
 สอนให้มีความซื่อสัตย์ หรือเพื่อบึงกัน สอนให้รู้จักปรนนิบัติสามี สอนให้รู้จัก
 อรรถาธิบายจะแตกต่างจากกบฏิเหตุ ห้ามให้คนไม่มีศีลมาเข้าวัด ในขณะนั้นงานบุญ
 จะสอนให้รู้จักจะวิญญูในการนำคนไข้ไปหาหมอ พระเจ้าเหล่านี้ก็จะเป็ความสอนแก่คน
 ตั้งแก่แก่จนตายภายในสังคมนี้

นอกจากนี้แล้วพระเพ็ญการทำนุญของคนอีสาน ซึ่งปรากฏอยู่ในเนื้อ 12
 คอง 14 คือ การทำนุญในแต่ละเดือนของอีสาน ซึ่งจะมีการเพ็ญเพียรธรรมไว้
 ต่าง ๆ เช่น เพ็ญเพียรเรื่องพระเวสสันดรชาดกในการทำนุญเดือนสิงหาคม เพราะ
 คนอีสานมีความเชื่อว่าการเพ็ญเพียรพระเวสสันดรชาดกให้ครบทั้ง 10 คอง บัญญัติ
 บุญกับกับคนจะได้อานิสงส์มาก เพราะเรื่องราวที่เทศนานั้นเป็นเรื่องราวของการเสียสละ
 และให้ทาน อันหมายถึง การทำนุญเพื่อการหลุดพ้นนั่นเอง สาเหตุนี้สืบเนื่องมาจากความ
 ความเชื่อในไสย

นี่คือของบุญ ก็หมายถึง แนวทางปฏิบัติของผู้ปกครองว่าควรปฏิบัติต่อบุคคล
 ผู้คนให้ดังนี้ หรือปฏิบัติงานอย่างไร เมื่อมีบุญรวมบุญนี้มา เพื่อความ

¹ วรุต รุ่งเรืองสุวรรณ "วัฒนธรรมนิยมพระเจ้าระบบการปกครอง
 ชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ 5 มีนาคม 2524 หน้า 14

...ฝูงหมู	ขุนเมืองแท้	พิจารณาคุณและโทษ	ก็ดี
ให้อา	ตามฮีตบ้าน	เมืองแท้แห่งโต	นั่นเนอ
	ในโลกนี้	ฮีตหอนเสมอกัน	แต่คาย
อย่าไค	เอาคองเมือง	เพิ่มมาเป็นเคา	
	เป็นขุนนี้	ว่าความใหม่ันแน	จริงเทอญ
อย่าไค	เห็นแกไกล	สาวไมโคตรวงศ์	แต่คาย
	เป็นขุนให้	คะนึ่งใจปานพอ	เขาเทอญ
อย่าไค	ฮักฝ่ายพุน	ซังพิบัติ	แต่คาย
ตัวหาก	เที่ยวทางไกล	ปักตูเฮือนคูสิฮัก	เสียแล้ว
อย่าไค	ปบแลนปลิ้น	คินเทอยหลัง	เพิ่มคาย
คั้นว่า	ความมีให้	ตรัสไปควยซ้อ	
นางงู	อย่าให้เคียด	นางเขียอย่าให้ตาย	แต่คาย... ¹

คำสอนนี้มีกวางหมายว่า ในหมู่ผู้ปกครองหรือขุนนาง การจะพิจารณาคุณหรือโทษไปปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมืองของตน ในโลกนี้กฎหมายต่าง ๆ นั้นไม่เหมือนกัน อย่าไคเอาแนวปฏิบัติของบ้านเมืองมาประกอบควย และให้มีกวางแนวเนจริง ๆ อย่าไคเห็นแกวงศ์ตระกูลของตน ให้คำนึงถึงว่าเป็นผู้ปกครองต้องทำใจให้เป็นพอของเขา อย่าไคไปคาคนโน้น เกลียคนนี้ เป็นขุนนางกวมมีคุณธรรมไม่ใช่ใครไปหามาสู่ก็เข้าข้างคนนั้น ละทิ้งคนอื่นควรที่จะยอมรับและพูดความจริงอย่าพูดลับหลังให้พูดไปโดยยึดความสัตย์ คนที่ร้ายอย่าให้เขาโกรธ คนที่อ่อนแอก็อย่าให้เขาตาย

¹จารบุตร เรื่องสุวรรน "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ หน้า 8

นอกจากอีต๋องซุนแล้ว ยังมีอีต๋องอื่น ๆ อีก เช่น อีต๋องท้าวเลีย อีต๋องไฟคองนาย อีต๋องบ้านคองเบื่อง อีต๋องพอกองแม่ อีต๋องโกคองเซย อีต๋องลูกคองหลาน อีต๋องเถาคองแก อีต๋องป๋องเคื่อน อีต๋องไฮคองนา อีต๋องวัดคองสงฆ์¹ ซึ่งจะมีการสอนแนวทางปฏิบัติที่ เรียบง่ายตามลำดับความสำคัญลงมา ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องที่เน้นคุณธรรมเป็นหลักในการ ดำรงชีวิตของตน ของงาน และอยู่โดยรอบข้าง เช่น ถ้าหากเป็นบุคคลธรรมดา จะสอนให้รู้จักอดทนต่อความยากลำบาก เช่น

...ให้อดสาสู	กินเกลือจำแจ่ว	ไปเคอ
อดสา	ผ่าซากกัน	ทั้งสองแหล่งชา
อดสา	นุ่งผาขาวมา	ขาดแหล่งจำห้า
อดสา	นอนตามดิน	บมีแพรทุม
อดสา	หนานาส	ให้การป่อยคา
อดสา	นอนไค लाग เล่า	กลางบ้านฟางไฟ
ลิมี่	เป็นไฮลื่นยุตอม	อดสาไล ไปทอน... ²

คำสอนนี้มีความหมายให้รู้จักอดทนต่อการขาดปัจจัย 4 ที่จะนำไปสู่การ ประหยัดอดออม อันจะนำไปสู่ความเจริญของตน และของครอบครัวให้ดีขึ้น ซึ่งจะพาให้อยู่ในสังคมอย่างมีความสุข

¹ จารย์บุตร เรื่องสุวรรณ "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครอง ของชาวอีสานสมัยเก่า" ใน อีสานปริทัศน์ หน้า 9 - 13

² พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ "วิถีชีวิตของชาวอีสานในวรรณคดี ใน สมบัติอีสานใต้ ครั้งที่ 3 หน้า 207

นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมอีสานบางเรื่อง เช่น เรื่องท้าวทักคำ ลั่นทอง จำปาสัก ท้าวสีทน (พระสุชนมโนห์รา) นางผมหอม และสินไซ (สังข์ศิลป์ชัย)¹ เรื่องเหล่านี้จะมีการจารึกเป็นอักษรไว้อีก 2 แบบด้วยกัน คือ จารึกแบบอักษรตัวธรรม หรือที่เรียกว่า ตัวขอม และอีกแบบหนึ่งจารึกแบบอักษรตัวไทยน้อย ซึ่งเหมือนกับ อักษรของลาวในปัจจุบัน วรรณกรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีคำสอนเน้นถึงการดำรงชีวิต ของครอบครัว และมีลักษณะพิเศษก็คือคำสอนต่าง ๆ บ่งสอนเพศหญิงมากกว่าเพศชาย ทั้งนี้คนอีสานส่วนใหญ่มีความคิดว่าผู้ชายได้ผ่านการบวชเรียนมาแล้วก็ได้ หรืออีก ประการหนึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าผู้ชายเป็นผู้ประพันธ์ก็อาจเป็นได้

นอกจากนี้พิธีกรรมบางอย่างยังสอนให้ประชาชนอีสานมีความสามารถทาง ศิลปหัตถกรรม โดยเฉพาะผู้หญิงที่ไม่มีโอกาสได้เรียนในวัด ก็จะได้เรียนงานศิลป โดยทางงานฝีมือ เช่น ทำบายศรี ทำกระทง ทำอาหาร และอื่น ๆ รวมไปถึง การสอนนาฏศิลป์ในหมู่บ้าน เพื่อสนับสนุนหรือประกอบพิธีกรรมและเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งการศึกษาเหล่านี้จะมีอยู่ในท้องถิ่นโดยทั่วไป และมีการถ่ายทอดสืบต่อกันมาอย่าง ต่อเนื่องตราบนานหลายวัน

2. การศึกษาโดยอาศัยวัดเป็นสถานศึกษา การศึกษาในวัดจะมีอยู่ 2 ลักษณะคือ การบวชเณร หรืออุปสมบทเป็นพระภิกษุ และการฝากตัวเป็นลูกศิษย์วัด การบวชเณรตามปกติ การบวชเณรจะเริ่มบวชเมื่ออายุ 13 ปี ถึง 19 ปี ถ้าอายุ 20 ปี จะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ผู้ที่บวชแล้วจะต้องเรียนธรรมะขั้นต้น เรียนอาณ เรียนจารหนังสือใบลาน* หรือบนสมุคขอย ซึ่งจารึกเป็นอักษรขอม

¹ วิชาญ บุญโหลท วรรณกรรมท้องถิ่น หน้า 159

* การจารหนังสือ คือ การใช้เหล็กแหลมคมขีดตัวหนังสือจารึกได้เป็นรอย ลงไปในใบลาน

หรือที่เรียกว่า อัครธรรม ซึ่งสามเณรที่สึกออกมาแล้วมักจะได้รับการยกย่องเป็น
เจียง¹ คือ เป็นผู้มีความรู้ทันนับถือตนเอง

ขณะที่ยังเป็นเณรอยูหากมีความอาวุโสก็จะเรียกว่า อ้ายจ้าว ถ้าเณรอาย
ยังน้อยอยู่ก็จะเรียกว่า จ้วนอย หากเป็นพระเจ้าอาวาส เรียกว่า เจ้าหัว
และถ้าเป็นพระโคตมโง่จะเรียกว่า เจ้าหัวน้อย² การบวชเป็นสามเณรในภาคอีสาน
นั้นสามารถสึกได้โดยลาสิก โดยไม่กำหนดเวลาชดเชยบางครั้งมีความจำเป็นลาสิก
เพียง 2 วัน ก็กลับบวชใหม่อีกปีหนึ่งลาสิก 2 ครั้งก็ได้ แล้วแต่อุปัชฌาย์จะอนุญาต
ถ้าปีที่เกิดความวุ่นวายมีญาติโยมมาขอเณร ไปช่วยพระอุปัชฌาย์ก็อนุญาตให้เณรไป
ช่วยงานเกี่ยวกับชาวในขณะนั้นท่วมท้นมากก็ได้ อย่างไรก็ตามการบวชเป็นเณร และ
อุปสมบทเป็นพระในภาคอีสานมีความนิยมบวชเรียนค่อนข้างสูง

โดยเฉพาะผู้ที่มีฐานะความเป็นอยู่ยากจน หรือเป็นลูกกำพร้า แต่ถ้าเป็น
เด็กที่มีอุปการคุณและใบทองการไถบวชนั้น อุปการคุณจะนำเด็กไปฝากตัวเพื่อเป็น
ศิษย์วัด เป้าเป็นลูกศิษย์ของเจ้าหัวหรือหลวงพ่ที่ชาวบ้านนับถือเพื่อให้เด็กเป็น
ศิษย์วัดช่วยทำงาน และอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดีต่อไป การศึกษาในวัดในภาคอีสาน
นั้นจะมีบทบาทค่อนข้างสูงมาก เพราะคนอีสานมีประเพณีและวัฒนธรรมการทำบุญที่
เคร่งครัดจึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับวัดเป็นไปด้วยความ เป็นระเบียบ
เรียบร้อย คือ มีลักษณะพึ่งพาอาศัยวัดเป็นแหล่งศูนย์รวมประกอบพิธีกรรม ประเพณี
เป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ทั้งทางจริยธรรม และการศึกษาที่มีบทบาทมากในสังคมอีสาน
ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

¹ เญวีย์ มิฤตล "ประเพณีภาคอีสาน" ใน มรดกอีสาน หน้า 50

² สิริวัฒน์ คำวันสา "เจ้าหัว - จ้วนอย" ใน อีสานปริทัศน์ หน้า 74

การดำเนินการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพประชาชน

[illegible]

ในปี พ.ศ. 2441 ภายหลังจากที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยาม ประจำประเทศอังกฤษได้ส่ง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ" เขามาทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงนำเรื่องการศึกษาและการปรับปรุงงานการศึกษาให้เจริญก้าวหน้ากับบุคคลสำคัญ ๆ อย่างกว้างขวางพร้อมทั้งทรงกระตุ้นเตือนให้กระทรวงธรรมการที่ตนตัวในเรื่องเหล่านี้ด้วย ก็จึงเห็นจากพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน ร.ศ. 117 ดังมีข้อความบางส่วนว่า "...การรีฟอม (Reform) ในกรมศึกษาควรจะคิดจะพูดได้ยวนี้ให้ทันกับงบประมาณ ร.ศ. 118 ซึ่งคงจะต้องยื่นภายในเดือนธันวาคม ขอบย้าได้มีความพอใจเลย..."¹ ซึ่งหลังจากนั้นเป็นต้นมากระทรวงธรรมการก็ได้ดำเนินการจัดทำโครงการศึกษาอย่างรีบเร่ง และนำเสนอขึ้นทูลเกล้าฯ เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2441 ซึ่งบ่งชี้ 3 ฉบับด้วยกันคือ ฉบับที่ 1 "ว่าด้วยเรื่องปัญหาและความขัดข้องของการส่งนักเรียนไปยุโรป" ฉบับที่ 2 ว่าด้วย "โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยามและกรมศึกษาธิการ" ฉบับที่ 3 ว่าด้วยเรื่อง "ความขัดข้องทางการศึกษา"²

สำหรับ "โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยามของกรมศึกษาธิการ" ที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์นำเสนอขึ้นทูลเกล้าฯ เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2441 นั้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ร.5 ศ.2 ตรวจและจัดการศึกษา 1 - 2 ร.ศ. 111 - 129

² วนิชย์ มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 130

เรียกว่า "โครงการศึกษา ร.ศ. 117" หรือร่างโครงการศึกษา พ.ศ. 2441" นั้น แบ่งออกเป็น 2 ภาค ภาคแรกว่าด้วยเรื่องการศึกษาในกรุงเทพฯ ในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งแบ่งออกเป็น 10 หมวด ส่วนภาคที่ 2* ว่าด้วยการศึกษาหัวเมือง ไทกล่าวโดยละเอียดถึงจำนวนพลเมืองทั้งหมดทั่วพระราชอาณาจักร จำนวนเด็กที่เขาเล่าเรียนไว้อย่างชัดเจน ทั้งนี้เพื่อให้ง่ายต่อการขยายการศึกษาออกไปในหัวเมืองได้อย่างกว้างขวาง ง่ายต่อการติดตามผลและอื่น ๆ ดังนั้นจึงได้กำหนดให้แบ่งเป็นหมวดการเก็บหาทั่วพระราชอาณาจักร 6 หมวด ได้แก่

1. มณฑลกลาง เป็นการรวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลนครชัยศรี
2. มณฑลเหนือ เป็นการรวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลลาวเวียง
3. มณฑลตะวันออก เป็นการรวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวกาว
4. มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ เป็นการรวมมณฑลปราจีนบุรี มณฑลเขมร และมณฑลจันทบุรี
5. มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ เป็นการรวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร และมณฑลนครศรีธรรมราช
6. มณฑลตะวันตก เป็นการรวมมณฑลภูเก็ต มลายู และมณฑลไทรบุรี¹

* ดูรายละเอียดในภาคผนวก

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมฉลองรัชสมโภชครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่อง การจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 237 - 238

บทลงโทษแต่ละแห่งตามกฎหมายการศึกษา จะมีสาระวิสัยใหญ่ทางการศึกษา เพื่อ
หาแนวทางรวบรวบ วางแผนการวัดการเล่าเรียน หลักสูตร นำรายงานประจำปี
นอกจากนี้ยังกำหนดไว้ด้วยว่าในเมืองที่เป็นศูนย์กลางของมณฑล หรือเมืองสำคัญ
อื่น ๆ ควรจะต้องมีโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อผลิตครูให้เพียงพอสำหรับมณฑลนั้น ๆ ด้วย
และอีกประการหนึ่งโรงเรียนแต่ละแห่งควรจะมีโรงเรียนเบื้องต้นอันได้แก่ โรงเรียนที่
สอนชั้นมูลศึกษาถึงเรียน ก. ข. นโม เมืองกลางคือโรงเรียนที่สอนชั้นประถมศึกษา
และโรงเรียนมัธยมศึกษา

งานรับการศึกษาเพื่อพระราชผู้โดยทั่วไปนั้น ได้มีการกำหนดไว้ด้วยว่า
"...โรงเรียน ก. ข. นโม ควรจะตั้งตามวัดแห่งนั้น เว้นแต่ความจำเป็นอันเมือง
มากไม่พอวัดเพียงพอจะให้เป็นโรงเรียนในหมู่บ้านนั้น เจ้าพนักงานเทศาภิบาลใน
มณฑลนั้นจึงได้ตั้งโรงเรียนเบื้องต้นขึ้น นอกจากวัดที่พอแก่แท้ในจังหวัดนั้น..."¹
อย่างใดก็ตาม ร่างโครงการศึกษา ร.ศ. 117² ไม่มีผลบังคับใช้แก่ประการใด
ทั้งนี้ทั้งเป็นเพราะเหตุผลแห่งพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงเห็นด้วยใน
รายละเอียดบางประการ แต่การขยายการศึกษาในเมืองที่มีโดยนิตยจะยังไม่แก่
ประการใดทั้งนี้การเลื่อนไหวการศึกษาดังไปโดยไม่ได้หยุดนิ่ง ประกอบกับในช่วง
ระยะเวลาที่มีการประชุมประจำปีของข้าหลวงเทศาภิบาลที่ศาลาว่าการกระทรวง
มหาดไทย ซึ่งเริ่มเมื่อวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) และอีก
สองวันต่อมา กรมหมื่นจางวางราชูปถัมภ์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ก็ได้เสนอข้อสรุปว่า เหตุผลแห่งพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมี

¹คณะกรรมการการจัดงานฉลองวันเฉลิมฉลองราชสมบัติครบ 100 ปี ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่อง การวัดการศึกษาใน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสครบ 100 ปี
นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 239

พระราชโองการให้ประชุมพิจารณา และอภิปรายเกี่ยวกับการขยายการเก็บนอกไป
สู่หัวเมืองให้กว้างขวางยิ่งขึ้นว่าควรจะเป็นการเป็นประการใด แต่ผลของการ
ประชุมเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ยังไม่ทำอะไรคืบหน้าไปมากกว่าความเห็นของกระทรวงธรรมการ
และความเห็นของพระยาวิสุทธิเทวกิตติไต่ถามขึ้นกราบบังคมทูลไปแล้ว¹ ภายหลังจาก
การประชุม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงจัดให้มีการปรึกษา
หารือเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวอีกหลายครั้ง ระหว่างองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
กรมหมื่นวิริยราชดิวิโรธ กรมหมื่นราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
พระเจ้าอุบลราชธานีองค์เจ้าทิพยาลุข วรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการ และ
เจ้าพระยาภาณุวงศ์เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในที่สุดก็โปรดเกล้าฯ ให้
กรมหมื่นวิริยราชดิวิโรธเป็นผู้ดำเนินการศึกษาหัวเมือง โดยที่กรมหมื่นปดียง
ราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ให้การอุดหนุนในคันต่าง ๆ²
หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ประกาศการวัดการเล่าเรียนหัวเมือง เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117
ซึ่งถือว่าเป็นนโยบายการปฏิรูปการศึกษาหัวเมืองความว่า

...มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ประกาศและเกี่ยว แก่พระกฤษฎีกาพระราชทานว่าทรงราชกิจโดยพระราช
จริยาวิริยกิจหาญบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทั่วไป ตลอดจนพระราชน
อาณาวัตรเพื่อในสมณะศราณณาจารย์ และอาณาประชาราษฎร์ทั้งดลายน
มีถวายสุขสรวายยิ่งมีนกว่าแต่ก่อนทรงพระราชนัดว่า ความเจริญ

¹ ภูมิพล บุญเกิด การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 139

* กรมหมื่นวิริยราชดิวิโรธ และกรมหมื่นราชานุภาพ ซึ่งที่การทรงพระยศ
ในขณะนั้น

² ภูมิ. หน้า 140

ของกันทั้งหลายย่อมเกิดแก่ความประพฤติกุศล และจะหาเลี้ยงชีวิต โดยชอบนั้นแล้ว ก็ย่อมหาไสรยการใดสัณห์พึงโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ และการที่ไต่ถึกวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ ย่อมเขว และฝึกซ้อมสันดานให้ชอบในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญา สามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อ เติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าได้เข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็และประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธ ศาสนาโดยมาก พระพุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักร ย่อมได้สัณห์ ธรรมทั้งพระสัมมาปฏิบัติจากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราช อาณาจักร แลได้ปากบุตรหลานเป็นศิษย์ เพื่อให้เขาเรียนพระบรม พุทธโอวาท แลวิชาซึ่งจะให้บังเกิดประโยชน์กล่าวคือ วิชาหนังสือเป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เป็นประเพณีที่สืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ เห็นว่า พระภิกษุทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แก่พระพุทธรักษา และพระราช อาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงการที่จะ หานุบำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ แลให้เชื้อเชื้อในการ ที่จะถึกวิชาอันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเสด็จทอด พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้กำลัง สั่งสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่า แต่ก่อน มัดมีการฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายขึ้นมากแล้ว สมควรที่จะจัดการฝึกสอนในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้นจึง ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตั้งพิมพ์หนังสือเรียนแบบ หลวง ทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็น

อันมาก เมื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอน
 กุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณ
 วโรส ที่ลบลัดเจียรราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ให้ทรงรับภาระอำนวยการ
 ให้พระภิกษุสั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ และมีวิชาความรู้โปรด
 ให้บังคับพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนา และการศึกษา
 ได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราช
 อาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
 เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกุลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงหาจัดการพิมพ์
 แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอนเป็นต้น
 ตลอดจนการที่จะเปิดพระราชนิพนธ์จากพระคลังไปจ่ายในการจะจัดการ
 ตามพระราชนิพนธ์นี้ และโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชน
 ในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระที่นั่งยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรส
 เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธานุภาพ แลประชาชน
 ทั้งปวงช่วยเอาภาระธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ไ้ศรัทธาเลื่อมใสใน
 พระรัตนไตรย์ และมีวิชาความรู้อันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้น ให้สมดัง
 พระบรมราชประสงค์ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนามา
 จงทุกประการ เทอญ... ¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 12/7
เรื่องการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ วันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

จากประกาศจัดการ เล่าเรียนนี้ถือเป็นนโยบายที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เห็นความสำคัญของพระภิกษุสงฆ์ที่มีส่วนสำคัญในการให้การศึกษาแก่เด็ก และประชาชนโดยทั่วไปอยู่แล้ว ดังนั้นจึงใช้นโยบายอันชาญฉลาดในการปฏิรูปการศึกษา โดยอาศัยวัดที่มีอยู่เดิมซึ่งเป็นแหล่งศูนย์รวมของชุมชนอยู่แล้วตั้งให้เป็นโรงเรียนตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ โดยมีพระเจ้าอนงยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ซึ่งดำรงพระสมณศักดิ์พระราชาคณะให้เป็นผู้รับภาระเป็นผู้ช่วยการการศึกษาสำหรับสอนกุลบุตรในหัวเมืองทั่วประเทศ และยังทรงแนบจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้กว้าง ๆ อยู่ 2 ประการคือ เพื่อให้ปึกความประพฤติกว้าง และเพื่อให้เป็นผู้ประกอบอาชีพในทางที่จะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติสืบต่อไป

วิเคราะห์นโยบายการปฏิรูปการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441

จากประกาศจัดการ เล่าเรียนในหัวเมือง ตามแนวพระบรมราโชบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมือง โดยการขยายการศึกษาหรือการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองให้แพร่หลาย เพื่อให้เยาวชนของชาติได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนให้ได้มากที่สุด โดยอาศัยวัดเป็นหลักสำคัญในการดำเนินการ หรืออาจกล่าวได้ว่าแนวพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษาในหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นไปในลักษณะที่สอดคล้องกับพระราชดำริที่ว่า

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสาร เรื่อง การจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 205 - 208

"...เจ้านายราชตระกูล ตั้งแต่ลูกนั้นเป็นต้นไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุดจะให้ได้ มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกันไม่ว่าเจา ว่าขุนนาง ว่าไพร่..." ตามนโยบายนี้ มีหลักกว้าง ๆ เป็น 2 ประการคือ -

1. ให้ราษฎรมีหน้าที่ความรับผิดชอบ และเพื่อให้ประกอบอาชีพในทาง สุจริต โดยมีพระภิกษุหรือครูอาจารย์เป็นผู้สั่งสอน จัดแบ่งเป็น 3 ระดับคือ

1.1 ระดับมูลศึกษา อันได้แก่ โรงเรียน ก.ข. นโม ที่วัดสอนกัน ตามวัดต่าง ๆ และโรงเรียนเบ็ญจะท่า หลักสูตรเรียน 3 ปี

1.2 ระดับประถมศึกษา หรือเรียกว่า โรงเรียนไทยเมืองชั้นสูง ซึ่งมีหลักสูตร 3 ปี

1.3 ระดับมัธยมศึกษา ซึ่งจัดใหม่เป็นโรงเรียนประจำมณฑลที่มี เมืองใหญ่ ๆ หรือเมืองที่สามารถตั้งโรงเรียนเองได้

สำหรับการเรียนในระดับที่สูงกว่านี้ ให้มณฑลเป็นผู้คัดเลือกนักเรียนที่มี ผลการเรียนดี เข้ามาศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ โรงเรียนต่าง ๆ ใน 3 ระดับนี้ หากแยกประเภทของโรงเรียนแล้วจะแบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ

1. โรงเรียนหลวงประจำเมือง

2. โรงเรียนเชลยศักดิ์ในبارุง คือ โรงเรียนราษฎรที่รัฐบาลจัดเงิน ช่วยเหลือ

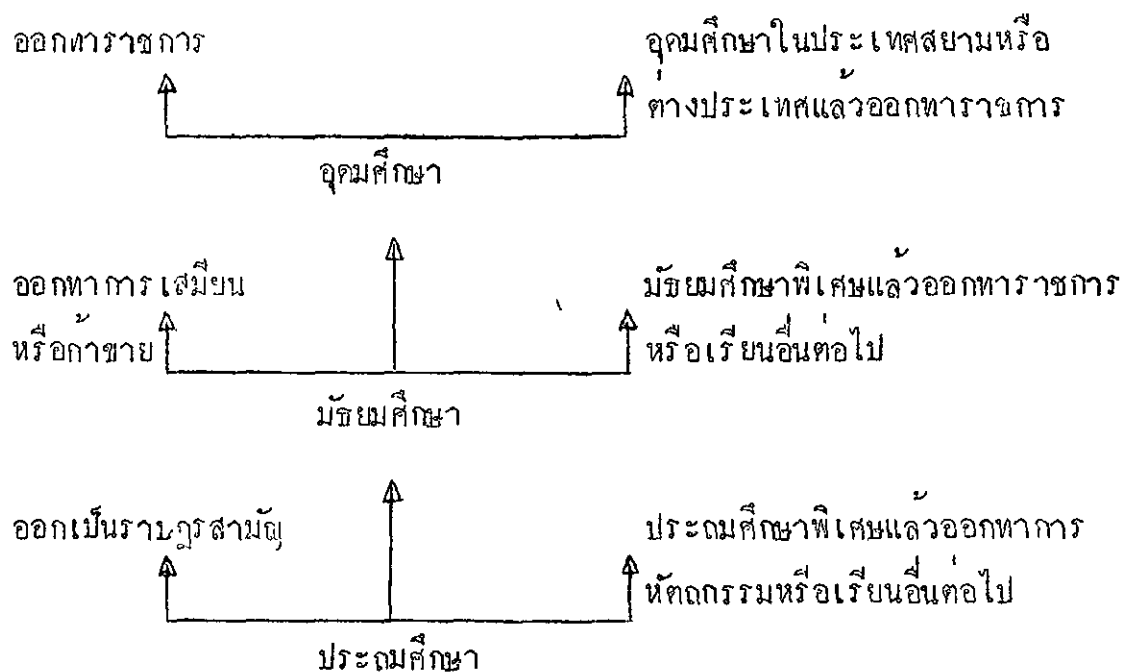
3. โรงเรียนเชลยศักดิ์นอกبارุง คือ โรงเรียนราษฎรช่วยเหลือตนเอง ส่วนการเล่าเรียนตามระดับนั้นการศึกษาได้แบ่งระดับความรู้ไว้ดังนี้คือ

1. การศึกษาในชั้นต้น ก ข. นโม นั้น หลักสูตรเน้นเพียงให้อ่านออก เขียนได้ สามารถควบคุมดูแลได้ ซึ่งเป็นหลักสูตรพื้นฐาน

2. การศึกษาในชั้นประถมศึกษา นักเรียนชั้นประถมต้องสอบไล่ประโยค 1 นั้นต้องแยกนักเรียน โดยเรียกชื่อจำแนกตามชั้นเรียน เช่น

- 2.1 นักเรียนชั้นมูลบท
- 2.2 นักเรียนวาทินิ
- 2.3 นักเรียนอักษรประโยค
- 2.4 นักเรียนสังโยค
- 2.5 นักเรียนไวพจน์
- 2.6 นักเรียนการันต์
- 2.7 นักเรียนจบการันต์

การเรียนในหลักสูตรนี้ ส่วนใหญ่จะดำเนินการในเฉพาะหัวเมืองส่วนกลางเท่านั้น ดังนั้น รูปแบบการจัดการศึกษาจะเห็นได้ชัดเจนดังภาพประกอบต่อไปนี้

ภาพประกอบ ๑ แสดงการศึกษา พ.ศ. 2441

ที่มา : รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ
หน้า 180

สำหรับหนังสือแบบเรียนในส่วนหัวเมือง เน้นหนักไปทางการเรียน การเขียน และการอ่านวิชาภาษาไทย ซึ่งมีแบบเรียนที่ใช้เป็นหลักอยู่ 3 เล่ม แบบเรียนเร็วเล่ม 1 เล่ม 2 และเล่ม 3 ซึ่งหนังสือสามเล่มนี้จะให้ความรู้ใน การอ่าน การเขียน และความรู้เรื่องไวยากรณ์เป็นสำคัญ

ส่วนการเรียนในระดับมัธยมศึกษาชั้นนั้น นอกจากให้เรียนความรู้เรื่องภาษาไทย แล้วยังกำหนดให้เรียนวิชาวรรณคดีไทย หรือกวีนิพนธ์เก่า ๆ วิชาเลขคณิต วิชา ฟิสิกส์ วิชาเคมี และวิชาภาษาต่างประเทศ โดยกำหนดให้ทุกคนได้เรียนกึ่ง ภาษาบาลี แล้วมีภาษาอังกฤษให้เรียนอีก 1 ภาษา¹ ซึ่งเนื้อหาสาระของวิชาการ ต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่จะเน้นหรือมุ่งสอนให้รู้เรียนเป็นคนดี มีความรู้ความสามารถที่จะ นำเอาไปประกอบอาชีพสุจริต เพื่อเลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้

2. การวัดระบบการศึกษาให้เป็นแบบแผน โดยมีเจ้าคณะมณฑลเป็นผู้ รับผิดชอบ โดยแบ่งออกเป็น 6 มณฑลใหญ่ ๆ ซึ่งในแต่ละมณฑลใหญ่จะมีสารวัตรใหญ่ ในการศึกษา 1 คน ที่ทำหน้าที่ตรวจสอบวางแผนการเล่าเรียน และการรายงาน ประจำปีขึ้นต่อกรมศึกษาธิการ ทุกมณฑลใหญ่นั้นจะแบ่งการปกครองออกเป็นจังหวัด และอำเภอตามลำดับ และให้เจ้าพนักงานเทศาภิบาลเมืองนั้น ๆ ทั้งสารวัตรและ รองสารวัตร หรือคนหลาย ๆ คน แล้วแต่ความจำเป็นเป็นผู้ตรวจการเล่าเรียน ในอำเภอ และตามแห่งสารวัตร รองสารวัตรนี้จะอยู่ใต้การบังคับบัญชาของ เจ้าพนักงานเทศาภิบาลแล้ว ยังต้องปฏิบัติหน้าที่อยู่ภายใต้คำสั่งของสารวัตรใหญ่ ในเรื่องเกี่ยวกับการยื่นรายงานและการตรวจสอบวิชาตามลำดับชั้นต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามการดำเนินการปฏิรูปการศึกษาหัวเมืองในระยะแรกก็มี พ.ศ. 2441 นั้น กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบเรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ. 2442

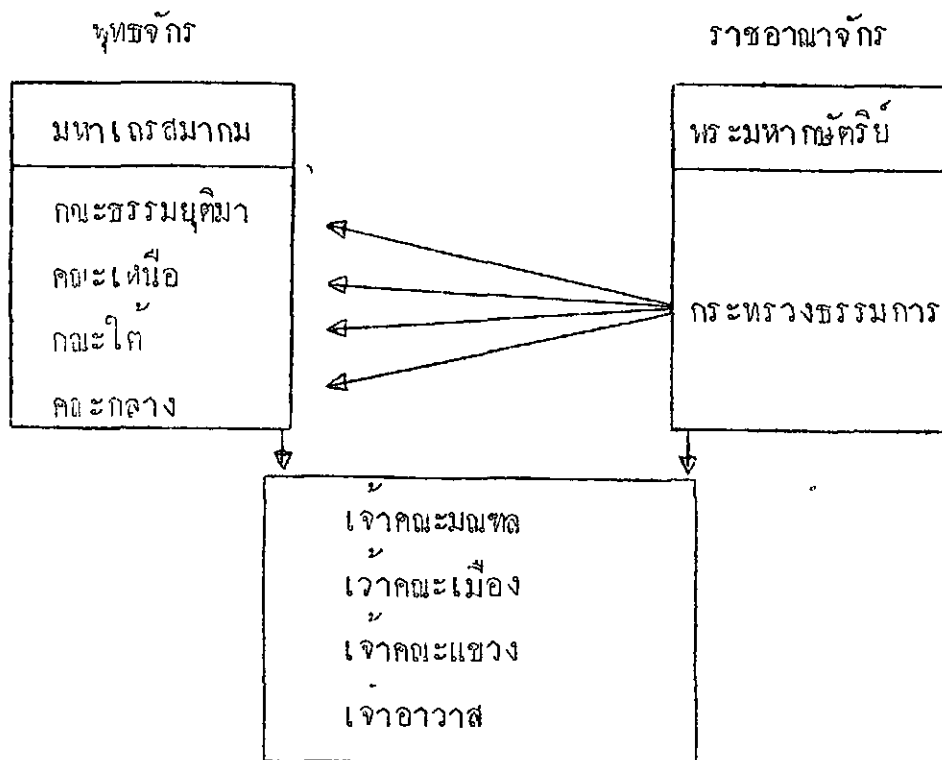
¹ ฤทธิงา สิ้นไชย และรัตน ภาชาฤทธิ์ ความเป็นมาของแบบเรียนไทย

จึงได้โอนการจัดการศึกษาหัวเมืองให้อยู่ในความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการ¹ อย่างเต็มที่ สิ่งสำคัญในการประกาศขยายการศึกษาออกไปสู่หัวเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญและฝากความหวังไว้กับพระภิกษุสงฆ์เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ให้เอาใจใส่ในการอบรมสั่งสอนกุลบุตรให้เป็นผู้มีวิชาความรู้ และมีความประพฤติชอบ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะสงฆ์ โดยกำหนดให้พระสงฆ์ทุกรูปต้องถวายพรราชาอาณาจักร ถวายมีหน้าที่ทำนุบำรุงการศึกษาให้วัดด้วย² การประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองพระสงฆ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2445) โดยสาระสำคัญของพระราชบัญญัตินี้ ได้กำหนดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์จากมหาเถรสมาคมลงไปมี เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาสปกครองพระสงฆ์ ตามลำดับ ในส่วนหัวเมืองนั้นพระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง รวมถึงเจ้าอาวาสให้มีหน้าที่นอกจากจะต้องทำนุบำรุงพระศาสนาแล้ว ยังต้องบำรุงการศึกษาวัดในเขตที่รับผิดชอบ³ ดังนั้นในส่วนรวมของการจัดการศึกษา มาจนถึงปัจจุบันนี้หน้าที่ในการช่วยเหลือทางการศึกษาโดยส่วนรวมในระดับประถมศึกษา ส่วนในระดับที่สูงขึ้นไปก็ยังเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการ และความเกี่ยวข้องกับการศึกษานั้น พิจารณาได้จากแผนภูมิการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ได้ดังนี้

¹รอง ศยาบานนท์ และคนอื่นๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ หน้า 184

²จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475
หน้า 14

³กองควบคุมเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ร.5 ศ.16/1 เรื่อง
พระราชบัญญัติพระสงฆ์ (17 ก.ย. 120 - 12 ก.ย. 128)

ภาพประกอบ 2 แสดงการปกครองพระสงฆ์

ที่มา : ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.
2475 หน้า 472

จากการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2441 แม้ว่าการขยายการศึกษาจะไม่
บังเกิดผลสำเร็จก็ตาม แต่พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์เป็นผลให้พระบรมราชาไชบาย
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องการศึกษาทั่วเมือง
เป็นผลสำเร็จได้ ทั้งนี้เพราะสถาบันศาสนาอันมีพระภิกษุเป็นฐานรองรับพระบรม
ราชาไชบายในการขยายการศึกษาออกไปสู่หัวเมือง ซึ่งถือว่าเป็นนโยบายอันชาญฉลาด
ที่นำเอาวัดมาตั้งเป็นโรงเรียนขึ้น ทั้งนี้เพราะแต่ละวัดในหมู่บ้านต่าง ๆ แทบทุก
หมู่บ้านในประเทศไทย และในแต่ละวัดก็มีพระภิกษุที่ให้การอบรมสั่งสอนแก่กุลบุตร

และประชาชนโดยทั่วไปอยู่แล้ว ประกอบกับวัดเป็นศูนย์กลางของชาวบ้านในชุมชนต่าง ๆ จึงมีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งในการวางรากฐานการศึกษาของประเทศให้มีความเจริญเติบโตเรื่อยมา

การดำเนินการปฏิรูปการศึกษามณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2455

มณฑลอิสานมีที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี ซึ่งเดิมเมืองอุบลราชธานีได้เคยมีการจัดตั้งโรงเรียนมาแล้วคือ โรงเรียนอุบลवासักสถาน ซึ่งก่อตั้งเมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2434 ในสมัยพระยาภักดีณรงค์ (ด้กั ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานี โดยก่อสร้างบริเวณจวนเก่าของเจ้ากรมเทวานุเคราะห์แห่งวงศ์ แต่การดำเนินการได้หยุดชะงักไป ทั้งนี้เนื่องจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ซึ่งทำให้ประเทศไทยสูญเสียเงินแสนล้านบาทของแม่บ้านโรงให้แก่ฝรั่งเศส รัฐบาลไทยจึงให้ความสำคัญกับการเมืองและการปกครองประเทศเป็นอย่างยิ่ง ทำให้การจัดการศึกษาของมณฑลไม่มีการขยายหรือดำเนินการวัดกับโรงเรียนขึ้นอีก

ภายหลังจากเหตุการณ์ใกล้สงบลงแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอิสานได้ทรงตระหนักถึงคุณค่าความสำคัญของการให้การศึกษา และทรงสนับสนุนส่งเสริมให้ประชาชนในมณฑลอิสานเอาใจใส่ในการศึกษามากยิ่งขึ้น โดยทรงวางเงื่อนไขไว้ว่าบุคคลใดเป็นผู้วิญญูชนมีความสามารถในวิชา กวีโวหาร หรือคำนวณ ๆ จะได้รับใบอนุญาตไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนจำนวนเงิน 3.50 บาท แต่ให้เช่นบุคคลโดยทั่วไป ทั้งนี้เพราะกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงตระหนักถึงว่า ปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญในการปรับปรุงการศึกษาบ้านเมืองในเวลานั้นก็คือ การขาดแคลนบุคคลที่มีความเฉลียวฉลาด ทั้งนี้เพราะในขณะที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีนั้นจะหาผู้มีความรู้ที่พอจะสอน

เขียนได้อ่อนมาก คงจะเห็นได้จากหนังสือที่นำขึ้นทูลเกล้าฯ เมื่อวันที่ 26 มิถุนายน
ว.ป. 117 (พ.ศ. 2441) ขอความมางตบแนว

...แต่การจะหาคนฉลาดดี เป็นเหมือนสิ่งยากยิ่ง ประสาแต่ละไร การนี้
ก็หาควรที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ว่าแล้วจะถามบรรดาข้าหลวง
กรมการว่า ทวดของตัวมีถิ่นที่นอกไม่ครบใกล้กัน จะมีบอกถูกคนหนึ่ง
ของถนนเก่านี้ ถ้าจะว่าข้างลาวไม่รู้ถึงชั้นทวดจะถามว่ามีภักของตัวมี
ที่ถนนเก่าว่าบอกกว่าสองโคก ทั้งนี้ก็โดยได้รับพระราชทานตามคุณแล้ว
แต่ประโยชน์ก็กลัวความเกล้าฯ ว่าไซ้แต่คนเลว ๆ ที่เป็นข้าราชการชั้นนอก
ถึงข้าราชการในกรุงก็ยังไม่เคยได้ยินเขาตอบบ้างแล้ว ถ้าจะ
ถามอันนี้ก็เป็นคนว่ามีภักตัวมีใคร มารดาตัวมีใคร บิดามีใคร ตาตัว
มีใคร ยายตัวมีใคร ทวดตัวมีใคร เช่นนี้ก็สามารถบอกกว่าคนได้ชั่ว
โดยมาก ประโยชน์นี้ไม่สู้ได้แก่คนดีคนชั่ว ยกแต่พวกพระยาหัวเมืองสาบคน
เพราะฉะนั้นก็กลัวความเกล้าฯ ว่าประสาแต่ละไรแห่งราชการทางของบรรดา
อันใดให้ภักหนา เพราะฉะนั้นความที่เห็นใช้สอยในราชการเป็นอันใจพอ
แก่ราชการ อันจะรู้แต่ถึงคนเห็นอยู่ข้างนอกพระองค์...¹

จากสภาพความเป็นจริงดังกล่าว ทำให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ทรงสนับสนุนการศึกษาก่อนการปฏิรูปการศึกษาหัวเมืองอยู่ก่อนแล้วโดยอุปถัมภ์
การศึกษากับพระอุมาสีหคุณูปมาจารย์ (สิริจันทิ์ จันทร์) ในการจัดตั้งโรงเรียนสอน
หนังสือไทยและบาลีขึ้นไว้ที่กุฎิอาราม ซึ่งพระอุมาสีหคุณูปมาจารย์ในขณะนั้นดำรง

¹ จดหมายมายให้เหตุแห่งว่าที่ กรมศิลปากร ร.5 ม.57/5 กราบทูล
สรรพสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระกรุณาแด่พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่
1/28 ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 117

สมณศักดิ์เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี ได้ทำพิธีเปิดโรงเรียนในวันที่ 7 - 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2440 ดังรายงานที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีได้เจริญพรไปยังสมเด็จพระยาการราชานุภาพ เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) กวาวว่า

...ด้วยอาณาภาพไค้หลุดลาออกไปจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 116 วันที่ 10 พฤษภาคม ถึงเมืองอุบลราชธานีพักอยู่ที่วัดสุปฏิหาราม ได้จัดการปฏิสังขรณ์เสนาสนที่ชำรุดหักพังตามสมควรแกสมณกิจ ส่วนเสด็จพระเจ้าเองยาเชอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ให้รับสั่งให้พระภักดีมงคล ขาหลวง สั่งให้ชาวโพธิสารสร้างกุฏิ 3 หลัง หลังละ 3 ห้อง ระเบียบ 3 คาน ทุกหลังพื้นกระดานเลื่อน ฝาฉางมุงแฝงคองาบคิ แลไค้ซ่อมแซม กุฏิที่ชำรุดมากกว่า 2 หลัง ด้วยเครื่องไม้หลวง จึงเป็นกุฏิสร้างใหม่ 5 หลัง กุฏิเก่าที่พระเพรไค้เอาไค้รยเป็นที่พักบ้ายอยู่เดิม 4 หลัง ในวัดสุปฏิหาริ์กุฏิวาไค้รย 9 หลัง ด้วยกันเสร็จการลงในเดือนมิถุนายน

ครั้นถึงเดือนกรกฎาคม ร.ศ. 116 จึงได้เริ่มการที่จะเปิดโรงเรียน อาณาภาพไค้ทำโปรแกรมเข้าไปถวายเสด็จพระเจ้าเองยาเชอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ดังสำเนาที่สอดมานี้ทรงมีความยินดี ครั้นถึงวันที่ 7 กรกฎาคม เวลาเย็นสวดมนต์ พระองค์ท่านก็เสด็จไปประทานเกียรติยศแก่โรงเรียน แลประทานโต๊ะสำหรับโรงเรียน 60 โต๊ะในวันที่ 7 นั้น ไค้สงขาไค้ครบเพราะยังหาไม้ทัน ครั้นวันที่ 8 เวลาบ่าย 1 โมง พระภักดีมงคลไค้ออกไปแสดงความยินดีในการที่ลิตตั้งการเล่าเรียนขึ้นได้ แลไค้พิจารณาไว้เพื่อความซัดของอย่างไค้ ท่านจะช่วยเกื้อหนุนตาบกาอั่งที่ท่านจะฉงเคราะห์ไค้ แลถวายหนังสือแบบเล่าเรียน มุลมตกรณิ์ ตอนที่สี่ 42 เล่ม ตอนที่สอง 45 เล่ม กระดานชนวน 16 แผ่น แลไค้แจกเสื้อกางเกงแก่เด็กนักเรียนคนละ 1 สำรับ รวม 75 สำรับ

เพราะในวันเปิดโรงเรียนมีนักเรียน 75 คนเท่านั้น อาตมาภาพก็ได้
สั่งให้เด็กใส่เสื้อกางเกง เข้าไปนั่งคอยเฝ้าที่โรงเรียน หลวงนิพนธ์
สเมได้อวบน้ำปลูกหมึกกอบี 1 กระปลูก กระปลูกแก้วอย่างเล็กสำหรับราย
ตามโต๊ะ 25 กระปลูก ปากกา 2 ทับ คามปากกา 30 คาม สำหรับ
แสดงกวบบนโต๊ะการเล่าเรียนในเวลาขึ้น

ครั้นถึงเวลาบ่าย 2 โมง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพลสิทธิ
ประสงก์พรหมคหฬาราชการ หลายนานเสด็จมาเป็นประธานแก่ฝ่ายทายก
ทายิกกา เพราะในเวลานั้นคนมาประชุมกันมาก ฝ่ายพระสงฆ์เถรานุ
เถระที่นิมนต์มาแต่หัวข้อ 20 รูป มีพระอริยกะกระวีเจ้าคุณใหญ่เป็น
ประธานไกร่รวมกันทั้งสองฝ่ายแล้ว อาตมาภาพจึงได้ลุกขึ้นสนั้ระฆัง
สัญญาณโณนักเรียนลุกขึ้นขึ้น เรียกชื่อตรวจนักเรียนเสร็จ อาตมาภาพ
จึงอ่านถากังสาเนมานี้ขึ้นในที่ประชุมแล้วจึงให้นักเรียนนั่งเป็นแถว ๆ
ส่วนนักเรียนชายไว้ยาวกรรมมีโต๊ะกันนั่งโต๊ะ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
สรรพลสิทธิประสงก์เสด็จจากประทับ ทรงยื่นเฉพาะพระพักตร์ต่อพระสงฆ์
อ่านถากังสาเนมานี้แสดงอาการภอพระไทยในการเล่าเรียน และประธานถาม
ว่า โรงเรียนอุบลวิทยาคม แลถวายปัจจัยมุลสินซึ่งเปนส่วน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเปนส่วนบำรุงวิเทศ มอม
แกทาวโณธิการเป็นวิทยาวัจจกร ประธานเกียรติยศแก่โรงเรียนนี้
มีความทั้งสำเนาที่สอดขานี้เสร็จลงแล้วอาตมาภาพจึงได้แจกหนังสือแก่นักเรียน
นักเรียนในกรูสอบเปนเรีก ภอสมควรแก่เวลาแล้วสนั้ระฆังสัญญาณโณให้
นักเรียนเลิกออกจากโรงเรียนแล้วได้ตั้งวิธีสงน้ำ พระเถรานุเถระ
ซึ่งเป็นผู้นวยปรีक्षा 6 รูปคือ พระมหาอวน พระมหาลอม พระกรู
สังฆวิจารณ์ พระครูประธานโอกาส พระสมุห พระใบฎีกาเทียบที่ว่า
ภักทรา แนนควา ขรรณการแลเปนครุฑุชวยการตั้งสอนโดยวิธีลาวสาเรจ

ด้วยสว่สนัก ขอแจ้งการส่งนำพระแล้ว เชิญพระเจ้านองยาเขอ
ทรงนำพระมาขึ้นประธกัเศด็จกลับเวียงการกัน. .¹

โรงเรียนอุบลวิทยามที่กั้งขึ้นมาในระยะแรกนั้นสอนทั้งภาษาไทยสำหรับ
นักเรียน และภาษาสำหรับพระภิกษุที่สมัครใจเรียน ซึ่งปีจำนวนผู้เรียนมาก
พอสมควร ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศจัดการ
โรงเรียนหัวเมือง เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) โดยมี
กรมหลวงวิริยราชวโรรสเป็นผู้บัญชาการทั่วไป และมีสมเด็จพระบวรราชราชนาถ
เป็นเลขาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ให้การอุดหนุน

กรมหลวงวิริยราชวโรรส ก็ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะออกไปเป็นผู้อำนวยการ
จัดการศึกษาในท้องที่ต่าง ๆ พระครูวิจิตรธรรมภาณีก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ
โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นพระญาณรักขิต ซึ่งเป็นสมณศักดิ์ที่สูงที่สุดใน
มหาเถรสมาคมเวลานั้น ให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสานเป็นองค์แรก
ให้ให้นำไปตรวจสภาพทั่ว ๆ ไปในมณฑลที่รับผิดชอบ จัดหาบัญชีภิกษุสงฆ์ในแต่ละวัด
ให้พยายามชักจูงโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นในท้องที่ตำบลที่พอจะจัดตั้งขึ้นได้ และ
นอกจากนี้ยังได้เฝ้าฯ ถวายคำแนะนำและจัดส่งพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ กว้างขวาง
ให้เข้ารับการเล่าเรียนในกรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูในท้องที่เดิมต่อไป²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ผษ. 51.16/6
พระครูวิจิตรธรรมภาณีวัดสุปัญารามเมืองอุบลราชธานีเจริญพรมายังขอแจ้งพระเจ้า
นองยาเขอกรับแจ้งการงราชานาถ ลำเนา 4023 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม

ร.ศ. 116

² ฟูดับ บูลศิณ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 145 - 146

พระนางรำลึก ได้รับพระกรุณาอนุญาตให้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทไปจังหวัดอุบลราชธานี ในวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2442¹ และท่านได้รับเดินทางกลับเมืองอุบลราชธานี อันเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลอีสาน เมื่อถึงวัดสุปฏิหารามซึ่งเป็นวัดที่ผู้ช่วยการศึกษาจำวัด และได้โรงเรียนที่ใดก่อตั้งไว้อยู่แล้ว จึงจัดประชุมคณะกรรมการ ตาเนิงงานจัดการศึกษา ซึ่งแบ่งเป็นฝ่ายคฤหัสถ์ จำนวน 5 นาย ทั้งขึ้นเป็น คณะกรรมการสอบความรู้ภาษาไทย และฝ่ายบรรพชิต 7 รูป เพื่อเป็นกรรมการ สอบความรู้ภาษามาลี (มคช) ขึ้นใหม่ผลเป็นครั้งแรก การดำเนินการในระยะแรก นั้นได้มีการพิจารณาขึ้นตามลำดับ ดังรายงานผลการดำเนินงานจัดการศึกษามณฑลอีสาน ที่กรมหมื่นวิริยภาณุวโรธ ทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ในปี พ.ศ. 2443 กวาวว่า

...เมืองอุบลราชธานีมีนักเรียนเข้าสอบความรู้ในภาษาไทย 71 คน ได้ 44 คน ในภาษามคชชั้นธรรมบท 4 รูปได้ทั้งหมด ขึ้นมาที่เวียงการบ 15 รูป ได้ 13 รูป การศึกษาในศกนี้นับว่าเจริญมากกว่าศกก่อน...
...การศึกษาในเมืองอุบลราชธานีนั้น กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ได้ ทรงอุทิศทุนกำลังให้พระนางรำลึก ให้จัดสามปี เห็นว่าจัดการเข้าเก่า ก่อ มีกรรมการจัดการศึกษา ตั้งแต่ตั้งโรงเรียน และจัดการฝึกสอน ตลอดจนหลักสูตร และสอบความรู้ทั่วไปในภาษาไทย และภาษามคช และการจัดไว้ไว้วิญญู² โดยลำดับ...

¹ หอสมุดแห่งชาติ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 16 (ไมโครฟิล์ม)
หน้า 626

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ร.5 ศ 12/13 ลายพระหัตถ์
กรมหมื่นวิริยภาณุวโรธทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 59 วันที่ 30 พฤษภาคม

การปฏิรูปการศึกษาในช่วงแรกของชนพลอิสาน ซึ่งมีทั้งหมด 14 เมือง แบ่งเป็น 4 จังหวัด นั้นใช้การแต่งตั้งพระครู เจ้าคณะเมือง มีทั้งหมด 6 เมือง ที่ได้รับการคัดเลือกและแต่งตั้งให้เป็นพระครู ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษา ซึ่งในช่วงแรกก็ได้เริ่มมีการตั้งโรงเรียนขึ้นอยู่ 4 ประเภทคือ

1. โรงเรียนประจำเมือง คือ โรงเรียนवासีกสถาน* ที่สอนภาษาไทย ภาษาบาลี

2. โรงเรียนขยายพันธุ์**

3. โรงเรียนพัฒนวิद्याศาลา

4. โรงเรียน ก.จ. บโม และโรงเรียนประถมศึกษาตามวัด

การปฏิรูปการศึกษาได้แยกเป็นจังหวัดต่าง ๆ ในมณฑลอิสาน มี พ.ศ. 2443

จังหวัดอุบลราชธานี มีนักเรียน 513 คน

จังหวัดจำปาศักดิ์ มีนักเรียน 77 คน

จังหวัดศรีสะเกษ มีนักเรียน 30 คน

จังหวัดสุรินทร์ มีเพียงรายงานว่ามีตั้งโรงเรียนแล้ว

จังหวัดมหาสารคาม เมืองมณฑลไชย** มีนักเรียน 48 คน¹

*โรงเรียนवासีกสถาน คือ โรงเรียนอุบลवासีกสถาน

**โรงเรียนขยายพันธุ์ คือ โรงเรียนที่เรียนกวดตามครูผู้สอนคนแรกคือขยายพันธุ์
ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นโรงเรียนนาวันนุกูล ซึ่งเป็นโรงเรียนสตรีประจำจังหวัด

***เมืองมณฑลไชย ในปัจจุบันขึ้นอยู่กับจังหวัดกาฬสินธุ์

¹ กองจกฉวยบท เหตุ กรมศิลปากร ร.5 ศ.12/58 รายงานกระทรวงมหาดไทย

หมายเหตุวันออกเมืองเหนือ (20 ค.ค. - 14 ค.ธ. 120)

จากสถิติงานวัดตัวเลขนี้ชี้ให้เห็นถึงความพยายามที่จะขยายการศึกษาออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ในเขตชลประทาน โดยเฉพาะเมืองหลักในการขยายการศึกษาคือเมืองอุบลราชธานี ได้มีความตื่นตัวกระจายการตั้งโรงเรียนไปในอำเภอรอบนอกได้แก่ อำเภอพิบูลย์รักษ์ อำเภอพนานิคม อำเภอผาชนะไชย และเมืองอื่น ๆ นอกจากนี้พระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชยังได้ให้ความสำคัญต่อการส่งเสริมอบรมปวงชนโดยอบรมศีลธรรม โดยยึดมั่นในหลักการว่า

...ธรรมคาบูกุลทุกหมู่เหล่า แม้ถึงจะปกครองกันเป็นหมวดหมู่ และได้อภิบาลาเหินกันจนเกิดความฉลาดรู้ ถ้าไม่มีศีลธรรมประจำสันดานก็ไม่อาจตั้งตนเป็นพลเมืองดีได้ ต่อมาเมื่อมีการส่งสอนอบรมให้ประกอบด้วยศีลธรรม จึงจะยังประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์เบื้องหน้าให้สำเร็จได้...¹

ดังนี้การอบรมสั่งสอนประชาชน หรือนักเรียนในเขตชลประทาน จึงเน้นหลักการสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ

1. สอนตามนโยบายของรัฐบาล
2. สอนคตินิยมการดำเนินชีวิต

ทั้งนี้เพราะพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชได้ให้ความสำคัญต่อจริยธรรมและศีลธรรมอันดีงามโดยได้แต่งตั้งสื่อบรรยายการเรียนชั้นหลายเรื่อง เช่น

1. เรื่องหลักชาติ บัญญัติห้าประการว่าด้วยการเพาะปลูก การช่างต่าง ๆ และการมีอาชีพเป็นส่วนสำคัญในการดำเนินชีวิต

1. อดิศักดิ์พระยาวิจิตรวงศ์ (อ้วน คีตโส) ประวัติวิบูลย์นาราม
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูพิทักษ์คณานุการ (ชม มุทิโน โม-สี-เอวงษ์)
2495 หน้า 62 - 83

2 เรื่องแว่นใจ เนื้อหาสาระว่าด้วยการเกษตร ซึ่งพระญาณรักขิต ไซ้คำว่า การชุกชุมเขียวทรพย์ในดินสินโนน้ำ

3. เรื่องสอนหนุ่มน้อย เนื้อหาว่าด้วยการ ตักเตือนเด็กให้รับแรงศึกษา ตั้งแต่วัยเยาว์ ถ้าแก่เกินควรแล้วจะทำให้เรียนไม่สำเร็จ ซึ่งได้เปรียบเทียบไว้ว่า เด็กเปรียบกับการปั้นหม้อกำลังหมัก ยังเหนียวพอค้ำให้รับปั้น ถ้าปล่อยทิ้งไว้ให้แห้ง ก็ปั้นไม่ได้

4. เรื่องสอนนายนาง เนื้อหาสาระว่าด้วยการปฏิบัติตนของลูกท้อพ่อแม่ ให้ดี ก็จะได้รับผลบุญตอบแทน พ่อแม่เลี้ยงลูกอบรมลูกให้ดีก็จะได้บุญ และถ้าทุกคน ชยันหมั่นเพียรดีก็จะก่อให้เกิดแห่งบุญคือ "ทรัพย์สิน" นั่นเอง หนังสือที่พระญาณรักขิต ได้แต่งขึ้นนี้ ได้พิมพ์แจกให้แก่บุคคลโดยทั่ว ๆ ไป และยังเป็นหนังสืออ่านประกอบการ เรียนเสริมแบบเรียนของรัฐบาลที่ไม่พอใช้โดยทั่ว ๆ ไปในมณฑลอีสานอีกด้วย

อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2446 พระญาณรักขิตผู้อำนวยการศึกษามณฑล อีสาน ได้ถูกลาออกจากตำแหน่ง และได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเดินทาง ไปจำวัดที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ ทำให้ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานว่างลง พระญาณรักขิตจึงมอบงานในหน้าที่ให้พระมหาอ้วน คีสโล^{*} เป็นผู้รักษาราชการแทน จนถึงวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2447 พระมหาอ้วน คีสโล จึงได้รับพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระศาสนคิลก โดยให้ดำรง ตำแหน่งเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน ให้มีหน้าที่ตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 โดยได้เข้าเฝ้าและทูลลาไปดำรงตำแหน่ง ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร¹ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จกลับก็ได้ดำเนินการตามหลัก 2 ประการ

*พระมหาอ้วน คีสโล ภายหลังได้รับเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า

¹สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน คีสโล) ประวัติวัดสุปฏิหาราม พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูพิทักษ์คณานุการ (ชม มุทิฐิ โม-ลี-เอกวงษ์) 2495 หน้า 83

ถือ จัดการคณะกรรมการศึกษา และการพระศาสนาเป็นหลักสำคัญ เพราะท่านเป็น
เจ้าคณะมณฑลนักพัฒนาทางการศึกษามณฑลอีสานเป็นระยะยาวนาน

ในการดำเนินการจัดการศึกษา เมื่อพระศาสนคิลกดาเนินการนั้นได้ทำการ
จัดตั้งโรงเรียนขึ้นทุก ๆ ปี โดยในปี พ.ศ. 2447 ได้จัดตั้งโรงเรียนปทุมวิทยาสาร
ขึ้นที่วัดสระเกศรังสี อาเภอพิบูลย์มังสาหาร และโรงเรียนพานิชยกุลราษฎร์ขึ้นที่วัด
"เขยงมด" อาเภอพิบูลย์มังสาหาร* โดยให้ครูที่ได้รับการศึกษาอบรมจากวัดสุปฏิญนาราม
ไปดำเนินการสอนทั้งสองแห่ง¹ สำหรับวัดสุปฏิญนารามนั้นก็คงเป็นศูนย์กลางของ
ภาคอีสานในการสอนภาษาบาลี ในขณะนั้นคงจะเห็นได้จากคนที่พรุ่กจากเมือง
อื่น ๆ เช่น ไนเมืองอุดร และเมืองใกล้เคียง เดินทางมาศึกษาที่วัดสุปฏิญนารามเป็น
จำนวนมาก ทั้งนี้เพราะวัดสุปฏิญนารามมีการสอนหลักสูตร เคียวกับกับมหาภฏราชวิทยาลัย
คือ สอนธรรมชั้นต้น ได้แก่ สอนบาลี ไวยากรณ์ อฎุภยพากย์ปรีวิธน์ และพระธรรมบท
ส่วนการสอนนักธรรมนั้น สอนธรรมวินัยในแนวโกวาทจนถึงขั้นแสงอักเรียนธรรมที่เรียน
แล้วไปสอบพระธรรมสนามหลวง² ซึ่งทำให้การศึกษาในคำบาลีแพร่กระจายไปอย่าง
รวดเร็วตามลำดับ

* อาเภอพิบูลย์มังสาหาร ในปัจจุบันคือ อำเภอลือโขง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศษ 51.16/5
พระมหาอาณัติ ฐวราธการแทนเจ้าคณะมณฑลอีสานเจริญพรมายังเจ้าคุณพระยาวิสุทธ
สุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ สานาที่ 6/43 ลงวันที่ 7 สิงหาคม
ร.ศ. 123

² สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อาณัติ ฐวราธการ) ประวัติวัดสุปฏิญนาราม พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูพิทักษ์กณการ (ชม มุทิมา โม - สี - เอกวงษ์)
2495 หน้า 82

นอกจากนี้พระศาสนาธิลล ได้มีแนวคิดกว้างไกลโดยการสร้างโรงเรียน
ตัวอย่างขึ้นที่วัดสุปฏิหารามในปี พ.ศ. 2449 โดยสร้างอาคาร 2 ชั้น ขนาดกว้าง
4 วา 2 ศอก 2 นิ้ว ยาว 10 วา แต่เนื่องจากไม่มีเงินเพียงพอการปลูกสร้าง
อาคารจึงไม่เป็นที่เรียบร้อย¹ ในปี พ.ศ. 2551 รัฐบาลได้มีการเปลี่ยนแปลงการ
จัดการศึกษาใหม่ในรายละเอียด ภาคที่ 3 ของระเบียบว่าด้วยการศึกษาหัวเมือง²
โดยให้มณฑลต่าง ๆ จัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างขึ้นที่เมืองอันเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑล
จัดให้มีการเรียนการสอนในระดับเทียบเท่ากับโรงเรียนมัธยมศึกษาในกรุงเทพฯ
ดังนั้นโรงเรียนตัวอย่างวัดสุปฏิหาราม จึงได้รับความช่วยเหลือจากกระทรวงธรรมการ
ในการก่อสร้างอาคารโรงเรียนตัวอย่างเป็นจำนวนเงิน 800 บาท³ การก่อสร้าง
โรงเรียนตัวอย่างของมณฑลจึงสำเร็จรวดเร็วได้ การจัดการศึกษาในมณฑลอีสานได้จัดให้
การเรียนการสอนในปี พ.ศ. 2451 รัฐบาลได้นำนโยบายการจัดการศึกษาเพื่อ
ช่วยราษฎร โดยมีการประชุมเทศาภิบาล ครั้งที่ 2 ซึ่งผลการประชุมได้ตกลงกันว่า
"...กระทรวงธรรมการได้มอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้รับผิดชอบในการ
จัดการศึกษาตามมณฑล ให้ข้าหลวงธรรมการซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้ตั้งออกไป
เป็นผู้จัดการศึกษานั้น ขึ้นอยู่ในความบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง..."⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.16/1
พระศาสนาธิลลเจ้าคณะมณฑลอีสานเจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ปลัดมณฑลอุดร
กระทรวงธรรมการ ลำเนาที่ 18/63 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 126

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกรมศึกษาธิการ
ร.ศ. 127 หน้า 44

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.16/7
นายทองสุกวงศ์ข้าหลวงธรรมการมณฑลอีสานกราบบเรียนพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดมณฑล
อุดรกระทรวงธรรมการ ลำเนาที่ 3/29 ลงวันที่ 2 สิงหาคม ร.ศ. 127

⁴ กระทรวงธรรมการ ล.ค.

เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงดังกล่าว จึงให้มีการสำรวจวัดที่มีอยู่ทั่วพระราชอาณาจักร
ว่าอยู่ในสถานเช่นใด โดยกำหนดให้มีการแบ่งวัดออกเป็น 4 ระดับชั้นคือ

วัดชั้นที่ 1 ได้แก่ วัดที่ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นระเบียบเรียบร้อย ปีการ
จัดการเรียนโดยสม่ำเสมอ และสมบูรณ์แบบ

วัดชั้นที่ 2 ได้แก่ วัดที่ยังไม่ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นที่เรียบร้อย แต่ก็ได้
มีการแบ่งสอนเด็กที่เป็นศิษย์วัดออกเป็นหมวดเป็นหมู่

วัดชั้นที่ 3 ได้แก่ วัดที่มีการจัดการเรียนการสอนอยู่บ้าง แต่ก็ได้จัดแบ่ง
เป็นหมวดหมู่อยู่ในลักษณะที่ว่า "ศิษย์ใครใครสอน"

วัดชั้นที่ 4 ได้แก่ วัดที่ไม่ได้จัดให้มีการเรียนการสอนเลย¹

ดังนั้นเหตุผลสี่ประการจึงให้มีการสำรวจพระ และศิษย์วัดขึ้นดังตารางแสดง
จำนวนวัด และศิษย์วัดของมณฑลศรีสะเกษดังนี้

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ ร.ศ. 127

ตาราง 1 แสดงจำนวนวัด จำนวนพระ และศิษย์วัดในมณฑลอีสาน

(พ.ศ. 2451 - 2454)

ปี พ.ศ.	จำนวนวัด	จำนวนพระ	ศิษย์			ประเภทวัด			
			สามเณร	เด็กวัด	เด็กบ้าน	ชั้น 1	ชั้น 2	ชั้น 3	ชั้น 4
2451	2,630	13,668	3,056	16,628	22	24	9	219	2,387
2452	2,828	16,001	25,576	-	364	24	444	1,373	5,059
2453	2,904	16,937	27,238	-	638	163	493	1,153	1,105
2454	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2455	193	6,535	13,709	-	2,762	213	124	231	817

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 1 หน้า 89 ฉบับที่ 2
หน้า 47 - 48 ฉบับที่ 3 หน้า 65 - 67 และฉบับที่ 5
หน้า 93 - 94 คัดแปลงรูปแบบการวางตามความเหมาะสม

จากตัวเลขแสดงสถิติจำนวนวัดข้างต้น ตัวเลข เลขจำนวนวัด จำนวนพระ จำนวนภิกษุวัด จะเห็นได้ว่า สถิติจำนวนวัดชั้นหนึ่งของมณฑลอีสานเพิ่มมากขึ้น แต่ปี พ.ศ. 2454 ไม่มีรายงานกระทรวงธรรมการ และในปี พ.ศ. 2454 มณฑลอีสานได้ถูกแบ่งออกไปรวมกับมณฑลร้อยเอ็ดในบางส่วน แต่จำนวนวัดก็ไม่ได้ลดลง โดยเฉพาะวัดชั้น 1 ที่ในตัวจังหวัดอุบลราชธานีมีมากที่สุดคือมี จากสถิติตัวเลขนี้แสดงให้เห็นว่า การจัดตั้งโรงเรียนวัดยังไม่บรรลุผลมากนัก หากเทียบกับจำนวนวัดทั้งหมด คงที่กระทรวงธรรมการได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า "...มณฑลฝ่ายเหนือ

คือ อัครอริสาณ และพ่ายแพ้ด้วยมาก แต่เป็นวัดที่ไม่เคยมีการสอนเสียส่วนมาก..."¹
 ภายหลังจากที่ปีการสำรวจวัดทั่วไปแล้ว รัฐบาลได้นำผลเรื่องการขยายการศึกษาเพื่อ
 ทวยราษฎร์ในหัวเมืองเข้าพิจารณาปรึกษาหารือในที่ประชุมเทศาภิบาลอีกครั้งหนึ่ง
 ในปี พ.ศ. 2452 ซึ่งปรากฏผลของการประชุมว่า

...กระทรวงมหาดไทยรับจะเป็นผู้จัดการศึกษาเบื้องต้นให้ทวยราษฎร์ได้
 เเลเรียนทั่วทุกคนตลอดพระราชอาณาจักร ส่วนการศึกษาชั้นสูงกว่านี้
 ขึ้นไป กับแต่ประณตศึกษาจะสามารถเรียนได้แต่เฉพาะราษฎรบางจำพวก
 บางชั้น ได้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัดการศึกษา การที่
 ต้องให้กระทรวงมหาดไทยเป็นธุระในส่วนพื้นการศึกษาของทวยราษฎร์นี้
 ก็เพราะกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ปกครองท้องที่ มีเจ้าพนักงานประจำ
 หน้าที่ตลอดจนทั่วทุกตำบลแล้ว ก็ย่อมจะจัดการได้สะดวก กระทรวง
 มหาดไทยรับจะลงมือจัดใน หก 129...²

ดังนั้นรูปแบบการจัดการศึกษาเบื้องต้นเพื่อราษฎร ตามที่กระทรวงมหาดไทย
 เป็นผู้จัดนั้น จึงเป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้เด็กนักเรียนอ่านหนังสือออก เขียนหนังสือ
 ได้เท่านั้น ไม่ได้จัดการศึกษาให้เป็นในระบบของกระทรวงธรรมการแต่อย่างใด
 การจัดการศึกษาที่กระทรวงมหาดไทยดำเนินการจึงเป็นในลักษณะการตั้งคณะกรรมการ
 ขึ้นที่ตำบล ประกอบตัวกำนัน แพทย์ประจำตำบล และพระอริการวัด ที่สำคัญใน

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ
 ร.ศ. 127 หน้า 44

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 2 แผนกกรม
 ศึกษาธิการ ประจำปีพุทธศก 2452 หน้า 3

ตามลรวมเป็น 3 คน เป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาเบื้องต้น เวลาที่มีการสำรวจ
สำมะโนครัว ก็ให้เด็กในท้องที่ลองอ่านหนังสือดู ถ้าเด็กชายอายุ 13 ปีขึ้นไป
สามารถอ่านหนังสือไทยได้ก็เป็นอันใช้ได้¹

ในส่วนการจัดการศึกษาที่กระทรวงศึกษาธิการได้ดำเนินการนั้น มณฑล
อีสานได้ดำเนินการ และมีผลสรุปรายงานการเข้าเรียน และผลของการสอบไล่ได้
ระหว่างปี พ.ศ. 2451 - 2454 ดังสถิติในตารางแสดงจำนวนนักเรียนดังนี้

ตาราง 2 แสดงจำนวนนักเรียนประถมศึกษามณฑลอีสานที่สอบไล่ พ.ศ. 2451 - 2454

ปี พ.ศ.	ประถมชั้นปีที่ 1			ประ ชั้นปีที่ 2			ประถมชั้นปีที่ 3			รวมทุกชั้น		
	เข้า สอบ	สอบไล่		เข้า สอบ	สอบไล่		เข้า สอบ	สอบไล่		เข้า สอบ	สอบไล่	
		คน	ร้อยละ		คน	ร้อยละ		คน	ร้อยละ		คน	ร้อยละ
2451	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2452	198	77	38	85	43	50	61	30	49	623	247	37
2453	222	131	59	85	49	57	70	32	45	829	361	45
2454	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2455	68	16	23.5	56	23	41	54	15	27.7	315	69	21

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 2 หน้า 50 - 51 ฉบับที่ 3
หน้า 68 - 69 และฉบับที่ 5 หน้า 13 คัดแปลงรูปแบบของ
ตารางให้เหมาะสม

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 2 แผนกกรม
ศึกษาธิการ ประจำปีพุทธศก 2452 หน้า 3

จากสถิติตัวเลขแสดงร้อยละของนักเรียนที่สอบได้นั้น มีจำนวนนักเรียนที่สอบได้คะแนนเกินค่าขาด โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2455 หลังปี พ.ศ. 2453 เป็นต้นมา ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากเหตุผลจากในเคื่อนพฤษภาคม พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จกลับกรุงเทพมหานคร เพื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง และหลังจากนั้นอีกเพียงหกเดือน องค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตในวันที่ 23 ตุลาคม 2453 มิ่งมือไ้ที่ว่าในปิ่นมณฑลอีสาน ได้สูญเสียบุคคลสำคัญที่สุดของมณฑล และของประเทศไทย อันนำไปสู่ผลกระทบอย่างรุนแรง และทำให้โครงการปรับปรุงการศึกษาตามโครงการทองผาเง้งงักไป ถึงขั้นเกิดกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

...การศึกษามองประเทศสยาม ได้สูญเสียบุคลากรที่สำคัญพระองค์หนึ่ง.

ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้นำความสำคัญของการศึกษามาก เพื่อพระองค์เสด็จสวรรคตจึงเสมือนหนึ่งประเทศชาติได้ขาดบุคลากรที่สำคัญที่สุดลงไป แต่อย่างไรก็ตามสถิติการศึกษาของมณฑลอีสานได้ลดลงอีกในปี พ.ศ. 2455 ทั้งนี้เพราะจังหวัดร้อยเอ็ดอันเป็นเมืองหนึ่งของมณฑลอีสานได้มีการพิจารณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดเป็นมณฑลร้อยเอ็ดอีกมณฑลหนึ่ง จึงทำให้ตัวเลขและสถิติการศึกษาของมณฑลลดลงไปบ้าง

อย่างไรก็ตามการวัดการศึกษาของมณฑลอีสานในช่วงนี้เป็นความลำบาก และความยากลำบากอย่างใกล้ชิดระหว่างพระบรมวงศ์เชอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์และพระศาสนมถิด ที่ความเอาใจใส่ในการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นอย่างมากมาย ทำให้

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพฯ ประวัติและความเป็นมาของเจ้าถึงเขต
 ประวัติแห่งการศึกษาของประเทศไทย
 พิมพ์ครั้งที่ ๑ ในงานพระราชทาน
 เพลงไทย (ร.ร.ว.เป็ป มาลากุล) หน้า 68

เมืองอุบลราชธานี และเมืองอื่น ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างมากมาย โดยเฉพาะความพยายามจัดตั้งโรงเรียนในวัดนั้นที่ ๑ ซึ่งส่วนใหญ่จะมีอยู่บริเวณใกล้ ๆ กับเมืองใหญ่ให้มีส่วนผลกระทบต่อการศึกษาในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากอาเภอที่อยู่ทางไกล เช่น ต้องที่อาเภอเดชอุดม โพนประจักษ์ และมณฑลทิง ซึ่งไม่มีการจัดตั้งโรงเรียนไว้ เพื่อสอนหนังสือ ทำให้ประชาชนไม่นิยมเอาใจใส่ต่อการศึกษาลำเรียน^๑ ส่วนอาเภอที่มีการจัดตั้งโรงเรียนที่มีวัดขึ้นที่ ๑ นั้น ได้ส่งผลสะท้อนถึงสถานการณ์ศึกษาในปัจจุบันด้วย กล่าวคือ ห้องที่ ๆ มีการจัดการศึกษาลำเรียน ประชาชนที่อยู่ในอาเภอนั้น ๆ จะมีการนิยมเอาใจใส่ต่อการศึกษาลำเรียน หรือให้ความสำคัญของการศึกษาในปัจจุบันเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ก็เป็นผลส่วนหนึ่งอันเนื่องมาจากการจัดการศึกษาในสมัยก่อนนั่นเอง

ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานการจัดการศึกษาระยะแรก พ.ศ. 2442 - 2455

การดำเนินการปฏิรูปการศึกษาในระยะแรกนั้น เป็นช่วงระยะเวลาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษา อันสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองของประเทศไทย ซึ่งนำไปสู่ผลกระทบต่อการปฏิรูปด้านอื่นรวมไปถึงการปฏิรูปการศึกษาของประเทศไทย ทั้งในส่วนของการปฏิรูปการศึกษาระดับประถมศึกษา ต้องประสบกับปัญหาและข้ออุปสรรคต่าง ๆ ดังนี้คือ

๑. ปัญหาการไร้ภาษาของท้องถิ่นโดยไม่เป็นพหุภาษาไทยกลาง ดังรายงานของพระญาณกรกิตใจครั้งที่หนึ่งว่าอุปสรรคการศึกษาแผนกอิสลาม ความว่า

... การเล่าเรียนทางพีธีเดิมของมอชนั้น มีแต่หนังสือลาวกับเขมร หรือหนังสือไทยจะหว่านออกเขียนได้ ก็มีแต่บุตรหลานผู้วาระการเพื่องกรมการหรืออักษุสามเณรที่วัดเท่านั้น กรันมาถึงสมัยในระหว่างสิบปีเข้านี้ ช่างหลวงในกรุงออกไปรักษาราชการบ้านเมืองมากขึ้นคือหมื่นกนิมหนังสือไทยยากขึ้น แต่ก็อย่างนั้นก็ยังมีแต่ในเมืองใหญ่ ถึงประมาณญวณเขียนหนังสือไทยได้ในขณะนี้ ขาญฉกรรจ้อยู่ในรอยละหนึ่งหรือสองตัววิชาเลขอยู่ในสี่และสองหรือสามเท่านั้น . 1

จากการที่ประชาชนในท้องถิ่นมีภาษาพูดที่แตกต่างกัน จึงเป็นอุปสรรคในเรื่องการสื่อสารความหมายจึงก่อให้เกิดความยุ่งยากในการสอนของครู โดยเฉพาะที่ในทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งมีพื้นที่พูดภาษาเขมร และภาษาช่วยเป็นพื้นเองทำให้เกิดปัญหาแก่บรรดาครูที่ไม่รู้ภาษาถิ่นเป็นอันยิ่ง

2. ปัญหาการขาดอุปกรณ์การเรียน อันได้แก่ หนังสือแบบเรียนเร็ว กระดาษขาว หนังสือเล่มเนื่องจากเส้นทางการขนส่งลำบาก เพราะความกั้นการของภูมิประเทศ จะเห็นได้จากเมื่อครั้งพระญาณวิสุทธิญาณวชิการศึกษามณฑลอุดรเดินทางไปตั้งโรงเรียนที่เมืองอุบลราชธานี ครั้งที่ได้พบเจ้าพระยาวิบูลย์วงศ์ (อ้วน คัสโส) ได้กล่าวไว้ว่า

... ในเวลานั้นการ เดินทางจากพระนครไปอุบล ต้องอาศัยเรือกลไฟไปขึ้นที่เมืองปราจีนบุรีแล้วอาศัยเกวียนเดินทางผ่านทางเมืองศรีโสภณไปขึ้นของเกวียน ผ่านระหว่างสุรินทร์ สังขะเข้าศรีสะเกษจึงถึงอุบล การ

1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (อ้วน คัสโส) ประวัติวัตรคุณานุการ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิทักษ์คณาการ (ชม มุทัน โม - สี - เอกวงษ์)

เดินทางขวานี่ลำบากมาก เพราะเป็นเดือนมีนาคมคือเดือน
เมษายนนี่เป็นเวลาต้นคันนา. การเดินทางจากพระนครไป
ขุนทดขวานี่ 50 กว่าวันจึงถึง...¹

จากการคมนาคมขนส่ง และการเดินทางที่ไม่สะดวกรวดเร็วนี้เป็นเหตุให้
เกิดความล่าช้าในการดำเนินการต่อการปฏิรูปการศึกษามณฑลอีสาน ซึ่งประกอบด้วย
ฐานะเศรษฐกิจของประชาชนในมณฑลอีสานที่มีความยากจนเป็นส่วนใหญ่ เมื่อรัฐบาล
ให้เรียนหนังสือจึงไม่มีเงินพอที่จะซื้อเรียนได้ จึงจะเห็นได้จากรัฐบาลส่งหนังสือ
แบบเรียนเร็วเล่มหนึ่ง จำนวน 1,000 เล่ม นั้น สามารถจำหน่ายได้เพียง
795 เล่ม² ทั้งมณฑลอีสานนอกนั้นเหลือ* ดังนั้นแนวทางการแก้ไขของพระยาพรหมพิริยะ
ผู้อำนวยการศึกษาในระยะแรกนั้น ได้รับความสนับสนุนจากกรมหมื่นสรวรพัสติประสงค์
ข้าหลวงต่างประเทศ และข้าราชการในเมืองอุบลราชธานี รวมทั้งหม่อมคึกเป็นผู้นำให้
การสนับสนุนจากทรัพย์สินช่วยเหลือเด็กนักเรียนให้มีหนังสือแบบเรียน และเครื่อง
อุปกรณ์การเรียนต่าง ๆ เป็นการกระตุ้นให้นักเรียนได้เรียน

3. ปัญหาการขาดแคลนครูผู้สอน หลังจากประกาศการศึกษาหัวเมือง
ออกไปแล้ว ปัญหาที่สำคัญที่สุด และมีปัญหาเหมือน ๆ กันทั้งประเทศทั่วทุกมณฑลคือ
ปัญหาการขาดครูผู้สอน ซึ่งในเรื่องนี้สมเด็จพระยาการราชาอนุภาพ ได้ทรง
กล่าวถึงปัญหานี้ว่า

¹ ลมเกิดจระเข้หว่วรงค์ (อ้วน ทิสโส) ประวัติวิบูลย์นาราม พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิทักษ์ญาณการ (ชม.บุญ โม - สี - เอกวงษ์)
หน้า 82 -

² กองจดหมายใหญ่ กรมศิลปากร ร.5 ศ.12/58 รายงานพระยาพรหมพิริยะ
มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (20 ส.ค. - 14 ก.ย. 120)

* แก้วสีทั้ง 795 เล่มนี้เป็นของที่รวบรวมในเมืองรับไปจำหน่าย ภายใน 2 ปี

...ทางหัวเมืองก็ได้พยายามจัดโดยเต็มกำลังแล้ว แต่มีเหตุขัดข้องที่หา
 ผู้เป็นครูยาก ฝ่ายสงฆ์ซึ่งตั้งใจสอนก็มีอยู่ แต่ไม่เคยได้รับสิทธิวิธีในทาง
 เป็นครูสอนวิชาใหม่ ๆ อย่างผู้ที่ได้รับการฝึกหัดเป็นครู พระวิสุทธิสุริยศักดิ์
 ได้คิดพยายามแก้ไขข้อขัดข้องนี้จึงได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูตั้งตระวันตก
 (ก้อมบ้านสมเด็จพระยา) รับสมัครผู้ที่ยังเยาว์เรียนเป็นครู ทั้งนี้มาจาก
 หัวเมือง และกรุงเทพฯ เขาเป็นครู ถ้าเป็นนักเรียนมาจากหัวเมือง
 ไม่มีที่อาบพักก็ให้กินอยู่หลับนอนในโรงเรียนให้ได้รับเบี้ยเลี้ยงเป็นทาง
 อุดหนุนในเวลาที่เรียนอยู่ในโรงเรียนที่ใดฝึกหัด แต่เพียงให้เป็นครูชั้น
 มูลศึกษาในประกาศนโยบายก็เรียกว่า มูลหัวเมืองให้ทางจากครูมูลที่ห้อง
 อยู่ในโรงเรียนฝึกหัดครู การสอนในโรงเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองนี้
 จึงมุ่งหวังวิชาตามแบบของตน สอนวิชาอื่น ๆ นั้นเป็นกรสอนเพิ่มเติม...

จากความเห็นของสมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพนี้ จึงสะท้อนให้เห็น
 ภาวะการขาดแคลนครูผู้สอนในหัวเมืองเป็นอย่างมาก และส่งผลสะท้อนใหม่ผล
 ต่าง ๆ ทั้งโรงเรียนตัวอย่างในมณฑลเพื่อคัดเลือกนักเรียนที่เรียนดีในมณฑลส่งไปเรียน
 ฝึกหัดครูที่พระนครและส่งผลให้การจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูบมพลในมณฑลอีสานในภายหลัง

4. ปัญหาความจวนหายทางการปกครองในมณฑลอีสาน การดำเนินการ
 ปรับปรุงการปกครองในมณฑลอีสาน ได้มีการเปลี่ยนแปลงสภาพของบ้านเมืองตาม
 บทบัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)

สมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพ ประวัติและความจำสังเขป ประวัติ
สังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย พิมพ์ที่โรงพิมพ์ราชทานเพลิงศพ
 (ม.ร.ว.เป้ย มาลากุล) 25 เมษายน 2463 หน้า 55 - 56

...ทางหัวเมืองก็ได้พยายามจัดโดยเพิ่มกำลังแล้ว แต่มีเหตุขัดข้องที่หา
 ผู้เป็นครูยาก ฝ่ายสงฆ์ซึ่งตั้งใจสอนก็มีอยู่ แต่ไม่เคยได้รับสิทธิวิธีในทาง
 เป็นครูสอนวิชาใหม่ ๆ อย่างผู้ที่ได้รับการฝึกหัดเป็นครู พระวิสุทธิสุริยภักดิ์
 ได้คิดพยายามแก้ไขข้อขัดข้องนี้จึงได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูตั้งตะวันตก
 (คือบ้านแสมเด็จเจ้าพระยา) รับสมัครผู้ที่สมัครเรียนเป็นครู ทั้งเข้ามาจาก
 หัวเมือง และกรุงเทพฯ เข้าเป็นครู ถ้าเป็นนักเรียนมาจากหัวเมือง
 ไม่มีที่อาศรัยก็ให้ถนอนอยู่หลังนอนในโรงเรียนให้ได้รับเบี้ยเลี้ยงเป็นทาง
 อุดหนุนในเวลาที่เรียนอยู่ในโรงเรียนที่ได้ฝึกหัด แต่เพียงให้เป็นครูชั้น
 มูลศึกษาในประกาศกึ่งมัธยมก็เรียกว่า มูลหัวเมืองให้ต่างจากครูมูลที่ห้อง
 อยู่ในโรงเรียนฝึกหัดครู การสอนในโรงเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองนี้
 จึงมุ่งหัดวิชาสอนเบื้องต้น ส่วนวิชาอื่น ๆ นั้นเป็นการสอนเพิ่มเติม...

จากความเห็นของ กรมหมื่นคำรทรงราชานุภาพนี้ จึงสะท้อนให้เห็น
 ภาวะการขาดแคลนครูผู้สอนในหัวเมืองเป็นอย่างมาก และส่งผลสะท้อนใหม่ผล
 ต่าง ๆ ตั้งโรงเรียนตัวอย่างใหม่เพื่อคัดเลือกนักเรียนที่เรียนดีในเขตส่งไปเรียน
 ฝึกหัดครูที่พระนครและมีผลให้การจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูในเขตอื่นตามในภายหลัง

4. ปัญหาความวุ่นวายทางการปกครองในเขตอื่น การดำเนินการ
 ปรับปรุงการปกครองในเขตอื่น ใ้มีการเปลี่ยนแปลงสภาพของบ้านเมืองตาม
 บทบัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติดูแลและความจำสั้งเขป ประวัติดู
 สั้งเขปแห่งการศึกษารของประเทศไทย พิมพ์ที่โรงพิมพ์ราชบัณฑิตยสถาน
 (ม ร ว. เปีย มาลากุล) 25 เมษายน 2463 หน้า 55 - 56

ซึ่งส่งผลกระทบต่อนางเจ้าเมืองกรมการ ในบางเมืองที่จำต้องเปลี่ยนแปลงฐานะ และสภาพมาเป็นเพียงนายอำเภอ เนื่องเคิมเคบเป็นเมืองใหญ่แต่ถูกยุบลงให้เป็นเพียงอำเภอเท่านั้น เพื่อให้เป็นไปตามที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่ทรงเห็นพ้องกันว่า "...ถึงเวลาแล้วที่จะจัดวางแผนการปกครองบทดื้อสานให้เหมือนกับหัวเมืองชั้นในอื่น ๆ เพื่อให้การปกครองเป็นแบบแผนอย่างเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร..."¹ ดังนั้นจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) ถึงขอความบางตอนว่า

...มณฑลวิเศษแบ่งการปกครองออกเป็น 4 จังหวัด ก่อ จังหวัดอุบล 1 รอยเอ็ด 1 สุรินทร์ 1 ขุขันธ์* 1 กาหนด 4 จังหวัดนี้ควรกงไวก่อน ในชั้นนี้จะจัดราชการขึ้นผู้ราชการ เบื้องที่อัครยาไศรยดี แลชำนาญ แบบแผนการปกครองหัวเมืองชั้นในส่งไปเป็นปลัดมณฑลอยู่ประจำจังหวัด ละกบ ทั่วผู้ที่จะเป็นปลัดมณฑล 4 คนนี้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นปลัด มณฑลอุบลอุบล 1 อีก 3 คนนั้นเห็นด้วยเกล้าว่าควรจะย้ายพระยา สุริยเดชปลัดมณฑลจันทบุรีไปคน 1 พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ผู้ราชการ เมืองไชนา 1 พระศรีกรุงบริรักษ์ ผู้ราชการ เมืองนครนายก 1 ไปเป็นปลัดมณฑลอีก 3 คน หน้าที่ของปลัดมณฑลเหล่านี้ไม่ให้อยู่ ประจำที่ ได้เที่ยวเดินตรวจจัดวางแผนการปกครองในท้องที่จังหวัด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 กรมหลวง ราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สานาที่ 285/10475 ลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 126

*เมืองขุขันธ์ ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดศรีสะเกษ

ของตนตามแต่จะจัดวางคงใดด้วย ในข้าราชการพื้นเมืองที่มียศอยู่แล้ว
หรือรักษาที่ค้ำขึ้นในท้องที่อันนั้นค่อยเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับ ส่วนเมือง
น้อย ๆ ที่ใดตั้งไว้แต่ก่อนมากมายไม่ต้องเลิกโดยทันที ค่อยเลิกค่อย
เปลี่ยนไปโดยลำดับ จัดการปกครองเป็นประมาณทางเมืองจัดการ
ปกครองอย่างหัวเมือง บางเมืองอย่างอำเภอ บางเมืองที่เล็กเลว
เต็มทีก็ให้อานาวเจ้าเมืองเสมอเท่านั้น ให้เขาระเบียบพระราชบัญญัติ
ปกครองท้องที่เป็นประมาณ...¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยในการปรับปรุง
ตั้งกล่าวที่กระทำโดยลักษณะที่ว่าค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ชาวหลวงทางพระองศ์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน และสมเด็จพระยาตราชานุภาพ
ทรงเห็นพ้องต้องกันแสดงให้เห็นว่าการที่ตระหนักและเข้าพระทัยต่อการปกครองเดิม
ของเจ้าเมืองเดิมที่มีอยู่แล้ว กับปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับเจ้าเมืองคนใหม่ในการยอมรับ
อำนาจจากส่วนกลาง ถึงกระนั้นก็เกิดปัญหาและอุปสรรคต่อการปกครอง และ
ค่านิยม ๆ โดยเฉพาะในด้านการปฏิรูปการศึกษาที่ทำให้ไม่สาบวรคณาเป็นการให้
สำเร็จโดยเร็วได้ ความฉุนวาททางการเมือง การปกครอง มีเหตุการณ์ที่สำคัญ
2 ประการ คือ

4.1 ปัญหาการทะเลาะวิวาทกันของเจ้าผู้ครองเมืองใหม่กับเจ้าเมืองเดิม
ซึ่งกรณีนี้เกิดขึ้นจากเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ เจ้าเมืองอุบลทะเละเขาสะแกวกับ

¹ กองวคณาเขตแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 กรมหลวง
ราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สำเนาที่ 285/10475 ลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 126

เจ้าอุปฮาด ราชบุตร เมืองอุบลเดิม¹ อันเป็นผลสืบเนื่องจากการปฏิรูปการปกครอง
ของรัฐบาลแต่ละแนว โดยเฉพาะที่เมืองจำปาศักดิ์ เหตุการณ์นี้เป็นผลให้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระบรม
การราชานุภาพ ในปี พ.ศ. 2445 ความว่า

...เดิมตั้งแต่เจ้ายุติธรรมธราย ตระกูล 2 กิ่งนี้จะชิงกันเป็นเจ้าเมือง
แต่ชิงกันไม่ถนัดช่วยอุปราชผู้ใหญ่ทั้งอายุแลตำแหน่ง แต่ก็ไม่พอที่จะเป็น
เจ้าเมืองได้ เพราะกรมสรรพสิทธิก็ใจเย็น

พวกอีกกิ่งหนึ่งจะมาชิงทางบางกอกก็ไม่ไหว เพราะอายุน้อย
ตำแหน่งต่ำ เทียววิ่งขวักไขว่หาทั้งไทยทั้งฝรั่ง เพื่อแต่พอประทังให้
ชาคาอาญ อาญเวาอุปราช ถ้าเรายังมีอำนาจที่จะให้เขาสมประสงค์
กาบ่งกันกับทรายไคก็จะยังมีอำนาจที่จะให้เขาสมประสงค์ได้ก็อย่างอื่น
โดยง่าย ไม่เห็นว่าจะต้องชาติภูมิทั้งวิชาที่เรียนรู้ จะรู้ไปทำไม รู้แทน
ใช้ไคระคิดขวักไขว่ ไม่เหมือนอย่างเจ้าอุปราช ซึ่งรือร่าตัวอ่อน
และน่าที่หาไคต้องเดินทางฉิบมาเสียแล้ว จึงไคไคเองาย ๆ...²

จากเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นผลมาจากความไม่พอใจในการได้รับการแต่งตั้ง
อันเป็นผลมาจากการปฏิรูปทางการเมือง และการปกครองของประเทศ ความ
รุนแรงของการทะเลาะเบาะแว้งทำให้พระญาณรักขิตญาณวยการศึกษามณฑลีสาน

¹สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (อ้วน คิสโส) ประวัติวิคตสุภานุราม พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิทักษ์คุณานุการ (ชม มุทินุ โม - สี - เอกวงษ์)
2495 หน้า 47

²กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชกฤษฎีกา ร.5 เกี่ยวกับภารกิจ
ของกระทรวงมหาดไทย หน้า 206

ต้นฉบับไม่มีหน้า 73-74

จากทวาคิดเห็นนี้ รัฐบาลจึงได้เร่งการแก้ไขการขยายการศึกษาออกไป
 สู่หัวเมืองอย่างกว้างขวาง เพราะการที่เกิดขบฏขึ้นนั้นเป็นเครื่องยืนยันถึงความ
 ล้าหลังทางการศึกษาของประชาชนในมณฑลอีสานก่อให้เกิดความสูญเสียชีวิต และ
 ทรัพย์สิน เกรงกิจของมณฑลอีสานเป็นอย่างยิ่ง อุปสรรคในการจัดการศึกษาใน
 ระยะแรก แม้จะมีปัญหาทางคานทาง ๆ อย่างมากมายการจัดการปฏิรูปการศึกษา
 ของมณฑลอีสาน ก็ไปขัดขวางการขยายตัวแต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องจากกรมหมื่น
 สรรพสิทธิประสงค์ ผู้บัญชาการมณฑลอีสานพระกาศนคิลก เจ้าคณะมณฑลอีสาน
 ได้ให้ความสำคัญและเอาใจใส่ต่อการพัฒนาการศึกษาเป็นอย่างดี ประกอบกับได้รับความ
 ความร่วมมือจากข้าราชการ พระภิกษุสงฆ์ และคหบดีที่ให้ความสนับสนุนทั้งแรงกาย
 และทรัพย์สิน ซึ่งก่อให้เกิดความสำเร็จเป็นพื้นฐานในการจัดการศึกษาในเวลาต่อมา

การจัดการศึกษามณฑลอุดรระยะที่ 2 พ.ศ. 2456 - 2475

การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2441 เป็นต้นมา ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงแก่การศึกษาของไทย ทั้งนี้เพราะภายหลังจากที่เริ่มดำเนินการอย่างมีระบบ การจัดการศึกษาจึงได้รับการเอาใจใส่มากขึ้น ซึ่งเกิดจากแนวความคิดที่สำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการศึกษาของชาติใหม่คือ ความคิดที่จะหาให้การศึกษาของประเทศไทย มาตรฐานขึ้น โดยได้เน้นหนักให้อ่านหนังสือออก คิดเป็น และนาความรู้ที่ได้รับไปใช้ประโยชน์แก่ชีวิตประจำวัน มีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบของผู้ดำเนินการจัดการศึกษา และการปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กลายไปเป็นแรงผลักดันที่สำคัญในการพัฒนาประเทศไทยให้ทันสมัยในระยะเวลาดังกล่าว ทั้งยังเป็นรากฐานที่สำคัญต่อการจัดการศึกษาตามโครงการ พ.ศ. 2456 และการศึกษาภาคบังคับซึ่งเริ่มในปี พ.ศ. 2464 เป็นอย่างมาก

การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอุดรตั้งแต่ พ.ศ. 2442 เป็นต้นมา จนถึงปี พ.ศ. 2456 รัฐบาลจึงได้เปลี่ยนนโยบายการศึกษาของประเทศขึ้นใหม่ ซึ่ง เป็นระยะเวลาช่วงก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น พระมหากรุณาธิคุณ และทรงเป็นพระมหากรุณาธิคุณพระองค์แรกที่ได้รับการศึกษาโดยตรง จากประเทศอังกฤษ ดังนั้นแนวความคิดและนโยบายการจัดการศึกษาของพระองค์ ที่จะพยายามเปลี่ยนแปลงจากสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง ดำเนินการและได้ให้ความสำคัญมากคือ การผลิตบุคคลเข้ารับราชการ หรือเป็นเสมียน และข้อเสียใจที่จะไม่ประกอบอาชีพอื่นดังเช่น บรรพบุรุษ ดังนั้นพระองค์จึงมีนโยบาย ของชาติใหม่ ที่จะเปลี่ยนแปลงเพื่อแก้ไขและปรับปรุงการศึกษาของชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2456

นโยบายการจัดการศึกษา พ.ศ. 2456

นโยบายการจัดการศึกษา พ.ศ. 2456 นั้น เกิดจากแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับนโยบายเดิมในการประกาศการจัดการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441 ที่ได้ประกาศใช้เมื่อเวลานาน และเพื่อแก้ไขปัญหาค่านิยมของผู้เรียนที่นิยมการเป็นเจ้านายไปประมาณครึ่งหนึ่ง ถึงเห็นจึงมีการประกาศชี้แจงเรื่องรูปโครงการพัฒนาพุทธศักราช 2456 ความว่า

...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า การเล่าเรียนของประชาชนชาวสยาม ในทุกวันนี้กว้างขวางขึ้นกว่าแต่ก่อน และยังคงจัดเพิ่มเติมขึ้นต่อไปข้างหน้า อีกหลายกึ่งหลายแผนก ชั้นของการศึกษาเล่าเรียนตามที่กระทรวงธรรมการ ได้จัดมาตั้งแต่ก่อน ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ชั้นมูล มัธยม และอุดม และแยก เป็นสามัญศึกษาพิเศษชน มาถึงสมัยนี้ก็ควรที่จะแก้ไขใหม่ให้เหมาะแก่ การงานที่เจริญขึ้นโดยลำดับ กับอีกประการหนึ่งตามที่ได้สังเกตเห็นมาแล้ว ปรากฏว่าเด็กเรียนผู้ชายได้เล่าเรียนวิชาพอถึงชั้นมัธยมก็ถนัด รุ่ง ๆ กลาง ๆ บ้างก็ตัวละจบก็พากันออกหากการหาในทางเสมียนไปชดเชย โดยไม่ รู้สึกว่าไปเล่าเรียนเพียงแค่นั้นยังเป็นแต่ตัวซากาง ๆ และหาแปลวิชา เฉพาะสิ่งเฉพาะอย่างที่จะให้มีความสามารถในการทำงานต่าง ๆ ให้ได้ ได้ ไม่ แม้การเสียบนนั้นเองก็ยังไม่ได้อ่านเรียน สักแห่งวาระหนึ่งสัปดาห์ก็ ออสาไป ทำการเสียบน ซึ่งจะทำได้และถูกต้องสมควรกำหนดที่เสียบนก็ยัง ไปได้ ความนิยมอันมุ่งแต่ไปในทางเกียจเชนนี้นั้น เป็นความเข้าใจผิดชอบ ประมาท จนผู้คนไม่สนใจอยู่ในหน้าที่เสียบน ผู้ที่ไปนั่งความสันทนาการขอ ก็ไม่ใคร่รับไว้มองามเหล่านั้น ก็ย่อมขาดประโยชน์โดยหาที่ทำการไม่ได้ ทั้งการหาเลี้ยงชีพนี้เหล่าของตระกูลของครอบครัวมาแต่ก่อน ก็จะตั้งเสีย ว่าจะกลับไม่กล้าทำต่อไปก็จึงเกิดความลำบากขึ้น ความเข้าใจผิดก็หายไป

เปนเครื่องหา ไปในทางอันเสื่อมเสียประโยชน์แก่ตนเอว อันหาธุระสักไม่
 แท้จริงการทำงานในบ้านเมือง จะพึงทำมาหาเลี้ยงชีพอันยังไม่มีผู้ทำ
 เพียงพอเท่นั้น ยังมีอย่างอื่นเปนอันมาก ไรจะมีแต่งงานเสมียนอย่างเกี้ยว
 ยกตัวอย่างมาชี้แจงไต่ถาม ๗ ว่า ..การเพาะปลูกนั้นที่กินก็ยังมีอยู่
 ดันเหลือกว่าที่คนจะหา ถ้าจะหาทางวิชาต่าง ๆ ซึ่งเปนการพิเศษ เบน
 วิชาการสร้างเข้างเรือนั้น ก็ยังต้องการผู้รู้ที่จะหาอีกมาก การ
 หัตถกรรม และพาณิชย์การต่าง ๆ ก็ยังมีเปนอเนกประการ วิชาการ
 ต่าง ๆ อย่างที่ว่านี้ ถ้าใครรู้จริง ทำจริงแล้วก็อาจจะมีลาภผล และ
 ให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ทั้งนั้น หากควรที่จะพากันนิยมไปแต่ในทาง การ
 เสมียนอย่างเกี้ยวไม่ และแม้แต่การเปนเสมียนถ้าสมัครตาจริงแล้ว ก็ควร
 ที่จะเล่าเรียนไต่ถามรู้ในทางกรนั้นจริง ๆ ไรว่ารู้หนังสือเพียงกริ่ง ๆ
 กลาง ๆ แล้วก็ไปขอรับเป็นเสมียน จะเปนอันเพียงพอกัหาไป จึงทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สั่งแจกเตือนไว้ในที่นี้ เพื่อให้ประชาชน
 ทั้งหลายได้รู้สึกระลึกที่จะเลือกหาวิชาความรู้ใส่ตัวโดยรอบคอบกว้างขวาง
 อย่าได้เข้าใจรูวาระไรแต่ครั้ง ๆ กลาง ๆ ก็พอแล้ว และอย่าให้ถุ่มหลง
 ไปในทางเดียว จักได้เปลี่ยนการทำงานใหม่ผู้ทำทุก ๆ อย่างทั่ว ๆ กันแล้ว
 จักสำเร็จประโยชน์ และได้ความสุขทั่ว ๆ กันไปอย่าให้คับคั่งอัดแออัดกันอยู่
 ในทางเกี้ยว และเว้นว่างทางอื่น ๆ เช่น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้วางรูปโครงการศึกษาลงให้เหมาะแก่เวลา และการทำงานให้เป็น
 เข้าใจกันด้วย...¹

¹กระทรวงมหาดมการ รายงานกระทรวงมหาดมการ ฉบับที่ 6

จากประกาศการเปลี่ยนแปลงแนวทางการจัดการศึกษาของชาติใหม่นี้

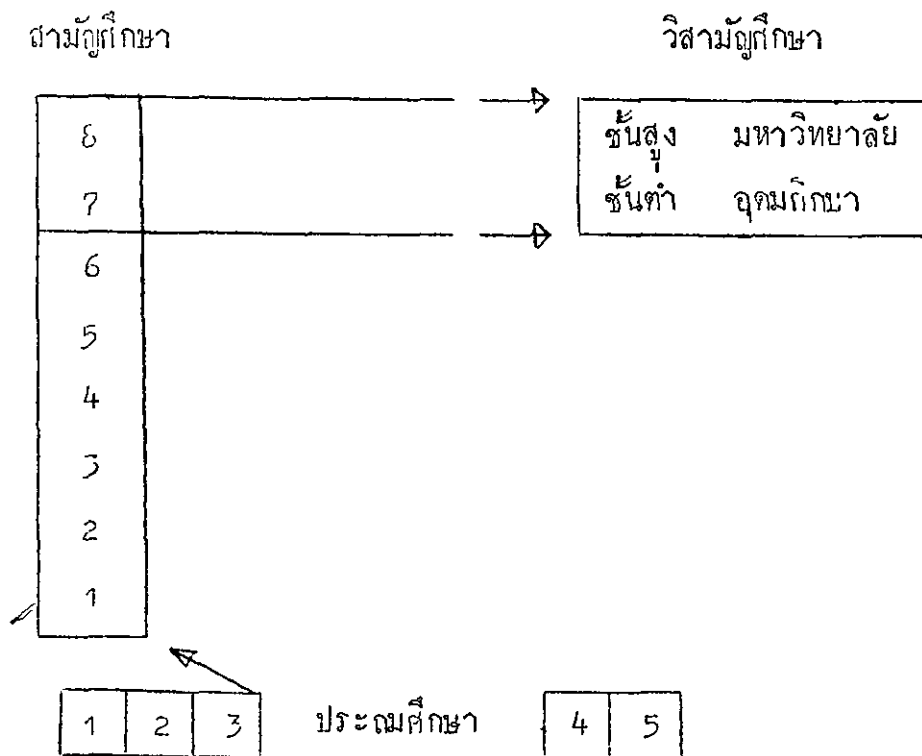
ได้กำหนดการออกเป็น 2 ทางคือ

1. สามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้ สามัญซึ่งทุกคนควรจะรู้ เช่น วิชาหนังสือ วิชาเลข จรรยา คือ สอนกิจว่าจา ให้ประพฤติดีละเว้นชั่ว เป็นตน

2. สามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้ พิเศษซึ่งบุคคลพึงเลือกเรียนเฉพาะสิ่งเฉพาะอย่างไม่ว่าเป็นต้องเรียนให้รู้ทุกอย่าง ทุกคน เช่น วิชากร - วิชาแพทย์ วิชากฎหมาย วิชาช่างต่าง ๆ ในแนวทาง กำหนด 2 แนวทางนี้มีการกำหนดการศึกษาออกเป็น 2 ประเภทคือ

1. การศึกษาภาคบังคับ เรียกว่า ประถมศึกษา ซึ่งให้ความรู้ 2 อย่าง คือ สามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา อันเป็นความรู้พื้นฐานพอให้รู้จักรับผิดชอบชีวิต ในรู้จักทางที่จะรักษาตัวทั้งส่วนชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สินสมบัติ และชื่อเสียง ให้ ประพฤติตนรู้จักตามหาเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนา และวงศ์ตระกูลของตน

2. การศึกษาภาคพิเศษ เรียกว่า มัธยมศึกษา วิสามัญศึกษา และ อุดมศึกษา เป็นวิชาที่ทุกคนไม่จำเป็นต้องเรียนรู้ ขึ้นอยู่กับความพอใจและทุนทรัพย์ของ ผู้เรียนที่จะสมัครใจเรียนการจัดการศึกษาตามโครงการใหม่นี้ ปีลักษณะโครงสร้าง ดังภาพประกอบดังนี้

ภาพประกอบ 3 แผนที่บอกประเภทและภาคของการศึกษา

ที่มา : กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6
พ.ศ. 2456 หน้า 17

จากแผนการศึกษาฉบับนี้ มุ่งให้ปลูกฝังเด็กนักเรียนพิจารณาสติปัญญา
ความสามารถ และทุนทรัพย์ให้สอดคล้องกับนิสัยของเด็ก เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่
ตัวเด็กอย่างสมบูรณ์¹ การศึกษาตามแผนใหม่นี้ได้ขยายการศึกษาระดับประถมศึกษา
เป็นปีที่ 5 ทั้งดวยสามัญศึกษา และสายวิสามัญศึกษา ดังนั้น ผู้เรียนในสายสามัญ

¹ จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475

ศึกษามีสิทธิ์ที่จะเล่าเรียนในสายวิสามัญศึกษาได้เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังได้ให้การกำหนดอายุของผู้เรียนในแต่ละระดับชั้นให้ชัดเจนดังนี้คือ

เกณฑ์อายุผู้เข้าเรียน

ระดับประถมศึกษา

ปีที่ 1	อายุปีที่ 8
ปีที่ 2	อายุปีที่ 9
ปีที่ 3	อายุปีที่ 10
ปีที่ 4	อายุปีที่ 11
ปีที่ 5	อายุปีที่ 12 ¹

การเล่าเรียนชั้นประถมปีที่ 1 - 2 - 3 ตามหลักสูตรนี้เทียบเท่ากับชั้นมูลปีที่ 1 - 2 และประกอบมูลตามหลักเดิม ส่วนชั้นประถมปีที่ 4 - 5 เป็นชั้นที่กำหนดขึ้นใหม่สำหรับเรียนวิชาชีพ เด็กชายที่มีอัตรภาพควรเรียนสูงขึ้น ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเรียนเมื่อจบชั้นประถมปีที่ 3²

ระดับมัธยมศึกษา

ปีที่ 1	อายุปีที่ 11
ปีที่ 2	อายุปีที่ 12
ปีที่ 3	อายุปีที่ 13
ปีที่ 4	อายุปีที่ 14
ปีที่ 5	อายุปีที่ 15
ปีที่ 6	อายุปีที่ 16
ปีที่ 7	อายุปีที่ 17
ปีที่ 8	อายุปีที่ 18 ³

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 2456 หน้า 18

²รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงธรรมการ หน้า 233

³กระทรวงธรรมการ ด.ด.

จากหลักสูตรนี้ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 - 5 - 6 จัดเป็นมัธยมศึกษาตอนกลาง เทียบเท่ากับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 - 2 และประโยคมัธยมศึกษาตามหลักสูตรเดิมชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 7 - 8 จัดเป็นมัธยมศึกษาตอนปลาย เทียบเท่ากับมัธยมศึกษาปีที่ 1 และประโยคมัธยมศึกษา การจัดการศึกษาแบบใหม่นี้ มีจุดมุ่งหมายดังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ต้องการแก้ความนิยมของคนให้เชาบรรณาการ เป็นเสมือนเพื่อแก้คติของคนไทยที่ว่า "การประกอบดีมาอาชีวะใด ๆ ทั้งหมดนั้นยอมตาตวยกว่าการบรรณาการ" ¹ โดยท่านได้อธิบายเกี่ยวกับศึกษาศิลปศาสตร์ว่า "เป็นการศึกษาที่จะสอนให้ประชากรผู้ทั้งหลายอันไม่พิจาณ และเตียาเตรเรรอนไปไม่รู้ทางที่จะทามาหากินนั้น ใครอบรู้วิธีและทางทำมาหาเลี้ยงชีพ และชักจูงให้มีความขยันขันแข็ง และหลีกเลี่ยงที่หันเหไปในทางที่ไม่ชอบ และฝึกหัดฝีมือให้ชำนาญในการหัดถือถือ เป็นต้น" ดังนั้น การจัดการศึกษาของชาติจึงมีการปฏิรูปการศึกษาขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2458

นโยบายการปฏิรูปการศึกษาตามโครงการ พ.ศ. 2458

การแก้ไขการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2456 ได้มีประกาศนโยบายการศึกษาตามโครงการ พ.ศ. 2458 โดยมีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้

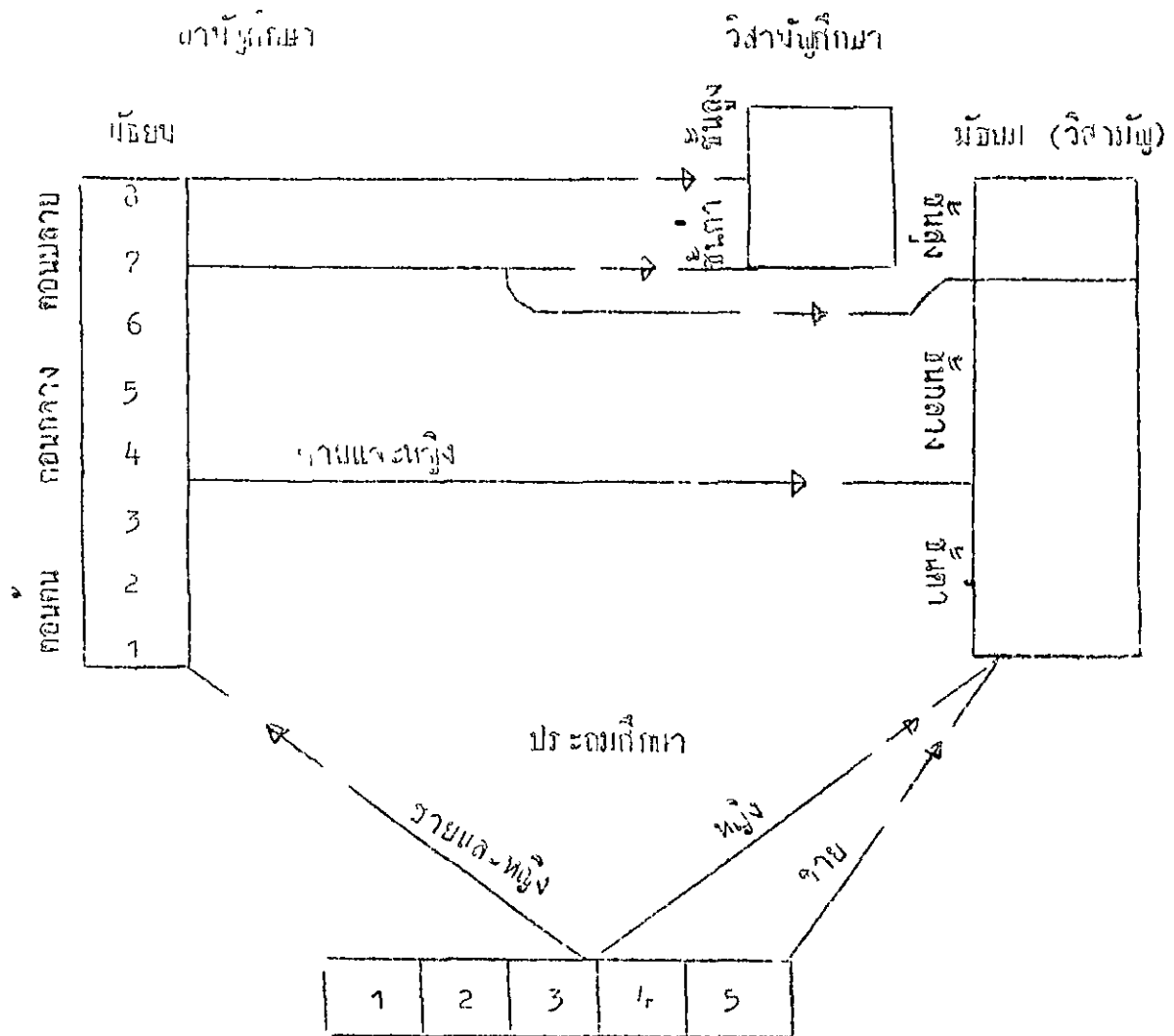
1. เด็กหญิง เมื่อเรียนจบชั้นประถมปีที่ 3 แล้ว เรียนต่อวิสามัญชั้นต่ำได้ สำหรับเด็กชายที่ไม่ต้องการเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษา จะต้องเรียนชั้นประถมปีที่ 4 และปีที่ 5 แล้วจึงเรียนต่อในระดับมัธยมวิสามัญชั้นต่ำ
2. เด็กหญิง หรือเด็กชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 แล้ว จะเรียนวิชาชีพต่อไปในระดับมัธยมวิสามัญศึกษานั่นกลาง

¹ จารุวรรณ ไวยเจตน การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475 หน้า 40

3. เด็กหญิง หรือชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ 6 แล้วจะเรียนวิชาชีพต่อไปในระดับมัธยมศึกษาชั้นสูง

4. เด็กหญิง หรือชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ 8 แล้วจะเรียนวิชาชีพต่อไปในระดับมัธยมศึกษาชั้นสูง เช่นเดียวกับผู้สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ 6 หรือจะเรียนต่อระดับอุดมศึกษาชั้นต่อก็ได้

5. เด็กชาย (เฉพาะเพศเดียว) ที่เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ 8 แล้วไปเรียนระดับอุดมศึกษาชั้นสูงได้ โดยมีแผนที่บอกประเภทและภาคของการศึกษากัน

ภาพประกอบ 4 แผนผังออกประเมินและภาคของการศึกษา

ที่มา . รายงานการตรวจขอรายการ ฉบับที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๘ หน้า ๑๕

นโยบายการศึกษาดำเนินโครงการ น.ก. 2458 หลังจากได้ดำเนินการแล้ว
ยังไม่สามารถลดแรงงานได้บรรลุตามเป้าหมายที่ได้วางไว้ ถึงพระบรมราชโองการ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พ.ศ. 245๙ ทราบว่า

. . ระบบการศึกษาและกฎเกณฑ์ทั้งหลายตลอดจนหลักสูตร แท้จริงทำให้
เปลืองกระดาษไปเปล่า ๆ ยิ่งกว่านั้นคือเปลืองเวลาด้วย ถ้าไม่ทำให้
ประชาชนเป็นอย่างที่เราต้องการสำหรับประเทศของเราได้เป็นผลสำเร็จ

ข้าไปหมายความว่าอะไรดี สำหรับเมืองอังกฤษจะต้องดีสำหรับ
เมืองไทยด้วย ตรงกันข้ามถ้าเอาวิธีการของคนอังกฤษมาใช้ทั้งๆ โดยไม่มี
การดัดแปลง ก็จะเป็นการผิดพลาดอย่างมหันต์ แต่ฉันก็เห็นว่าอาจหาให้
ผู้อ่านเกิดความคิดอะไรบางอย่าง

สำหรับโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ข้าไม่หวังการนั้น นักเรียนชั้น
มัธยมได้เป็นพวกคาเหมือนกันหมดทุกคนได้คะแนนกันคนละพันคะแนน เท่า
การสร้างเด็กหนุ่มที่ขยันขันแข็งและสะอาดทั้งร่างกายและจิตใจ เตรียม
พร้อมที่จะรับภาระทาง ๆ ซึ่งจะมีมาในอนาคต

ข้าไม่ต้องการนักเรียนตัวอย่างที่สวยหล่อได้คะแนนชั้นเกียรตินิยมทุก ๆ
ครั้ง ข้าไม่ต้องการตำราเรียนที่เดินได้ ข้าอยากได้ยุวชนที่เป็นสุภาพบุรุษ
ซื่อสัตย์สุจริต มุ่งมั่นสัจใจคือ ข้าจะไม่โศกเศร้าเลย ถ้าเจมา
รายงานว่าได้ก่อกบฏหนึ่งเขียนหนังสือไม่คล่อง คิดเลขอ่อนไม่เป็น และ
ไม่รู้วิชาเรขาคณิตเลย ถ้าข้ารู้ว่าเด็กคนนั้นได้ศึกษาพอที่จะรู้ว่าความเป็น
ผู้ชายคืออะไร และขี้แยคืออะไร

ข้าไม่อยากจะยิน "คนฉลาด" มันอีกว่า "ปัญญาท่วมหัวเอาตัวไม่
รอด" สิ่งที่เราต้องการในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงคือ ให้การศึกษาเป็น
เครื่องทำให้เด็กเป็นยุวชนที่น่ารัก และเป็นพลเมืองที่ไม่ใช่ทำลาย
บุคลิกภาพเสียหมดโดยบรรพบุรุษหลักสูตร และระบบการต่าง ๆ ลงไป

ข้าพเจ้าขอให้การศึกษาเป็นสิ่งสิ่งงดงาม จนตาได้เบิกที่ออกไป
แล้ววนกลับมากลางใจในวันข้างหน้าด้วยความภาคภูมิใจ...

จากความเห็นในเรื่องนี้ พระองค์มีความเห็นต่อการจัดการศึกษาใน
ขณะนั้นว่า เรามองที่ความต้องการในการดำเนินการจัดการศึกษา ต้องมีการพัฒนาใน
หลายแนวทาง มีใจมุ่งเพียงแก่คุณภาพทางการศึกษาของผู้เรียนแต่เพียงอย่างเดียว
ในความเป็นจริงแล้วของพระองค์นั้นต้องการทั้งคนมีความรู้ดี มีเจตนาดีสมบูรณ์
และประพฤติปฏิบัติดี คือมีจริยธรรมทั้งคนงานนั่นเอง จึงจะเห็นสิ่งที่จะช่วยพัฒนา
ประเทศชาติในโลกาตถ์ต่อไป ดังนั้นกระทรวงธรรมการจึงได้เร่งแก้ไขปรับปรุง
จัดการศึกษาของชาติใหม่ โดยในปี พ.ศ. 2464 ได้มีโครงการศึกษาประกาศใน
ประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 1 ของกระทรวงศึกษาธิการ โดยโครงการนี้เกิดมาจาก
ฉบับ พ.ศ. 2456 และฉบับแก้ไข พ.ศ. 2458 โดยแผนการศึกษาชาติได้เน้นไปที่
การศึกษาระดับมัธยม ทั้งรายงานการประมูณอุปมา และแผนการศึกษาแบบกระทรวง
ศึกษาธิการได้แก้ไขมาตามหลักเกณฑ์ แผนการศึกษากระทรวงศึกษาธิการ ได้ปรับปรุงให้
ปรับปรุงตามมา

...การที่ข้าพเจ้าได้... เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะกรรมการ
การศึกษา... การที่ข้าพเจ้าได้เริ่มรู้จักผู้ปกครองนักเรียนและการศึกษา...
เมื่อ พ.ศ. 2458... พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ สกิม การศึกษา
การศึกษากองโรงเรียนรัฐบาลและวิทยาลัยพระราชาคณะ... มีโรงเรียน
อาเรอแม่เหล็ก... แอกล้ำให้เป็นการศึกษาประชาชน... กันเองกว่า...

หอวิชาจุฬาลงกรณ์ วันที่ 10/6/53 โกวิทสาธิตวิจิตร
มหาดเล็กหลวงวิสาขมุนี พระพุทธศักราช 2453

กิดอย่างจริงจังในทางตัวอย่างของรัฐบาลจนเพียงพอ พระบรมราโชบายใน
การจัดการศึกษาจึงขยายกว้างออกไปเป็นการศึกษาสำหรับชาติ
National Education ที่จะพระราชทานความรู้แก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์
ตลอดถึงหญิงชายทั่วหน้าตามควร... **สมัย** การศึกษาที่โชยุนี้ เฉพาะ
แต่ส่วนสามัญศึกษาทั่วไปจนกลายเป็นสามัญ เพราะวิชาสามัญที่เรียนมา
พอจะได้ทำงานเขียนได้ และเป็นธรรมดาใครเรียนวิชาใดแล้วอยากได้
วิชานั้น เหน็ดเหนื่อยตรากตรำจึงถึงมา และแสวงหางานเขียนหา

การศึกษสำหรับชาติที่จะให้ราษฎรได้เล่าเรียนทั่วหน้าตามควรแก่
อัตรา... จะไม่แต่ฝ่ายสามัญศึกษาอย่างเดียวไม่ได้ ต้องมีวิชาสามัญศึกษาสอน
วิชาศีลธรรม คณิตกรรม และพาณิชย์การควบ โครเถิดขาดควรค่าอะไร
จะไม่ได้หาสิ่งอื่น... โรงเรียนวิสามัญชั้นต่ำช่วยแก้โรคอยากเป็นเสมียน
ซึ่งเคยหาวิชาอื่นแล้วสอนให้ และเมื่อได้ทั้งสามัญและวิสามัญพอเหมาะ
กันแล้ว ทุกคนก็จะได้เรียนตามควรแก่อัตรา การศึกษาสำหรับชาติ
จึงชื่อว่าได้เขยื้อมความรู้แห่งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกันทั้งหมด .. จะไม่ได้หา
สิ่งอื่น... โรงเรียนวิสามัญชั้นต่ำช่วยแก้โรคอยากเป็นเสมียน ซึ่งเรียน
สามัญแล้วสอนให้ และเมื่อได้ทั้งสามัญและวิสามัญศึกษาพอเหมาะกัน
แล้วทุกคนก็จะได้เรียนตามควรแก่อัตราการศึกษา สำหรับชาติจึงชื่อว่า
ได้เขยื้อมความรู้แห่งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกันทั้งหมด...

ความบกพร่องแห่งการแก้ไขของเราในเวลานี้ บกพร่องมากทีเดียว
ทั้ง Quantity และ Quality เป็อย่างเดียวกับประเทศใกล้เคียงที่
สามะไรก็คล้ายคลึงกัน เช่น ฟิลิปปินส์ และหมายความว่าปรากฏของเรา
จัดการ โทน้อยและล่าช้าลงเขามาก . จึงต้องรีบเร่งจัดการศึกษาให้เต็ม
พอดีสมควรกับฐานะประเทศที่เจริญ การรีรอต่อไปเป็นอันไม่ได้ และจะให้ผล

เป็นการเสียหายในภายหน้า ทั้งจะเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งบุคคลนั้นจะโทษบุคคลนั้นว่า
ปล่อยปละละเลยไว้ จึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้รับเร่งจัดการศึกษา
โดยเร็ว...¹

จากความเห็นของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนั้น แสดงให้เห็นว่าการจัด
การศึกษาของชาติที่ผ่านมา ยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร แม้รัฐบาลได้ประกาศ
จัดการขยายการศึกษาของชาติออกไปทั่วประเทศแล้วก็ตาม คนที่เรียนส่วนใหญ่ยังมึ
ความต้องการเรียนเพื่อเป็นเพียงเสมียนเท่านั้น จำจะต้องแก้ไขทั้งวิชาสามัญ
และวิชาวิสามัญ ดังนั้นจึงจะต้องมีการแก้ไขทั้งปริมาณ และคุณภาพของการศึกษา
ซึ่งการจัดการศึกษาจะปล่อยไปตามยถากรรมต่อไปไม่ได้ ซึ่งจะต้องมีการแก้ไขให้
เป็นกิจจลัษณะ ดังนั้นความเห็นของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีผลได้กระบวน
ศึกษาธิการดัดแปลงแก้ไขโครงการศึกษา พ.ศ. 2456 และฉบับแก้ไข พ.ศ. 2458
ครั้งใหญ่โดยการปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับอื่นอีกครั้งหนึ่ง และมีการ
ประกาศไว้ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464 โดยมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม
พ.ศ. 2464 เป็นต้นไป ซึ่งทำให้เด็กอายุตั้งแต่ 7 - 14 ปีบริบูรณ์ ต้องเข้าเรียน
ในโรงเรียนประถมศึกษา ตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2464 มีสาระที่สำคัญดังนี้คือ

โครงการศึกษา พ.ศ. 2464 กำหนดประเภทการศึกษาไว้ 2 ประเภทคือ

1. สามัญศึกษา ได้แก่ การจัดการศึกษาสามัญ ซึ่งทุกคนควรจะเรียนรู้
ตามความสามารถของตนเอง เช่น วิชาหนังสือเลข และบรรยา
2. วิสามัญศึกษา ได้แก่ การจัดการศึกษาความรู้พิเศษ ไม่จำเป็นต้อง
ทุกคนต้องเรียนรู้ทุกอย่าง เช่น วิชาครู วิชาแพทย์ วิชากฎหมาย วิชาช่างต่าง ๆ
วิชาพาณิชย์ เป็นต้น

1 รวง หยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ

การศึกษาทั้งสองประเภทนี้ยังแบ่งเป็น 2 ภาค คือ

1. การศึกษาสำหรับเยาวชนวัยเยาว์ เรียกว่า ประถมศึกษา ได้แก่ ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา ซึ่งราษฎรควรมีความรู้เป็นพื้นไว้ทุกคน เพื่อให้รู้จักรับผิดชอบ ชั่วดี เป็นวิชากลาง ๆ ที่ต้องใช้ทุกวัน และจำเป็นสำหรับคนทั่วไป

2. ภาคศึกษาพิเศษ เรียกว่า มัธยมศึกษา ซึ่งปีทั้งสายสามัญ และสายวิสามัญ อันเป็นความรู้ที่สูงกว่าระดับประถมศึกษา และไม่จำเป็นต้องเรียนทุกคน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์ และสติปัญญาของผู้เรียน¹

จากรูปแบบการศึกษาข้างตน พอที่จะสรุปสาระสำคัญของโครงการศึกษา พ.ศ. 2464 ได้ดังนี้คือ

1. นักเรียนชายเมื่อเรียนชั้นประถมศึกษาจบ 5 ปีแล้ว อาจเรียนต่อมัธยมวิสามัญชั้นต่ำได้ แต่นักเรียนหญิงเมื่อจบประถมศึกษาปีที่ 3 สามารถเรียนต่อมัธยมวิสามัญชั้นต่ำ เพื่อเรียนวิชาเหมาะสมแก่เพศได้ทีเดียว

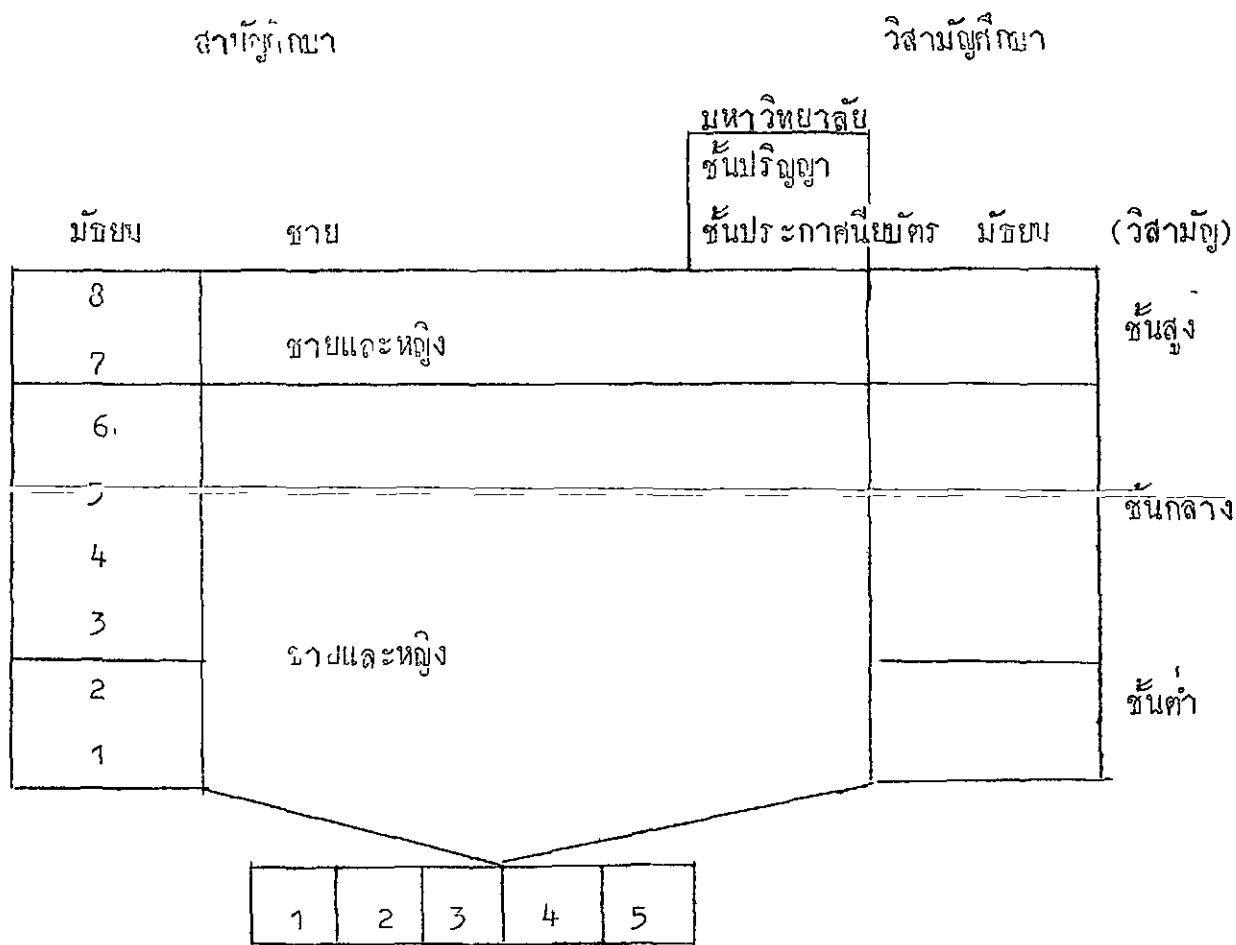
2. นักเรียนซึ่งไม่ประสงค์เรียนมัธยมวิสามัญชั้นต่ำ จะใคร่เรียนชั้นกลาง ต้องเรียนจบประถมศึกษา 3 ปีก่อน แล้วเข้าเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น เมื่อสอบไล่ได้จึงโอนไปเรียนมัธยมวิสามัญชั้นกลาง

3. นักเรียนที่เรียนมัธยมสามัญตอนต้นแล้ว ไม่ประสงค์จะเรียนมัธยมวิสามัญชั้นกลาง จะใคร่เรียนชั้นสูงต้องเรียนมัธยมสามัญตอนกลาง 3 ปี ถึงปีที่ 6 เมื่อสอบไล่ได้จึงโอนไปเรียนมัธยมวิสามัญชั้นสูง หรือเรียนชั้นประกาศนียบัตรของมหาวิทยาลัยได้ชั่วคราวที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นอยู่

4. นักเรียนชายที่ประสงค์จะเรียนสูงกว่ามัธยมวิสามัญชั้นสูง ต้องสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรบริบูรณ์ (ปีที่ 8) แล้วสมัครไปเรียนวิชาสามัญชั้นปริญญาของมหาวิทยาลัยได้

¹รอง กษามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ หน้า 282

การวัดการเฝ้าติดตามโครงการ พ.ศ. 2464 มีรูปโครงการดังภาพประกอบ
ต่อไปนี้คือ

ภาพประกอบ 5 รูปโครงการศึกษา พ.ศ. 2464

ที่มา : จารุวรรณ ไวยเวทย์ การศึกษาภาคบังคับของไทย
พ.ศ. 2464 - 2475 หน้า 44

การวัดการอ่านและผลการดำเนินการวัดการศึกษามณฑลอุดร พ.ศ. 2456 - 2464

การดำเนินการจัดการศึกษาของมณฑลอุดร ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2456

เป็นอันมา พระราชบัญญัติได้เป็นศูนย์กลางในการจัดการศึกษา โดยนำนโยบายการศึกษาจากการประชุมเทศบาลครั้งที่ 2 ไปปฏิบัติ กล่าวถึง กระทรวงธรรมการให้เปิดโรงเรียนหลวงรวมการประจำหัวเมืองทำหน้าที่ในตำแหน่งกรรมการ เมืองซึ่งเคยมาเมืองน้อยเรียกว่า ขบวนการจังหวัด¹ โดยมีหน้าที่ร่วมกับเจ้าคณะมณฑลอุดร การดำเนินการจัดการศึกษาเบื้องต้น หรือการกีฬา "หอยรวมตัว" ที่มีผู้ลงส่งไปยังเด็กนักเรียนทุกคนได้เข้าเรียน โดยกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดำเนินการ

1. กระทรวงมหาดไทย จัดการศึกษาและพัฒนาศึกษา ส่วนตัวเมือง โดยตั้งคณะกรรมการตามวงละ 3 คน ประกอบด้วย กำนัน อธิการวัด และแพทย์ประจำตำบล ให้มีหน้าที่ในการจัดการศึกษาชุมชน และพยายามในตำบลนั้น ๆ
2. กระทรวงนครบาล จะรับผิดชอบในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ในกรุงเทพฯ จะให้มีพระราชบัญญัติบังคับเด็กอายุ 8 - 14 ปี เข้าเรียนและจัดทำใน พ.ศ. 2454
3. กระทรวงธรรมการ จะรับผิดชอบการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาและจัดการเรียนด้วย²

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 พระเจ้าอู่ทอง ประสูติที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันจันทร์ เดือน 8 ปีวอก จ.ศ. 1011 (พ.ศ. 1494) ทรงเป็นกษัตริย์องค์ที่ 11 ของราชวงศ์อู่ทอง (พ.ศ. 1494 - พ.ศ. 1523) ทรงมีพระชนมายุ 29 พรรษา เมื่อสวรรคต

¹ กองบรรณานุกรม การศึกษา ร.5 ก.2/5 'ตรวจและจัดการศึกษา

เพื่อให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ และข้อตกลงระหว่างกระทรวงธรรมการ
และกระทรวงนครบาล และข้อตกลงจากที่ประชุมเมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2454
อันเป็นช่วงต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมี "ระเบียบการศึกษา
สำหรับประเทศสยาม" และประกาศจัดการศึกษาของทวยราษฎร์ จึงทำให้นิเทศ
อีสานต้องมาเป็นการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ โดยเรียกว่าโรงเรียนประชาบาล
ที่กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาล ในขณะนั้นคือ
พระยาเรีชรวงสุภราช ดำรงตำแหน่งอยู่ โดยมีพระภิมย์ราชา (พร้อม วาจรัตน์)
เป็นปลัดค้นพลอีสานเท่าหนาคณะวาราราชการมณฑลอุดรราชธานีอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้ดำเนินการ
จัดการศึกษาส่วนหนังสือไทยขึ้นตามวัดต่าง ๆ โดยเร่งรีบในด้านปริมาณ ทั้ง
ปริมาณโรงเรียน ปริมาณนักเรียน และปริมาณครู ดังตารางแสดงยอดจำนวน
โรงเรียน—นักเรียน และครูของมณฑลอุดร

ตาราง 3 แสดงยอดจำนวนโรงเรียน นักเรียน และครูมณฑลอีสานโรงเรียน
ประถมศึกษาของรัฐบาล พ.ศ. 2456 - 2463

ปี พ.ศ.	ชั้นประถมศึกษา			หมายเหตุ
	โรงเรียน	นักเรียน	ครู	
2456	14	913	38	-
2457	-	1,045	25	-
2458	-	-	-	ไม่มีในรายงาน
2459	-	1,220	5	-
2460	-	2,109	-	-
2461	-	-	-	ไม่มีในรายงาน
2462	-	-	-	ไม่มีในรายงาน
2463	22	2,591	65	-

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 พ.ศ. 2456 หน้า 39
ฉบับที่ 7 พ.ศ. 2457 หน้า 30 ฉบับที่ 9 พ.ศ. 2459 หน้า 48
ฉบับที่ 10 พ.ศ. 2460 หน้า 12 ฉบับที่ 13 พ.ศ. 2463
หน้า 18 คัดแปลงรูปแบบตารางตามความเหมาะสม

จากตัวเลขดังกล่าว เป็นสถิติของนักเรียนประถมศึกษาของมณฑลอีสานที่
กระทรวงธรรมการรับผิดชอบ ซึ่งจะแตกต่างไปจากตัวเลขของโรงเรียนประชาบาล
ที่กระทรวงนครบาล หรือมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบอย่างมากมาย ทั้งจำนวนโรงเรียน
จำนวนนักเรียน จำนวนครู ดังตารางตัวเลขแสดงจำนวนโรงเรียน นักเรียน
และครูในโรงเรียนประชาบาล

ตาราง 4 แสดงจำนวนโรงเรียน นักเรียน ครู โรงเรียนประชาบาลในเขต
อีสาน

ปี พ.ศ.	โรงเรียนประชาบาล		
	โรงเรียน	นักเรียน	ครู
2456	222	6,073	222
2457	205	6,355	226
2458	-	6,325	281
2459	233	6,325	281
2460	-	13,247	-
2461	-	-	-
2462	-	-	-
2463	218	17,537	398

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 พ.ศ. 2456 หน้า 39
ฉบับที่ 7 พ.ศ. 2457 หน้า 31 ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2458 หน้า 61
ฉบับที่ 9 พ.ศ. 2459 หน้า 44 - 50 ฉบับที่ 10 พ.ศ. 2460
หน้า 12 ฉบับที่ 13 พ.ศ. 2463 หน้า 67 ดัดแปลงรูปแบบ
ตารางตามความเหมาะสม

จากตัวเลขดังพบข้างต้น แสดงความตื่นตัวของการศึกษาของบณฑลที่มี
ตัวเลขเพิ่มขึ้นมาก เฉลี่ยแล้วเป็นอันดับ 2 ของประเทศ รองจากมณฑลกรุงเทพฯ

การเรียบเรียงการสอนได้เน้นวิชาสถิติกรมโดยให้โรงเรียนประชาบาลทุกแห่ง
ควรจะมีที่ดินสำหรับการเพาะปลูกอย่างน้อยแห่งละ 50 ไร่ โดยเน้นให้ทำการปลูก
มะพร้าว และฝ้าย เป็นต้น¹ ทั้งนี้ครูและนักเรียนจะเป็นผู้จัดทำกันเอง การจัด
การศึกษาในเขตชลประทานในระดับประถมศึกษาในเขตชลประทาน เมื่อพิจารณาถึงจำนวน
ตัวเลขของนักเรียนนั้นค่อนข้างน้อย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 เป็นต้น ทั้งนี้เพราะ
สืบเนื่องจากพายุทลวยเอ็ดได้แยกตัวออกจากเขตชลประทาน ทำให้จำนวนประชากรลดลง
ครั้งในปี พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นปีที่รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา
บังคับให้เข้าเรียนทุกคนนั้น แม้ว่าจะมีการประกาศออกมาทั่วประเทศแต่คน
ก็ยังไม่นิยมเรียนหนังสือ เพราะสืบเนื่องจากบิดามารดา หรือผู้ปกครองไม่นิยมส่ง
บุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนสอนหนังสือไทย ในที่สุดผู้รับผิดชอบในการจัด
การศึกษาทั้งในกรุงเทพมหานคร หรือในหัวเมืองส่วนภูมิภาคจึงพยายามที่จะหาแนวทาง
ให้เด็กเข้าเรียนในภาคที่สุก ซึ่งส่วนมากก็เห็นความจำเป็นที่จะต้องออก
พระราชบัญญัติบังคับให้เข้าเรียน ในที่สุดก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติบังคับเด็ก
เข้าเรียนเมื่อวันที่ 1 กันยายน เป็นต้นไป² โดยพระราชบัญญัติการประถมศึกษา
ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรา
ออกมามีบทบัญญัติโดยมีพระราชดำรัส ความว่า

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8

พ.ศ. 2456 หน้า 63

²ระลึก ชานี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภายหลัง
การเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475 - 2503) ปรินทิพนิพนธ์ กทม.
มศว.ประสานมิตร, 2522 หน้า 20 - 43

...การเล่าเรียนของประเทศสยาม ซึ่งได้มีสืบมาแต่โบราณคือ วัดเป็น
สำนักเล่าเรียนหนังสือ และนั่นเป็นที่เล่าเรียนศิลปวิทยาการหาเลี้ยงชีพ
ทาง ๆ ตามเหล่า ตามตระกูลตลอดมาจนทราบเท่าทุกวันนี้เน้น บัดนี้
การติดต่อกันระหว่างนานาประเทศทั่วโลกมีมากขึ้นแล้ว ทางทะเลก็มี
เรือกลไฟ ความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้ากระทำให้นานาประเทศ
มหาสมาคมกัน อันเป็นเหตุให้ความรู้ ทั้งในฝ่ายวิทยาศาสตร์ และ
ฝ่ายศิลปศาสตร์ที่หาควยฝีมือต้องหันเหียนเปลี่ยนไป หาที่ถูกต้องและที่ได้
ประโยชน์ยิ่ง วิชาหรือศิลปใด ๆ แท้ก็เสื่อมไป หรือต้องเปลี่ยนไปให้
สู้กันได้ในประเภทเดียวกัน

อันความยิ่งด้อยกว่ากันในส่วนศิลปวิทยาการทั้งปวงนี้ เมื่อครั้ง
การไปมาในระหว่างนานาประเทศ ยังหาได้ติดต่อกันไม่ ความยิ่งและ
หย่อนก็ยังเป็นลบ ๆ คอน ๆ อยู่

เพราะเหตุและสมัย และความเป็นไปของประเทศหน้าเมืองได้
เปลี่ยนแปลงมา ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องบำรุงศิลปวิทยาการทั้งปวงของเรา
ให้เจริญขึ้น ป้องกันไม่ให้เสื่อมทรามลงได้ควยอาณาเขตที่แข่งกับผู้อื่น
การที่จะหาบำรุงและป้องกันเช่นนั้นก็ได้อบรมจัดการให้เด็กทุกคนใน
ชั้นต้นได้มองึกเขายก่อน ได้รับการฝึกหัดสั่งสอนใดทั่วกันเพื่อทำพินให้
กว้างวังจะได้ยอดที่งาม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรา
พระราชบัญญัติไว้...¹

กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ร.6 ต.2/2 52/84 พระราชบัญญัติ
ลักษณะบังคับเด็กให้เล่าเรียน

จากพระราชดำรินี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงการจัดการศึกษาที่จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญของโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเจริญทางเทคโนโลยีต่าง ๆ ที่มีการพัฒนาไปอย่างไม่หยุดยั้ง หากไม่มีการพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงทางการศึกษา สิ่งที่เราเรียนรู้หรือมีความรู้เดิมก็ไม่สามารถที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ ดังนั้นจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง จัดการศึกษาของประเทศแก่เด็กโดยเร็ว จากพระราชดำรินี้เองเป็นผลให้มีการประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาในปี พ.ศ. 2464

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 กับการจัดการศึกษาในชนบท

พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 มีผลประกาศใช้บังคับตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 ซึ่งมีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้

1. พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับนี้ไม่ประสงค์จะประกาศใช้ทั่วพระราชอาณาจักรในคราวเดียวกัน แต่ให้ประกาศใช้เฉพาะอำเภอ หรือตำบลที่เหมาะสมซึ่งต้องคำนึงถึง
 - 1.1 สถานที่เรียนต้องเพียงพอกับจำนวนเด็กที่จะบังคับเรียน
 - 1.2 มีครูเพียงพอที่จะสอน
 - 1.3 สามารถเก็บเงินบำรุงการศึกษาสำหรับท้องถิ่น ๆ ได้พอ
2. โรงเรียนซึ่งให้การศึกษาภาคบังคับมี 3 ประเภทคือ
 - 2.1 โรงเรียนรัฐบาลกระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้ตั้ง และจัดดำเนินการ
 - 2.2 โรงเรียนประชาบาลอยู่ในความดูแลของกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งขึ้นโดยประชาชนร่วมกันออกทุนทรัพย์ของตนเอง หรือนายอำเภอจัดตั้งขึ้น และดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของประชาชน
 - 2.3 โรงเรียนราษฎร์ คือ โรงเรียนที่บุคคลคนเดียวหรือหลายคน ตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติในโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2464

3. การเรียนในโรงเรียนรัฐบาลและประชาบาลนั้น ไม่เก็บค่าธรรมเนียม
แต่อย่างใด เว้นแต่โรงเรียนพระตำหนักของรัฐบาลที่จำเป็นต้องเก็บ เช่น ที่เครื่องมือ
ในการสอน และสถานที่เรียนเพียงหอ มีจำนวนครูหนึ่งคนต่อนักเรียน 30 - 40 คน
เป็นต้น โรงเรียนที่เก็บค่าเล่าเรียนจะเก็บค่าเล่าเรียนให้เหมาะสมกับท้องถิ่นที่เป็นแห่งไป
ทั้งนี้เพื่อลดความยากลำบากในการจัดการศึกษาให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

4. เด็กชายหญิงทุกคนอายุตั้งแต่ 7 ปี ถึง 14 ปี ต้องเข้าเรียนใน
โรงเรียนประถมศึกษา และถ้ายังอ่านเขียนไม่ได้ ก็ต้องเรียนต่อไปจนกว่าจะอ่าน
ออกเขียนได้ (นอกจากข้อบังคับกระทรวงการร่างกายและจิตใจ) สำหรับบางอำเภอ
หรือบางตำบล อาจมีการเพิ่มอายุบังคับขึ้นไปจาก 7 ปี เป็น 8 ปี 9 ปี หรือ
10 ปี ก็ได้หากการระดมโรงเรียนเห็นสมควร เช่น ในกรณีหาครูไม่ได้ หรือ
ไม่มีทุนทรัพย์พอที่จะส่งโรงเรียน

5. เด็กชายหญิงทุกคนต้องเรียนตามหลักสูตรประถมศึกษา หรือ หลักสูตรอื่น
ที่ไว้รวมเข้า และต้องได้รับใบประกาศนียบัตรกระทรวงการศึกษาธิการไปก่อนแม่รับราย ๆ ไป
เช่น โรงเรียนหลวงหรือของประชาบาลอื่นเพิ่มเติม เป็นต้น

6. เมื่อเด็กเข้าเรียนแล้วต้องใช้เวลาเรียนอย่างน้อย 800 ชั่วโมง ใน
1 ปี และระยะเวลาโรงเรียนโดยไม่มีเหตุหยุดเพียงพอกเกิน 30 วันติดต่อกันไปไม่ได้เพื่อ
เป็นการปลงศพ

7. ตามวัตถุประสงค์ของทางรัฐบาลได้ตั้งอายุถึงเกณฑ์บังคับจะเข้าเรียนใน
โรงเรียนประถมศึกษาทางผู้ใหญ่ปกครอง และครูใหญ่ทราบก่อนด้วย

8. เด็กทุกคนที่อายุถึงเกณฑ์บังคับต้องไปโรงเรียนนอกจาก

8.1 เด็กอายุต่ำกว่า 14 ปี และเรียนจบหลักสูตรประถมศึกษา
แล้วหรือหลักสูตรที่เทียบเท่า

8.2 เด็กที่มีอาการทางสมอง หรือร่างกายอ่อนแอจนไม่สามารถรับ
อนุญาตจากทางราชการ แต่ต้องรับคำแนะนำและหนึ่งครั้งต่อปีจากข้าราชการอำเภอ เพื่อ
วัดความสามารถต่อไป หากอาจส่งเด็กเข้าเรียนในโรงเรียนต่อไป

8.3 มีความบกพร่องทางกายและใจ หรือเป็นโรคติดต่อเรื้อรัง

8.4 อยู่ห่างไกลโรงเรียนเกินกว่า 3,200 เมตร หรืออุปสรรคอื่น ๆ ไม่สามารถมาเรียนได้

8.5 ต้องเลี้ยงดูบิดามารดา หรือผู้ปกครอง ซึ่งไม่สามารถเลี้ยงดูตนเองได้ และต้องได้รับการยกเว้นเป็นลบลักษณะอักษรจากอำเภอ

9. ในกรณีที่เด็กต้องช่วยผู้ปกครองทำงานกสิกรรม หรือหัตถกรรม และขอเป็นลายดักษณอักษร นายอำเภอมีสิทธิอนุญาตได้เด็กหยุดได้ไม่เกิน 2 เดือน ใน 1 ปี

10. ให้ตั้งสำรวจตรัสรู้ศึกษาขึ้นตามความจำเป็นมากน้อยทุกอำเภอ สำหรับช่วยนายอำเภอตรวจตราเด็กที่อยู่ในเกณฑ์บังคับ เพื่อแจ้งต่อผู้ปกครองให้เร่งเด็กเข้าเรียน และสอดส่องดูแลเด็กที่ยังไม่ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติให้เข้าเรียนในเวลาอันสมควร และสำรวจตรัสรู้ศึกษาจะได้รับเงินเดือนจากรายได้ประจำปีของโรงเรียนประชาบาลในตำบลนั้น ตามอัตราที่ผู้ว่าราชการกำหนด

11. เมื่อเด็กอายุครบตามที่กำหนด บิดามารดาหรือผู้ปกครองที่ได้รับอนุญาต ไม่ควรละเลยยื่นข้อเด็กไว้ ณ ที่ว่าการอำเภอ ถ้าไม่ปฏิบัติตามจะต้องถูกปรับไม่เกิน 12 บาท ถ้าผู้ปกครองไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียน เมื่อได้รับหมายเตือนจะต้องถูกปรับไม่เกิน 50 บาท เมื่อถูกปรับแล้วยังไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียนอีกจะต้องถูกปรับไม่เกิน 100 บาท หรือจำคุกไม่เกิน 10 วัน หรือทั้งจำทั้งปรับ แต่ผู้ปกครองใดพิสูจน์ให้เห็นว่าไต่ถามหาแล้วทุกวิถีทางจนเหตุอันสมควร แต่เด็กก็ไม่ยอมไปเรียนเช่นนั้นไม่ถือว่ามีความผิด แต่เด็กอาจถูกส่งตัวไปเข้าโรงเรียนอาชีวได้

12. การหาเงินมาจัดการศึกษาภาคบังคับนั้น ข้าราชการทุกคนที่มีอายุ 16 ปี ถึง 60 ปี ต้องเสียเงินศึกษาพลี* คนละไม่ต่ำกว่า 1 บาท และไม่เกิน 3 บาท

*เงินแคว คือ เงินที่จะเก็บจากราษฎรชาย อายุระหว่าง 18 ถึง 60 ปี ตั้งแต่ 1 บาท ถึง 30 บาท ตามสภาพท้องถิ่นเพื่อนำมาใช้จ่ายในการจัดการศึกษาประชาบาล

- 12.1 ผู้ที่ไม่สามารถหาเลี้ยงชีพได้
- 12.2 พระภิกษุ สามเณร และนักบวช
- 12.3 พลทหารทุกเหล่า ซึ่งกำลังประจำการตามพระราชบัญญัติ

เกณฑ์ทหาร

- 12.4 ผู้ที่ออกเงินช่วยกิจการโรงเรียนประชาบาลมากกว่าเงินศึกษาเล่าเรียน

13. การจัดตั้งโรงเรียนนั้น ถ้าไม่เพียงพอสำหรับราษฎร รัฐบาลก็จะใช้วิธีการให้ราษฎรช่วยกันหาเงินตั้งขึ้นเป็นแห่ง ๆ ไป โดยให้คณะกรรมการศึกษาจำนวนไม่เกิน 5 คน เป็นผู้ดำเนินงาน ซึ่งจะใช้วิธีเลือกตั้งทุก ๆ ปี จากราษฎรผู้ออกเงินช่วยเหลือไม่เกินกว่า 5 บาท ทั้งนี้ต้องได้รับความเห็นชอบจากอุปราชหรือสมุหนายกก่อน นอกจากโรงเรียนที่ราษฎรช่วยกันจัดตั้งแล้ว นายอำเภออาจจัดสร้างโรงเรียนขึ้น โดยวิธีใดวิธีหนึ่งแล้วแต่ความเหมาะสม¹

จากนโยบายและการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แสดงให้เห็นถึงความสนใจของรัฐบาลที่ประสงค์จะให้คนไทยทุกคนไม่เคียดแค้นชราหญิงโศกโศกจะเข้าเรียนในระดัประถมศึกษาทุกคน ยกเว้นคนพิการโง่บ้าหรือวิกลจริต โดยให้มีการรื้อเป็นพื้นฐานตามอัธยาศัยของคนทุกคน นอกจากที่หลักสูตรการเรียนการสอนก็เปิดกว้างขึ้น โดยมีการบรรจุวิชาอาชีพ หรือวิชาสามัญศึกษาเข้าไว้ในการเรียนระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาด้วย

ในขณะที่เดียวกันมณฑลอีสานได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับตามที่รัฐบาลกำหนด โดยดำเนินการประกาศเป็นครั้ง ๆ ไป ไม่สามารถที่จะ

¹ กองกฎหมายเหตุ กรบคิดปกครอง ร.6 ศ.2/9 เรื่อง พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 และ ร.6 ศ.2/10 เรื่อง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประกาศไว้ให้ทั้งหมดพร้อมกันในคราวเดียวทั้งมณฑลอีสาน ทั้งนี้เพราะข้อจำกัดของ
 มณฑลที่มีโรงเรียน 3 ประเภทคือ โรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และ
 โรงเรียนราษฎร์อยู่เป็นจำนวนมาก แต่ในปี พ.ศ. 2466 เป็นต้นมา ตัวเลขของ
 จำนวนนักเรียนในโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนราษฎร์
 ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วไปพร้อม ๆ กับการประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษา
 ภาคบังคับ ดังรายละเอียดในตาราง 5

ตาราง 5 เปรียบเทียบจำนวนนักเรียนทั้งชายและหญิงในโรงเรียน 3 ประเภทของมณฑล
อีสาน พ.ศ. 2464 - 2475

ปี พ.ศ.	โรงเรียน รัฐบาล	โรงเรียน ประชาบาล	โรงเรียน ราษฎร์	รวม
2464	2,996	20,121	126	23,243
2465	-	28,520	-	28,520
2466	4,813	95,765	-	100,578
2467	3,389	105,164	-	108,551
2468	-	109,291	-	109,291
2469	3,248	218,978	282	222,508
2470	-	-	-	-
2471	-	-	-	-
2472	4,273	216,476	695	221,444
2473	4,052	217,968	439	222,459
2474	4,597	235,672	497	240,766

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 14 พ.ศ. 2466 หน้า 53, 55
ฉบับที่ 17 พ.ศ. 2467 หน้า 38, 39 ฉบับที่ 18 พ.ศ. 2468
หน้า 51 ฉบับที่ 19 พ.ศ. 2469 หน้า 61 และฉบับที่ 22
พ.ศ. 2472 - 2474 หน้า 43, 44, 45 จัดแปลงรูปแบบตาราง
เพื่อความเหมาะสม และตารางแสดงจำนวนค่าบิลที่ไม่ประกาศใช้
พระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ พ.ศ. 2464 - 2474 ที่แสดง
ถึงการขยายการศึกษาของมณฑลอีสาน

ตาราง 6 แสดงจำนวนตามลที่ไ้ประกกใช้พระราชบัญญัติการกัษวากบักบไ้ใน
มณฑลอีสาน

ปี พ.ศ.	จำนวนคำบดทั้งหมด	จำนวนตามล ที่ประกกใช้ พ.ร.บ.
2464	376	27
2465	-	-
2466	378	300
2467	371	361
2468	371	361
2469	673	663
2470	673	672
2471	-	-
2472	673	672
2473	673	672
2474	670	669

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 14 พ.ศ. 2464 หน้า 3
ฉบับที่ 16 พ.ศ. 2466 หน้า 2 ฉบับที่ 17 พ.ศ. 2467
หน้า 1 ฉบับที่ 18 พ.ศ. 2468 หน้า 2 ฉบับที่ 19
พ.ศ. 2469 หน้า 51 ฉบับที่ 20 พ.ศ. 2470 หน้า 21
และฉบับที่ 22 พ.ศ. 2472 - 2473 หน้า 37 ถัดแปลง
รูปแบบของตารางเพื่อความเหมาะสม

จากตัวเลขในตาราง จะเห็นได้ว่าในปีแรกของการจัดการศึกษาภาคบังคับ นั้น มณฑลอีสานดำเนินการได้เพียงร้อยละ 7.1 ของจำนวนตำบลที่มีอยู่ แต่พอถึง ปี พ.ศ. 2474 นั้นมณฑลอีสานจัดการศึกษาของตนเองพัฒนาไปถึงร้อยละ 99.85 ซึ่งถือได้ว่ากาจัดการศึกษาภาคบังคับของมณฑลได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วมากที่สุดในมณฑลต่าง ๆ ที่มีอยู่ในขณะนั้น

การจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาและโรงเรียนฝึกหัดครูในมณฑลอีสาน

การดำเนินการในเรื่องนี้มณฑลอีสานได้มีการจัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างของมณฑลในปี พ.ศ. 2451 ซึ่งในระยะแรก ๆ นี้มีเพียงการเรียนการสอนชั้นประถมศึกษา และชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 เท่านั้น ในช่วงระยะแรกระหว่างปี พ.ศ. 2451 - 2456 โรงเรียนตัวอย่างมณฑลเดิมที่ตั้งอยู่วัดสุปฏิญนารามก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงบริเวณภายในตัวเมืองอุบลราชธานี ในช่วงที่พระยาศรีธรรมสุกราช (เจริญ จารุจินดา) ดำรงตำแหน่งสมุหนายกมณฑลอีสาน ได้มีความคิดริเริ่มที่จะปรับปรุงการศึกษาของมณฑลให้ก้าวหน้า และมีความเป็นเอกเทศแยกโรงเรียนออกจากวัด ทั้งนี้เพื่อให้กุลบุตรกุลธิดาได้มีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนกันอย่างเต็มที่ จึงจะสร้างถวายเป็นพระอนุสรณ์แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยสร้างอาคารถาวรขึ้นภายในบริเวณทุ่งศรีเมืองบริเวณที่ตั้งโรงเรียนอนุบาลอุบลราชธานีในปัจจุบัน

ครั้นเมื่อพระยาศรีธรรมสุกราช (เจริญ จารุจินดา) ถึงแก่กรรมแล้ว พระยาภิรมย์ภักดี (ปิ่น มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิเทศสิงหนาท ปลัดมณฑลอุบลราชธานีก็ได้กราบบังคมทูลขอโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสืบต่อมาได้ดำเนินการก่อสร้างโรงเรียนตัวอย่างของมณฑลจนเป็นผลสำเร็จ และหาเงินเปิดโรงเรียน เมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2457 ดังรายงานการเปิดโรงเรียนตัวอย่างที่อมาตย์ตรีหลวงวิเศษหัตถการ (เว้ง กิวนนท์) ข้าราชการมณฑลได้

รายงานต่อพระภริยธรรมสุกราช เมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2457 ความว่า

...โรงเรียนตัวอย่างมณฑลที่สร้างขึ้นเดิมเมื่อพระพุทธรักษา 2453
พระยาภริยธรรมสุกราช สมุหเทศาภิบาลได้ดำริที่จะสร้างโรงพยาบาล
เพื่อบำรุงความสุขสำราญของราษฎรในมณฑลนี้ จึงพร้อมด้วยข้าราชการ
พอลาและราษฎรบริจาคทรัพย์ตามมากแลน้อย ได้เงินรวม 1,279 บาท
51 สตางค์ การสร้างโรงพยาบาลยังไม่ทันจะลงมือสร้างตามความ
ประสงค์ ก็มาเกิดมีประจวบเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ต่อมาท่านพระยาภริยธรรมสุกราช จึงปรารภ
ถึงการที่จะสร้างอนุสาวรีย์อันเป็นสิ่งถาวรวัตถุที่ส่วนพระราชนัดดา
สนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราช
ผู้ทรงคุณธรรมอภิปะเสริฐ ได้ตกลงที่จะสร้างสถานศึกษาคือโรงเรียน
อันเป็นสิ่งสำคัญ สำหรับบ้านเมืองที่จะให้กุลบุตรได้อาศัยศึกษาเล่าเรียน
วิชาความรู้อย่างหนึ่ง แลเป็นสิ่งที่จะต้องพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชมาแต่ก่อน เมื่อท่านพระยาภริยธรรมสุกราช
ได้สร้างโรงเรียนหลังนี้ขึ้น แต่การสร้างยังไม่ทันเสร็จ ท่านพระยา
ภริยธรรมสุกราชเข้าไปราชการกรุงเทพฯ ก็ถึงแก่อนิจกรรมเสีย การ
สร้างโรงเรียนที่จัดการสร้างอย่างนั้นได้ยอมหยุดเรียกรายเงินเพิ่มเพิ่มขึ้นอีก
รวม 665 บาท 77 สตางค์ และหลวงสิทธิศักดิ์กัญจกัตถมณฑลได้อำนาจเงิน
ส่วนตัวในระหว่างที่ลาอุปสมบท สำหรับสร้างโรงเรียนอีก 490 บาท
กับได้อำนาจเงินรายได้อันพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
เมื่อครั้งท่านยังดำรงพระตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการ
มณฑลอีสานไปประทานไว้สำหรับสร้างสิ่งถาวรวัตถุ 1,764 บาท
28 สตางค์ เงินในการสร้างโรงเรียนอีกจึงสำเร็จคิดเป็นเงินที่ได้ใช้จ่าย

ในการสร้างโรงเรียนนี้คือจ่ายเป็นค่าเสา 609 บาท ค่าไม้กระดานพื้น
และบานเกล็ด 1,899 บาท 50 สตางค์ สังกะสี 1,203 บาท
ค่าใบไม้ 68 บาท ค่าตะปู 82 บาท ค่าช่าง 7 บาท 50 สตางค์
ค่าช่างโป่ง 175 บาท ค่าขนฉาบ และเครื่องเหล็กต่าง ๆ รวม
160 บาท 82 สตางค์ รวมใช้วายเป็นเงิน 4,199 บาท 46 สตางค์

โรงเรียนหลังนี้ได้ทำเป็นรูปโรงยาวขึ้นเดียว มีมุขคลุมที่ตรงบันได
4 คาน ยาว 16 วา 2 ศอก กว้าง 7 วา ปีกดุ้งโคจรอบกว้าง
3 ศอก สูงแต่พื้นดินถึงเพดาน 2 ศอก 1 คืบ สูงแต่พื้นถึงเพดาน 7 ศอก
ใช้เสาไม้แถว ไม้ประดู่ เครื่องบนและพื้นรวมในไซ้ใบอย่างฝาไม้ไผ่
ขัดและดาบโป่ง คานขวางในทาดินสีขาว คานขวางนอกทาดินสีแดง
หลังคาสูงถึงกะล่ มีห้องเรียน 8 ห้อง จุ้นักเรียนห้องละ 30 คน
รวมนักเรียนจะเข้าเรียนในโรงเรียนนี้ได้ 240 คน มีห้องครูใหญ่
ห้องรับแขก ห้องฝึกครู ห้องสมุดและอ่านหนังสือ การสร้างโรงเรียนนี้
ได้ใช้แรงบังคับโทษ ไม่ได้เสียค่าจ้างซึ่งเป็นการทำงานอีกส่วนหนึ่ง...
เห็นว่าประโยชน์แก่การศึกษาของมณฑลนี้หลายประการ กล่าวคือจะได้
เป็นที่อาศัยศึกษาเล่าเรียนของบุตรทั้งหลายต่อไปประการหนึ่ง อีก
ประการหนึ่งโรงเรียนนี้จะได้เป็นที่ฝึกหัดครูและเป็นแบบอย่างแก่โรงเรียน
ทั้งหลายในมณฑล...¹

การดำเนินการจัดการสอนในระดับมัธยมศึกษาในโรงเรียนตัวอย่างของมณฑล
นั้น ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อโรงเรียนเป็นโรงเรียนเบญจมมหาราช" ตั้งที่อำเภออุทัย

¹ กองจดหมายเหตุ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศส.ร 6 1 16/11
รายงานการเปิดโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลนครราชสีมา วันที่ 3 มกราคม 2457

ส่วนกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณแด่องค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่เสด็จสวรรคตไปแล้วในปี พ.ศ. 2468 ทางรัฐบาลได้ยุบมณฑลอุบลราชธานีเข้า
รวมกับมณฑลนครราชสีมา โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราชจึงได้กลายสภาพเป็นโรงเรียน
ประจำจังหวัดอุบลราชธานีตั้งแต่นั้นมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน
พ.ศ. 2475 โรงเรียนมีสถานขารุคทรุคโทรม จึงได้ย้ายไปตั้งที่บริเวณศาลากลาง
จังหวัดในปัจจุบัน และในที่สุดได้ย้ายไปอยู่บริเวณบ้านท่าวัง

การจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาชายไปแล้ว มณฑลก็ได้จัดตั้งโรงเรียน
มัธยมศึกษาสำหรับสตรี เพิ่มขึ้นมีโรงเรียนแม่หนูหาการสอนวิชาสตรีอยู่ก่อนแล้ว
และภายหลังจากมีกรรมการมณฑลก็ได้มีการตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่บริเวณ
ใต้ถุนบ้านกัศกรกรมการมณฑล ซึ่งเป็นโรงเรียนบุคคลหรือโรงเรียนราษฎรมีแม่เพิ่ม
เป็นครูสอน จึงเรียกกันในสมัยนั้นว่าโรงเรียนเพิ่มวิชาสตรี

กรณีในปี พ.ศ. 2457 ทางราชการได้รวมกิจการของโรงเรียน 2 โรงเรียน
โดยขออนุมัติกระทรวงธรรมการให้รวมกันเป็นโรงเรียนเดียว เป็นโรงเรียนนารีอนุกุล
ซึ่งการสอนในระยะต่อมาได้มีการพัฒนาเป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาประจำจังหวัด
อุบลราชธานี การสอนในระยะแรกนั้นมีการสอนอ่าน เขียน เลข และเย็บปัก
ถักร้อย การบ้านการเรือนโดยทั่ว ๆ ไป

การตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาของมณฑลนั้นได้เจริญรุดหน้าไปอย่างมากนาย
กัศกรเลขแสงกงจนวนแก่นักเรียนในตาราง 7

ตาราง 7 แสดงจำนวนเด็กนักเรียนโรงเรียนมัธยมศึกษาของมณฑลอีสาน

ปี พ.ศ.	มัธยมศึกษา						รวม	หมายเหตุ
	ตอนต้น		ตอนกลาง		ตอนปลาย			
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง		
2464	-	-	-	-	-	-	213	ไม่ระบุชั้น
2465	-	-	-	-	-	-	-	ไม่มีในรายงาน
2466	213	20	42	5	-	-	280	
2467	205	42	59	-	-	-	306	
2468	232	9	59	2	-	-	302	
2469	1,048	113	181	1	-	-	1,342	
2470	-	-	-	-	-	-	1,314	ไม่ระบุชั้น
2471	-	-	-	-	-	-	-	
2472	185	27	21	1	-	-	-	
2473	254	27	55	1	-	-	-	
2474	301	33	41	-	-	-	-	

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 14 พ.ศ. 2464 หน้า 33
 ฉบับที่ 15 พ.ศ. 2465 หน้า ฉบับที่ 16 พ.ศ. 2466 หน้า
 54 ฉบับที่ 17 พ.ศ. 2467 หน้า 41 ฉบับที่ 18 พ.ศ. 2468
 หน้า 50 ฉบับที่ 19 พ.ศ. 2469 หน้า 55 ฉบับที่ 20 พ.ศ. 2470
 หน้า 24 และฉบับที่ 22 พ.ศ. 2472 - 2474 หน้า 69, 71, 73
 คัดแปลงรูปแบบตารางเพื่อความเหมาะสม

จากตัวเลขดังกล่าว สถิตินักเรียนของมณฑลฮกเกี้ยนในระดัมนั้นได้ขยาย
 ไหลตรงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 ได้ อาจสืบเนื่องมาจากภาวะฝนแล้งและน้ำท่วมหลาย
 ปีติดต่อกันโดยเฉพาะปี พ.ศ. 2460 ที่เกิดน้ำท่วมใหญ่ ก่อให้เกิดความเสียหายเป็นอย่างมาก
 ซึ่งอาจมีส่วน ทำให้จำนวนนักเรียนลดลงจึงจะได้ไปจากตัวเลขรายงานกระทรวง
 กรมการตั้งแต่ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา โดยทั่วไปจำนวนเด็กได้ลดลงลงไปมาพลลง
 มณฑล

ในส่วนของการจัดการเรียนการสอนนั้นมณฑลฮกเกี้ยนได้จัดการเรียนการสอน
 ตามหลักสูตรที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนด แต่มีบางวิชาเท่านั้นที่ทางมณฑลต้องขอ
 เปลี่ยนแปลงการเรียนการสอนคือวิชาภาษาอังกฤษ ทั้งนี้โดยมณฑลได้ขออนุญาตจาก
 กระทรวงธรรมการ เพื่อสอนวิชาภาษาฝรั่งเศสแทน เพราะว่า

...มณฑลเห็นว่าที่ราษฎรในมณฑลนี้โดยมากยังมิได้มีโอกาสที่จะทราบ
 การภาษายกติดอกกับประเทศอื่น นอกจากดินแดนของประเทศฝรั่งเศส
 แม้แต่ในบางราชการเองก็มีโอกาสที่จะใช้ภาษาอังกฤษน้อย ส่วนผู้คนที่
 ได้ช่วยเหลือในมณฑลนี้ก็มีไปจากกรุงเทพฯ โดยมาก แต่บางสิ่งบางอย่าง
 ต้องไปรับจากทางเซนต์แอนด์ฝรั่งเศสมาจำหน่ายบ้าง นับว่าการหา
 เครื่องใช้ของราษฎรในมณฑลนี้ย่อมเกี่ยวข้องกับราวต่างประเทศฝ่าย
 ฝรั่งเศสอยู่เสมอ ถ้าหากราษฎรในมณฑลนี้มีความรู้วิชาภาษาฝรั่งเศส
 ขึ้นอีกก็จะเป็นทางสะดวกแก่การค้าเลี้ยงชีพของราษฎรยิ่งขึ้น มณฑลจึง
 ได้ขออนุญาตต่อกระทรวงเปลี่ยนการสอนภาษาอังกฤษเป็นภาษาฝรั่งเศส
 เพื่อให้ได้ภาษาแก่ราษฎรประเทศทางติดต่อเซนต์ของมณฑลนี้ และเพื่อ
 ประโยชน์แก่ผู้ที่จะไปค้าขายไปค้าส่งรับประกอบการค้าขายในภายหลัง
 ด้วย...

กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8

วาทกรรมการขออนุญาตกระทรวงดังกล่าวเป็นผลให้มณฑลอีสาน และมณฑลอุดร ได้รับการยกเว้นไม่ให้เรียนภาษาอังกฤษให้เรียนวิชาภาษาฝรั่งเศสแทน ให้นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาได้เรียนวิชาภาษาฝรั่งเศสโดยกระทรวงเป็นผู้กำหนดให้การสอนอย่างง่าย ซึ่งวิธีการสอนกำหนดให้ดำเนินการคล้ายวิชาภาษาอังกฤษคือ สอนให้รู้พอแก่การใช้ประโยชน์ และเป็นแนวทางเพื่อประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตในท้องถิ่นต่อไป อย่างไรก็ตามการสอนวิชาภาษาฝรั่งเศสในมณฑลอีสานก็ไม่ได้ก่อให้เกิดการสูญเสียผลประโยชน์แก่ประเทศชาติแต่อย่างใด

การปลูกฝังชาตินิยมแก่นักเรียนในมณฑลอีสาน

การจัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษา มณฑลอีสานนั้นได้เน้นหนักไปในทางปลูกฝังชาตินิยมให้มีความรู้สึกเป็นคนไทยไม่ใช่คนลาว สมดังเจตนาขององค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชดำรัสเกี่ยวกับเรื่องชาตินิยม ความว่า

...คนไทยในสมัยนี้ พอใจວກວ່າຕົນຕື່ກວ່າຕົນໄທເກ່ ຯ ໄທໄທ ຫຼື ຕົນໄທເກ່ ຯ ເຂົາມີເນື້ອທີ່ຈະທຳເພື່ອນຊາດຂອງຊາດື່ນເມືອງທຸກຄົນ ຕົນໄທໄທໃໝ່ຈະໄປສັກສາດຊາດທີ່ເຫຼົ່ານັ້ນຈະວ່າຕົນຕື່ກວ່າເກ່ຍາງໄດ້ ຂໍເສຍຂອງຕົນໄທໄທໃໝ່ທີ່ມີຢູ່ທີ່ສຳຄັນຄືສິ່ງໃດ ທີ່ເປັນຂອງເກ່ຈະທຳໃຫ້ເຫຼົ່າ ທຸກ ແຕ່ວ່າໃໝ່ກໍ່ມີມາແທນໄດ້ຢູ່ຝຣັ່ງເຂົາພຸດອະໄກໄດ້ຢູ່ແລ້ວ ຯ ນັ້ນໄດ້ກໍ່ທຳໃຫ້ເຫຼົ່າ ເຫຼົ່າເຫຼົ່າພຸດໄປບາງຢ່າງນັ້ນເອງ ການທີ່ໄດ້ນຳຕົນເຢັນມີເລື່ອງພຸດທະພຸດທະພຸດໃນທາງທີ່ຈະສະດວກແກ່ຕົນເອງ ທີ່ຈະໄປສະດວກໄປເກີດມາພຸດທະພຸດທະພຸດ ຝຣັ່ງເຂົາຮັກຊາດື່ນເມືອງຂອງເຂົາ ຫາໄທຊາດຂອງເຂົາເລື່ອກວ່າໄທຊາດື່ນເມືອງຂອງເຂົາ ຈຶ່ງຮັກໄດ້ຂໍໃຫ້ເຂົາພຸດເຈົ້າເຈົ້າ...

คนไทยที่เฝ้าดูวีรกรรมของตัวเองกล้าเดาไปว่าชาวยุโรปเขาจะไม่มีดี
มีแต่เขาจะถูกดูเท่านั้น...¹

จากพระราชดำริดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีพระราชปณิธานที่จะปลูกฝังความรักชาติให้เกิดขึ้นสำหรับคนไทยทุกคน ดังนั้น
กระทรวงธรรมการจึงมีการบรรจุวิชาลูกเสือซึ่งเป็นไปตามพระราชดำริขององค์
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เข้าไปใช้สอนในหลักสูตรวิชาสามัญเพื่อฝึกให้นักกล
ให้รู้จักการช่วยเหลือตนเอง ช่วยเหลือผู้อื่น หักล้างเกต การฝึกซ้อมกำลังกาย
ให้แข็งแรง รบโลกการเล่นกีฬา และการเล่นที่มประโยชน์²

มทธรัดดาได้จัดตั้งกองลูกเสือตั้งแต่ปี พ.ศ. 2446 แต่ยังไม่มีการสอน
จนถึงต้นปี 2458 กระทรวงธรรมการได้ส่งหลวงวิมลทัศธรณการ เื่อยังเป็นขุนเสืงต์
คุณการออกไปเป็นกรรมการมณฑลก็ได้เป็นผู้จัดการสอนวิชาลูกเสือให้
รองผู้กำกับ และบรรดาครูที่เป็นเดื่อป่า และมีการจัดทำพิธีรับลูกเสือเข้าประจำกอง
ในวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2458

หลังจากพลเสืงต์สานไคส่ง นานัน วาจรติ ครูใหญ่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช
กับราชบุรุษพล กัลลามาห์ ราชบุรุษเขียน รัชตะกะสิการ ครูที่กระทรวงจัดส่งไป
รับราชการเมืองหลวงบราชธานี ให้ไปเรียนวิชาผู้กำกับลูกเสือในกองฝึกผู้กำกับ
ลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ กรุงเทพฯ เมื่อสอบไคแล้วให้ครูทั้ง 3 กลับออกไป

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปลูกใจเสือป่า หน้า 35 -

รับราชการที่มณฑลอุบลราชธานี¹ ตามเดิม ดังนั้นกิจการลูกเสือของมณฑลอีสาน จึงมีความเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับโดยเฉพาะการขยายตัวของกิจการลูกเสือใน โรงเรียนมัธยมประจำจังหวัดอุบลราชธานีและแพร่กระจายไปสู่โรงเรียนอื่นตามลำดับ นอกจากนี้ยังได้มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูในโรงเรียนมัธยมทั่วอย่างของมณฑลอีสานขึ้น

เนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 เป็นต้นมา การจัดการเรียนการสอนได้อาศัยวัด และพระภิกษุสงฆ์เป็นครูสอนส่วนใหญ่ ตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมาจนถึงรัชกาลในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การจัดการเรียนการสอนไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะการขาดครูสอนในโรงเรียนวัดต่าง ๆ และผลประโยชน์ที่ครูได้รับนั้นมีรายได้น้อยมาก ทำให้คนที่มีความสามารถจริง ๆ ไม่ต้องการที่จะมาเป็นครู ดังนั้นกระทรวงธรรมการได้พยายามแก้ปัญหาเหล่านี้ จึงได้จัดตั้งเลือกบุคคลเข้าเรียนฝึกหัดครูที่โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลในปี พ.ศ. 2457 และมีการกำหนดวันเปิด ปิดภาคเรียนให้มีความเหมาะสมเพื่อผู้เรียนจะสามารถไปช่วยปกครองในการทำมาหาเลี้ยงชีพได้ โดยขออนุญาตกระทรวงธรรมการเปลี่ยนแปลงช่วงเวลาของการปิดภาคเรียนของมณฑล แบ่งออกเป็น 3 ภาคเรียนคือ

1. ภาคเรียนที่ 1 เรียกว่า เทอมปักดำ เปิดโรงเรียนวันที่ 6 เมษายน ปิดโรงเรียนในราวต้นเดือนกรกฎาคม ซึ่งเป็นเวลาที่ราษฎรลงมือปักดำทำนาโดยมาก หยุดพัก 1 เดือน

2. ภาคเรียนที่ 2 เรียกว่า เทอมเก็บเกี่ยว เปิดโรงเรียนราวกลางเดือนสิงหาคม ปิดโรงเรียนราวกลางเดือนพฤศจิกายน ซึ่งเป็นเวลาที่ราษฎรเก็บเกี่ยวข้าวโดยทั่วไป หยุดพัก 1 เดือน

1กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8

3. ภาคเรียนที่ 3 เรียกว่า เทอมปลาย หรือเทอมสอบไล่ เปิด
โรงเรียนราวกลางเดือนธันวาคม ปิดโรงเรียน วันที่ 1 เมษายน หยุดพักครึ่งเดือน¹

การขออนุญาตเปิดปิดภาคเรียนของมณฑลอีสานนั้นเป็นการขออนุญาตค่าหนึ่งถึงความเหมาะสมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติของภูมิภาคนี้ที่แตกต่างไปจากภาคอื่นของประเทศ ดังจะเห็นได้จากการปิดภาคเรียนที่ 1 เป็นช่วงฤดูปลูกของมณฑลอีสานซึ่งเป็นฤดูฝนลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ทำให้เด็กนักเรียนไปช่วยผู้ปกครองทำนาได้ การปิดภาคเรียนที่ 2 ก็เป็นช่วงฤดูหนาวภาคอีสานจะรับลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นช่วงเก็บเกี่ยวพอดีทำให้เด็กนักเรียนสามารถไปช่วยผู้ปกครองของท่นทำงานได้อย่างเหมาะสม และยังเป็นการกระตุ้นให้ผู้ปกครองส่งลูกหลานเข้าเรียนได้มากยิ่งขึ้นอีกทางหนึ่ง เพราะความเหมาะสมและความสะดวกทั้งฝ่ายรัฐบาลและประชาชน

สำหรับการเรียนโรงเรียนฝึกหัดครูในโรงเรียนตัวอย่างของมณฑลในระยะแรกปี พ.ศ. 2458 ทางมณฑลได้ให้การฝึกอบรมวิชาครูเพียงเล็กน้อยมิได้เปิดสอนตามหลักสูตรฝึกหัดครูของกระทรวงธรรมการแต่อย่างใด² แต่พอถึงปี พ.ศ. 2459 กระทรวงธรรมการได้อนุญาตให้มณฑลอีสานจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมูลขึ้น โดยจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตรฝึกหัดครูหัวเมืองของกระทรวงธรรมการทุกประการ ในการเปิดทำการเรียนการสอนปีแรกนั้นมีนักเรียนทั้งหมด 15 คน

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8
พ.ศ. 2458 หน้า 62

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 7
พ.ศ. 2457 หน้า 70

แบ่งเป็นนักเรียนในมาตุภูมิ 10 คน¹ หลังจากนั้นจึงจัดการเรียนการสอนใน
ระยะแรกนั้นเป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่สำคัญ 2 ประการคือ

1. ราษฎรเป็นผู้มีความประสงค์ดี ควรเป็นแบบอย่างที่ดีแก่เด็ก
และบุคคลทั่วไป

2. ราษฎรหันเหจากเด็กให้มีความรับผิดชอบที่สมบูรณ์ แข็งแรงเป็นกำลังสำคัญ
ของชาติต่อไป²

อย่างไรก็ตามมณฑลอีสานก็ไม่สามารถที่จะจัดตั้งและปฏิบัติตามกฎของ
กระทรวงได้อย่างเคร่งครัดทุกข้อ แต่มีบางข้อที่ต้องลดหย่อนตามความเหมาะสมของ
ท้องถิ่นคือ การลดหย่อนให้นักเรียนมัธยมศึกษาชั้นปีที่ 2 เข้าเล่าเรียนในโรงเรียน
หากหาตามระเบียบกระทรวงธรรมการ ข้อที่ 3 ที่กำหนดให้นักเรียนต้องเรียนอยู่
ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 เป็นต้นไปนั้น ทางมณฑลหาได้มัธยมศึกษาเข้าเรียนไม่ได้ครบ
ตามที่ต้องการ เพราะจำนวนผู้เรียนมีน้อย ดังนั้นการจัดการเรียนการสอนทางมณฑล
ได้จัดให้ผู้มีความรู้ความชำนาญมาอย่างบางแขนงไปสอนวิชาพิเศษให้นักเรียน
ฝึกหัดครูของมณฑลดังนี้

1. รองอำมาตย์เอก ขุนสรรค์ โกสิยพัทธ์ ว่าที่การเกษตรมณฑล
ช่วยสอนวิชาเกษตรกรรม สัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง

2. รองอำมาตย์โท ขุนสันทะการ ธรรมการมณฑลช่วยสอนวิชาครู
และตรวจการสอน สัปดาห์ละ 5 ชั่วโมง

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 9
พ.ศ. 2459 หน้า 98

²หอวชิราวุธานุสรณ์ แห่งที่ 201161/พ 3 สำเนาร่างบทความพระราช
นิพนธ์ เรื่อง ความเข้าใจผิด (จดหมาย)

3. รองอำนวยการฯ ขุนเวชกิตติวิภาส แพทย์ประจำมณฑลช่วยสอนวิชาการรักษาตัว และพยาบาล สัปดาห์ละ 2 ชั่วโมง

4. รองอำนวยการฯ ขุนภาษาสุนทร ลามมณฑลช่วยสอนวิชาฝรั่งเศส สัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง และตรวจการสอนวิชาภาษาฝรั่งเศส¹

กิจการผลิตนักเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองได้เจริญขึ้นไปโดยลำดับจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทางรัฐบาลมีความจำเป็นที่จะขยายการฝึกหัดครูเพิ่มเติมให้เพียงพอแก่ความต้องการ มณฑลอีสานจึงได้เปิดแผนกครูประกาศนียบัตรจังหวัดขึ้นในโรงเรียนฝึกหัดครูอุบลราชธานีแผนกหนึ่ง และได้ย้ายสถานที่เรียนไปอยู่ปากถนนคันตะวันออกของถนนนครบาลอันเป็นที่ตั้งสำนักงานศึกษาธิการเขต 10 ปัจจุบันซึ่งหลังจากนั้นก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตร การเรียนการสอนอีกหลายครั้ง และมีการย้ายสถานที่เรียนมาอยู่ใหม่บริเวณเดียวกันกับศูนย์กลางการอบรมการศึกษานี้ วิทยาลัยอุบลราชธานี* (ศ.อ.ศ.อ.) และได้ปรับเลื่อนฐานะเป็นวิทยาลัยครูอุบลราชธานี และมีความเจริญเติบโตในการผลิตนักการศึกษา หรือครู - อาจารย์มาถวายเท่าปัจจุบัน

การจัดการศึกษาด้านอาชีวศึกษาของมณฑลอีสาน

มณฑลอีสานได้ให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาด้านอาชีวศึกษาของมณฑลเป็นอย่างยิ่ง การดำเนินการนั้นได้เริ่มต้นที่วัดสุปฏิหาราม วัดประจำเจ้าคณะมณฑลอีสานเป็นนโยบายอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสร้างพระอุโบสถวัดสุปฏิหารามซึ่ง

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2458

*ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็น ศูนย์การศึกษาออกโรงเรียนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดอุบลราชธานี (ศนอ.)

พระศาสนคิลก เจ้าคณะมณฑลไทรบุรีร่วมกับพระภิกษุ และคณะข้าราชการเมืองอุบลราชธานี ได้พิจารณาจัดตั้งการสอนวิชาอาชีวะขึ้นในวัด โดยตั้งเป็นกองโรงงาน การช่าง ซึ่งแบ่งงานออกเป็น 3 ประเภทคือ 1. กองปั้นอิฐ 2. กองซ่อมสีข้าว 3. กองไม้ การจัดตั้งกองแคว่แต่งตั้งบุคคลเข้าเป็นพนักงานตามกองต่าง ๆ โดยมีคณะกรรมการ อีกรุ่นหนึ่งอีกได้แก่ พระครูปลัดวัชรสุปฏิญาณรามเป็นครูสอนทนายสัญญา สอนการคำนวณ หนาไม้ สอนการกลึง การทำตุ้ โต๊ะ เก้าอี้ กระดานดำ สอนการเขียนแปลน การก่อสร้าง สอนการก่อเตาเผาอิฐ สอนวิธีซ่อมสีข้าว¹ เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดอยู่ใน การควบคุมดูแลของวัดทั้งสิ้น

การตั้งโรงเรียนแผนที่

มณฑลอีสานได้มีการจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นมาโดยกรมหมื่นสรรพลัทธิประสงค์ ทรงพิจารณาเห็นความจำเป็นโดยทรงคัดเลือกนักเรียนโดยเอาบุตรหลานข้าราชการ กรมเมืองผู้มีภูมิลำเนาทางหนังสือไทย และที่มีความสามารถวกลบคูณหาร ได้แล้วซึ่งก็อายุตั้งแต่ 20 ปีขึ้นไป 5 - 6 คน มาเป็นนักเรียนอมรย์ฝึกหัดทำแผนที่ โดยกรมหมื่นสรรพลัทธิประสงค์ ทรงสอนโดยพระองค์เอง การสอนส่วนใหญ่เน้นหนัก ไปในวิชาฝึกหัดให้ใช้เข็มทิศ และมาตราส่วนต่าง ๆ และการวางแผนผังถนนหนทาง ในเมืองอุบลราชธานี ซึ่งชื่อถนนส่วนใหญ่เป็นผลมาจากท่านเป็นผู้ตั้งชื่อไว้ให้เอง จนถึงปัจจุบันนี้ ก็ไม่มีการเปลี่ยนแปลง การฝึกหัดนักเรียนแผนที่นี้จะฝึกอยู่ราว 3 - 4 เดือน จนไ้การได้แล้ว ก็ให้ออกสำรวจจัดทางสายโทรเลขและทางเกวียนไปพร้อม ๆ กัน

¹สภเจ้าพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน คิสโส) ประวัติวัชรสุปฏิญาณราม พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูพิทักษ์คณาการ (ชม มุทิโน นโม - สี - เอกวงษ์)

ระหว่างอาเภอต่ออาเภอ จังหวัดต่อจังหวัด โดยสายที่ยาวที่สุดและกันดารที่สุด แต่มีความสำคัญคือ จากเมืองอุบลราชธานีไปช่องเม็ก* จดเขาบรรทัด แล้วต่อไปยังเมืองจำปาศักดิ์ ครั้นต่อมานักเรียนที่เรียนแผนที่ ๆ ชานานูเหล่านี้ได้ทำการตระเวนหาแผนที่จนชานานูภูมิประเทศขึ้นเรื่อย ๆ นักเรียนแผนที่ก็ได้เข้ารับราชการ¹ เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบไป

การดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นนี้ถือได้ว่าเป็นการประสบผลสำเร็จอย่างยิ่งต่อมณฑลอีสาน โดยเฉพาะการนำเอาเทคโนโลยีใหม่ ๆ มาใช้สอนและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง จึงทำให้ผังเมืองอุบลราชธานีมีความทันสมัย มีความเป็นสัดส่วน แม้ในปัจจุบันนี้จังหวัดอุบลราชธานีได้ขยายตัวเมืองออกไปอย่างกว้างขวาง เนื่องจากความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประชากรอย่างมากก็ตามแต่ความสะดวกในการคมนาคมของตัวเมืองก็เป็นไปด้วยความสะดวกสบาย

ผลจากการพัฒนาการจัดการศึกษาอาชีวศึกษาของมณฑลนั้น ได้มีการเร่งรัดการดำเนินการดังนี้

1. การหัตถกรรมในตำบล ได้มีการดำเนินการจ้างครูที่มีความชำนาญในคานต่าง ๆ มาสอน เช่น การสอนทำเครื่องจักสาน
2. การกลีกรรม ได้มีการเรียนการสอนพร้อมกับแนะนำให้ผู้ปกครองได้รู้จักการเพาะปลูกพืชสวนครัว
3. การพาณิชย์การ ได้ส่งเสริมการนำสินค้าที่นักเรียนหา หรือสิ่งประดิษฐ์ไปแสดงผลงานของเด็กนักเรียนที่กระทรวงธรรมการจัดที่พระนครทุกปี

*ช่องเม็ก ปัจจุบันเป็นทางผ่านสื่อสารระหว่างประเทศ บริเวณจังหวัดอุบลราชธานี เชื่อมทางไปสู่ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

¹ เติม วิชาคณพจนกิจ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเติม วิชาคณพจนกิจ 19 มิถุนายน 2515 หน้า 104

โดยเฉพาะงานด้านฝีมือนี้ มณฑลได้ให้ความสนใจพิเศษในการสอนที่
โรงเรียนสตรี โดยเน้นหนักการสอนวิชาวิสามัญ 2 วิชาหลักใหญ่คือ

1. การฝีมือเย็บปักถักร้อย จะมีการสอนเสมอทุกวันในเวลาหลังเที่ยงแล้ว
เช่น สอนการทอผ้าขึ้น และผ้าเช็ดปาก ถ้าหากนักเรียนต้องการเรียนพิเศษก็จะสอน
ให้ในวันเสาร์ และวันอาทิตย์

2. สอนหน้าที่การเรือน เช่น วิชาเย็บปักถักร้อย การหุงต้มอาหาร
การรักษาบ้าน ตลอดจนความประพฤติตามจรรยา มารยาทของหญิงไทย รวมทั้ง
การสอนวิชาการปฐมพยาบาลด้วย¹

จากการให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาค้นคว้าชีวิตศึกษา ทำให้เกิดการ
เรียนการสอนที่แพร่กระจายออกไปอย่างรวดเร็ว ทั้งในโรงเรียนประถมศึกษา
โรงเรียนประชาบาล โรงเรียนมัธยม โดยทั่วไปในมณฑลอีสาน

การจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน ตั้งแต่ระยะช่วงเวลา พ.ศ. 2456
เป็นต้นมานั้นจนถึงปี พ.ศ. 2475 ได้มีอัตราการขยายตัวอย่างแพร่หลาย และนำมา
ซึ่งความเจริญของท้องถิ่นเป็นอันมากในทุกระดับชั้นที่ได้จัดการศึกษาลงไปนับเป็นความ
สำเร็จจกานหนึ่งในการปฏิรูปในหลาย ๆ ด้าน ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชดำริให้ปฏิรูปการเมือง การปกครอง เป็นต้นมา
สิ่งเหล่านี้จะประเมินได้จากผลงานที่เกิดจากการเริ่มต้น และการเอาใจใส่ที่ถึงมา
ของพระภิกษุสงฆ์ในรุ่นบุกเบิกอันได้แก่ พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการศึกษาของมณฑล
องค์แรก และคณะ ที่มีความกระตือรือร้นในการจัดการศึกษาและช่วยการสนับสนุน
จากกรมหมื่นสรวลพิษธิประสงค์ ข้าราชการองคมนตรีประจำมณฑลอีสาน ที่มีส่วนใน
การผลักดันให้เกิดการร่วมมือร่วมใจจากบรรดาข้าราชการ และคหบดีในมณฑลอีสาน
สร้างการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นผลสำเร็จ ดังจะเห็นได้จากผลงานการสร้าง

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2458

โรงเรียนใหญ่ ๆ เช่น โรงเรียน "เบญจมะหาราชโรงเรียนนาวิบูล ใน จังหวัดอุบลราชธานี หรือโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย โรงเรียนสตรีศึกษาในจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีขนาดใหญ่ และมีชื่อเสียงอย่างมากในเรื่องคุณภาพของการจัดการศึกษาสืบมาจนถึงปัจจุบันจนมีคำกล่าวโดยทั่ว ๆ ไปในประชาชนในภาคอีสานว่า "เมืองอุบลเมืองนักปราชญ์" อันเป็นส่วนหนึ่งซึ่งเป็นหลักฐานแห่งความสำเร็จ แม้ว่าจะมีอุปสรรคต่าง ๆ ที่ขัดขวางความเจริญเติบโตทางการศึกษาก็ไม่ได้ทำให้ผู้ที่รับปฏิบัติในช่วงต่อมาที่มีความท้อแท้ในทางตรงกันข้ามความเพียรพยายามทำให้การปฏิรูปการศึกษาสำเร็จ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2475 อันเป็นปีที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศ ซึ่งถือได้ว่านโยบายการจัดการศึกษาของประเทศอันเดิมได้เปลี่ยนแปลงไป

ปัญหาและอุปสรรคต่อการจัดการศึกษาระยะที่ 2 พ.ศ. 2456-2475

1. ปัญหาเรื่องการเงิน

การขาดเงินในมณฑลอีสานนั้นพอที่จะจำแนกออกเป็น 2 ปัญหาสำคัญคือ

1.1 ปัญหาการขาดเงินงบประมาณในการช่วยเหลือด้านการศึกษาของชาติไทย โดยเฉพาะการศึกษาในโรงเรียนประชาบาลที่ดำเนินการไปแล้ว แต่ยังไม่ขยายตัวอย่างกว้างขวางมากนัก เพราะไม่มีเงินบำรุงการศึกษา¹ ต่อมารัฐบาลประกาศจัดการศึกษาภาคบังคับปี พ.ศ. 2464 นั้นรัฐบาลได้เรียกเก็บเงินศึกษาพลีนั้นมณฑลอีสานเก็บได้น้อย โดยเฉพาะปีพ.ศ. 2466 มณฑลอีสานเก็บเงินศึกษาพลีได้น้อยกว่าเป้าถึง 110,561 บาท ประกอบกับการเรียกเก็บเงินศึกษาพลีของรัฐบาลได้เร่งให้มณฑลต่าง ๆ เก็บเงินเป็นจำนวนมากถึงรายละเอียดในตาราง

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2458
หน้า 66

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 16 พ.ศ. 2466
หน้า 22

ตาราง 8 แสดงจำนวนเงินที่เก็บไว้จากปี พ.ศ.2465 - 2468 ของประเทศ

ปี พ.ศ.	จำนวนเงินศึกษาพลีที่ คาดว่าจะเก็บได้	จำนวนเงินศึกษาพลี ที่เก็บได้จริง	เก็บได้คิดเป็นร้อยละ
2465	1,513,626.00	1,187,938.00	75.53
2466	2,216,345.00	1,700,852.00	67.79
2467	2,428,567.50	1,829,355.32	64.81
2468	2,725,903.50	2,007,183.96	63.09

ที่มา : กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 23
พ.ศ. 2475 หน้าพิเศษ ถัดแปลงรูปแบบตารางเพื่อความ
เหมาะสม

จากตัวเลขการเก็บเงินค่าการศึกษาพลีของรัฐบาลมีข้อยกคลลง นับตั้งแต่
ปี 2465 เป็นต้นมาตามลำดับ ทั้งนี้เนื่องจากความขาดแคลนของประชาชนในมณฑล
ต่าง ๆ ซึ่งภาวะเศรษฐกิจและการปรับปรุงประเทศในก้นต่าง ๆ ซึ่งส่วนหนึ่งอาจจะ
เป็นเพราะเกิดจากภาวะน้ำท่วมใหญ่ในปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา และฝนแล้งติดต่อกัน
ระหว่างปี พ.ศ. 2464-2466 ทำให้ราษฎรในมณฑลอีสานไม่สามารถชำระเงินค่า
การศึกษาพลีให้แก่รัฐบาล ซึ่งทำให้รัฐบาลขาดรายได้ทางหนึ่งลงไป และรัฐบาลเอง
ในขณะนั้นต้องประสบปัญหาทางด้านการคลัง ซึ่งเห็นได้จากค่าการามบังคับมณฑลของ
พระยาโกมารกุลมนตรี ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีคลังขณะนั้นว่า

...เงินศึกษาพลีนี้ใช้แต่ว่าหนักแก่ราษฎรที่ยากจนขัดสนเท่านั้น ยังเป็น
ภาษีที่ผิดในหลักการที่เกี่ยว เมื่อบังคับให้เรียนก็ควรให้เรียนโดยไม่ต้อง
เสียเงิน ถ้าจะเลิกเก็บเงินศึกษาพลีจะเป็นการจำเป็นที่จะต้องเติม
งบประมาณให้กระทรวงธรรมการราว 3 ล้านบาท...¹

การเก็บเงินค่าศึกษาพลีนั้น นอกจากจะทำให้เกิดความเดือดร้อน แล้วยัง
เป็นการไม่ยุติธรรมต่อประชาชนเนื่องจากการเก็บในอัตราไม่เท่าเทียมกันคือเก็บ
จากประชาชนคนละ 1 ถึง 3 บาท และการเก็บเงินก็เป็นอุปสรรคต่อการขยาย
การศึกษาภาคบังคับ ที่ไม่สามารถจะขยายไปทั่วทุกตำบลได้ ซึ่งในที่สุดปี 2473
รัฐบาลได้ยกเลิกการเก็บเงินค่าศึกษาพลี ทำให้ภาวะการศึกษาของประเทศดีขึ้นใน
แง่ที่ประชาชนได้รับการลดหย่อนค่าใช้จ่ายที่เป็นเงินตราอีกทางหนึ่ง ซึ่งอาจเป็น
ส่วนหนึ่งที่เป็นแรงจูงใจให้ประชาชนสนใจส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนต่อให้มากขึ้น

1.2 ปัญหาการเงินของรัฐบาล เป็นปัญหาสำคัญจากการดำเนินงาน
การศึกษาของรัฐเป็นอุปสรรคในด้านการเงินกล่าวคือ

1.2.1 โรงเรียนที่รัฐบาลตั้งขึ้นส่วนมากดำรงอยู่ได้ด้วยเงิน
งบประมาณ

1.2.2 โรงเรียนประชาบาลอยู่ได้ด้วยเงิน 2 ประเภทคือ

1.2.2.1 เงินประเภทศึกษาพลี ซึ่งเก็บตาม
พระราชบัญญัติประถมศึกษา

1.2.2.2 เงินประเภทการกุศลที่มีผู้บริจาคให้

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ร.7 ศ.15.1/2 เรื่องงบประมาณ
เงินแผ่นดิน พ.ศ. 2471, 2472

จากปัญหาทางการเงินของประเทศไทยภาวะทรุดโทรมลง ซึ่งพิจารณาได้จากเงินงบประมาณที่รัฐบาลจัดสรรให้กระทรวงศึกษาธิการดำเนินการจัดการศึกษาภายในประเทศทั้งหมดที่ได้รับการจัดสรรมีจำนวนปริมาณน้อยมากหากเปรียบเทียบกับปริมาณจำนวนโรงเรียน จำนวนครู จำนวนนักเรียน ที่มีอยู่จำนวนมากมายทั้งประเทศ ดังตาราง 9 ซึ่งแสดงยอดงบประมาณที่กระทรวงศึกษาธิการได้รับ

ตาราง 9 แสดงยอดงบประมาณที่กระทรวงได้รับปี พ.ศ. 2464 - 2475

ปี พ.ศ.	งบประมาณ
2464	2,430,376
2465	2,527,634.89
2466	2,608,892
2467	2,642,160
2468	2,800,638
2469	—
2470	2,976,310
2471	3,266,713
2472	3,649,025
2473	6,845,373
2474	6,812,317
2475	4,986,406

ที่มา : รอง ศยามานนท์ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ หน้าพิเศษท้ายเล่ม

จากยอดเงินดังกล่าว กระทรวงศึกษาธิการมีเงินจากรัฐ , แม้ว่าปี พ.ศ. 2473 รัฐบาลคงเก็บเงินค่าศึกษาพลีแล้วก็ตาม รัฐบาลต้องหางบประมาณ หกแทนให้อีก ซึ่งเป็นภาระที่หนักมาก จึงมีผลต่อการจัดการศึกษาของชาติเป็นอย่างยิ่ง และเมื่อพิจารณาตัวเลข จำนวนเงิน ที่มณฑลอีสานได้รับจากการจัดสรรให้เมื่อคิดเป็น เงินร้อยละทั้งหมดที่มณฑลอีสานได้รับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 - 2467 แล้วจำนวนเงิน ที่มณฑลได้รับไม่ถึงร้อยละ 2 ของเงินทั้งหมด ดังตาราง 10 ที่แสดงยอดรายรับ เงินจัดสรรเพื่อการศึกษาของมณฑลอีสาน

ตาราง 10 แสดงยอดรายรับเงินจัดสรรเพื่อการศึกษาของมณฑลอีสาน

ปี พ.ศ.	เงินที่ได้รับ	คิดเป็นร้อยละจาก เงินของกระทรวง
2464	34,984	1.43
2465	40,123	1.58
2466	45,695	1.75
2467	8,326.71	.03
2468	52,002.88	1.85
2469	155,739	-

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 14 - 19 พ.ศ. 2464 - 2469
ดัดแปลงรูปแบบตารางเพื่อความเหมาะสม

จะเห็นได้ว่ามณฑลอีสาน ได้รับเงินจัดสรรจากรัฐบาลน้อย ซึ่งส่งผลถึงการจัดการศึกษาของมณฑลให้มีคุณภาพและปริมาณลดทาลงด้วย ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงตรารายได้ในพระราชสำนักที่กระทรวงการคลังที่ถวายจำนวนถึง 4 ล้านบาท¹ แต่การจัดการศึกษาของประเทศก็ถูกกระทบกระเทือนตามไปด้วย ถึงแม้ว่าพระองค์จะมีนโยบายการจัดการศึกษาควรถือเอาคุณภาพไม่ใช่ถือเอาจำนวนการสอบไล่ได้เป็นหลัก แต่มุ่งให้เด็กมีความรู้ มีวิชาชีพติดตัว แต่เมื่อภาวะเศรษฐกิจของประเทศในขณะนั้นไม่เอื้ออำนวยยอมส่งผลกระทบกระเทือน และเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการศึกษามาก เพราะค่าใช้จ่ายย่อมเพิ่มขึ้น แต่ยอกรายรับไม่สมคุลย์ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการจัดการศึกษาของชาติเป็นอย่างยิ่ง

2. ปัญหาเรื่องการใช้ภาษาในการเรียนการสอน

เนื่องจากมณฑลอีสานมีภาษาถิ่นใหญ่ ๆ อยู่ 4 ภาษา คือ ภาษาไทย ภาษาลาว ภาษาเขมร และภาษาส่วย ซึ่งทั้งภูมิภาคนี้มาหากินอยู่บริเวณจังหวัดต่าง ๆ ในมณฑลอีสาน ฉะนั้นปัญหาการใช้ภาษาถิ่นแทนภาษาไทยคงจะเห็นได้จากรายงานกระทรวงธรรมการปี พ.ศ. 2458 ได้รายงาน ความว่า

...แต่เดิมมาในมณฑลนี้เรียนหนังสือสำหรับประเทศกัน หรือที่เรียกว่าหนังสือลาว หรือหนังสือขรรม และหนังสือไทยน้อย ถึงเวลาเดี๋ยวนี้ก็ยังนิยมเรียนกันอยู่ ตามธรรมเนียมอย่างน้อยผู้ที่ไปบวชเป็นภิกษุหรือสามเณร (หรือเด็กที่เป็นศิษย์พระ) จำเป็นต้องเรียนหนังสือขรรมก่อนการที่ว่าเป็นต้องเรียนหนังสือขรรม(ลาว)ก่อนนั้นเพราะคนในมณฑลนี้เขานิยมถือ

¹กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ แนวพระราชดำริแก้ไขรัชกาล

ว่าเป็นหนังสือสำหรับบรรพชนคนคำสั่งสอนพระพุทธเจ้า และผู้ที่บวช
เป็นภิกษุหรือสามเณร ถ้าไม่รู้หนังสือธรรม (ลาว) ก็ไปแสดงธรรม
ไม่ได้...¹

ดังนั้นการศึกษาในมณฑลอีสาน จึงจัดโดยอาศัยความยืดหยุ่นคือใช้สอน
ภาษาถิ่นได้ แต่จะต้องเน้นภาษาไทยกลางเป็นหลัก ซึ่งถือว่าเป็นการจัดการ
ศึกษาในระดับมูลฐานในเวลาต่อมา² อย่างไรก็ตามเมื่อมณฑลอีสานรวมกับมณฑล
นครราชสีมาในปี พ.ศ. 2468 ปัญหาภาษาอันเป็นอุปสรรคประการหนึ่งก็คือปัญหา
ภาษาเขมร เพราะจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ และศรีสะเกษ มีประชาชนจำนวน
มากที่พูดภาษาเขมร ดังรายงานข้าหลวงตรวจการศึกษา ความว่า

...เมืองบุรีรัมย์มีเขมรปนอยู่กันเป็นหมู่ถ้ามีไทยไปแทรกบ้างสัก 4-5 คน
ก็มักเลยพลอยพูดเขมรไปตามหมู่ด้วย ตามโรงเรียนยังมีเด็กพูดไทยได้
อีกมาก พระสงฆ์ สามเณร ที่เป็นครูพูดไทยได้บ้าง เมื่อพูดกับเด็ก
ก็พูดเป็นภาษาเขมรเพราะคล่องปาก บางแห่งทั้งครูทั้งเด็กพูดไทยไม่
ได้ ครูอ่านหนังสือไทยออกแต่ไม่เข้าใจในเรื่องว่าอะไร เช่น
วัดบ้านยาง เป็นต้น เด็กที่ยังฟังเรียน ก กา และทั้งอาเภอ

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2458
หน้า 66

²อรรถพร นพการ การปรับปรุงการปกครอง และความขัดแย้งกับ
ฝรั่งเศสในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453 ปริญญาโท อ.ม.
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2526 หน้า 248

ปุระโคณชัยเมืองบุรีรัมย์ครูพุกไทยได้ และสอนให้เด็กอ่านหนังสือ
ออกก่อนพุกไทยได้... แต่ผู้หญิงยังพุกไทยได้น้อยกว่าผู้ชาย...¹

ปัญหาการใช้ภาษาไทยนั้นจะมีอยู่เป็นจำนวนมากในพื้นที่ของภาคอีสาน
ทางตอนใต้ และเป็นปัญหาในเรื่องชาตินิยมของตนเองที่ไม่ค่อยคิดว่าตนเองเป็น
คนไทย แม้ในสมัยกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล ก็ได้
ทรงตระหนักถึงอันตรายในเรื่องนี้ ดังจะเห็นได้จากการให้มีตราสั่งเป็นทางการ
โดยทั่วไป ให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่เมื่อจะมีการสำรวจ
สำมะโนครัว หรือเมื่อมีราษฎรมาติดต่อจะต้องใช้แบบพิมพ์ของทางราชการให้
ปฏิบัติใหม่หมดโดยกรอกในช่องสัญชาติว่า "ชาติไทยบังคับสยามทั้งสิ้น ห้ามมิให้
เขียนในช่องสัญชาติว่า "ชาตินลาว ชาติเขมร ลัวะ ภูไท² ฯลฯ เป็นอันขาด
ทั้งนี้เพราะคนในท้องถิ่นทุกภาษาอะไรก็มักจะคิดว่าตนเองเป็นคนชาตินั้น หากไม่
ทรงรับดำเนินการแก้ไขก็อาจเป็นอันตรายต่อการเมืองของประเทศในขณะนั้นได้

ถึงแม้ว่ากระทรวงธรรมการ ได้อนุญาตให้มณฑลอีสานสอนภาษาฝรั่งเศสได้
ในระยะต่อมา ก็เพราะมีพรมแดนติดต่อกับอาณานิคมฝรั่งเศส ซึ่งเป็นประเทศ
มหาอำนาจสำคัญในขณะนั้นแม้วิกฤตการณ์ในปี รศ. 112 (พ.ศ. 2436) ได้ผ่านพ้น
ไปแล้วแต่ผลของเหตุการณ์ยังคงก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนต่ออนาคตของคนไทย
ในเวลาต่อมา ดังนั้นปัญหาการใช้ภาษาถิ่นกับการสร้างความรู้สึกรักให้เป็นคนไทย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ร.6 ศ.13/8 รายงานข้าหลวง
ตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมา (3 ต.ค. 2454)

² เติม วิกาศย์พจนกิจ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงทางพระองค์ พิมพ์เนื่องในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นายเติม วิกาศย์พจนกิจ

จึงเป็นปัญหาที่สำคัญที่ทางราชการให้ความสำคัญ โดยเฉพาะแม้ในปัจจุบันดินแดน
จังหวัดในภาคพื้นอีสานใต้ อันได้แก่ ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ ทั้ง 3 จังหวัดนี้
มีภาษาถิ่นประกอบด้วย ภาษาส่วย เขมร เยอ^{*} ดังนั้นทั้งสามจังหวัดจึงได้วาง
โครงการร่วมกันส่งเสริมการศึกษาในโรงเรียนที่ใช้ภาษาอื่นมากกว่าภาษาไทยขึ้น
เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าโครงการ เปิดสอนชั้นเล็กเล็กในโรงเรียนที่มีปัญหาทางภาษา
โดยเริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515¹ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน โดยได้รับความช่วยเหลือ
จากมูลนิธิเอเซีย กรมสามัญศึกษา และสำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ
เรื่อยมา

3. ปัญหาการขาดครูผู้สอนซึ่งมีอยู่โดยทั่วไปในมณฑลอีสาน

3.1 จำนวนครูมีไม่สอดคล้องกับจำนวนนักเรียน ทั้งนี้สืบเนื่องมาจาก
ครูผู้สอนในระยะแรกเป็นพระภิกษุสงฆ์ เป็นครูผู้สอน ซึ่งมีการสอนอยู่ 2 ลักษณะคือ
การสอนพระปริยัติธรรมกับสอนหนังสือไทยตามวัดต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นมาจนถึงปี พ.ศ. 2456
เมื่อรัฐบาลประกาศจัดการศึกษาใหม่ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า การศึกษาเพื่อทวยราษฎร์
และในปี พ.ศ. 2464 เมื่อมีพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับเป็นต้นมา ปัญหา
การขาดแคลนครูได้มีเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะการศึกษาตามโครงการศึกษา
เดิมที่ทั้งโรงเรียนประถมศึกษา หรือโรงเรียนประชาบาลขึ้นตามวัดต่าง ๆ ทั่ว
ประเทศนั้นปัญหาการขาดแคลนครูเป็นปัญหาที่มีอยู่โดยทั่วไปอยู่แล้ว หากคำนึงถึง

* ภาษาเยอ คือ ภาษาที่เรียกกันในท้องถิ่นเป็นการผสมผสานระหว่างภาษา
ส่วยเป็นภาษาลาว

¹ สำนักงานศึกษาธิการ เขต 11 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา
โครงการสอนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 สำหรับเด็กที่มีปัญหาทางภาษา หน้า 1

ปริมาณการก่อตั้งโรงเรียนภายในประเทศนั้นได้เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ดังนั้นเมื่อรัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับขึ้นมาแม้ว่าจะค่อย ๆ ประกาศใช้เป็นบางตำบลก่อนก็ตาม ก็ไม่สามารถทำได้ตามเป้าหมาย ทั้งนี้เพราะส่วนหนึ่งของปัญหา คือ การขาดครูผู้สอน ดังนั้นอัตราเฉลี่ยจำนวนครู 1- คนต่อเด็กจำนวนมาก จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการเร่งรัดคุณภาพการศึกษาของเด็ก ดังตารางแสดงจำนวนค่าเฉลี่ยของครูต่อเด็กนักเรียนประจำบาลในโรงเรียนมณฑลอีสาน ดังนี้

ตาราง 11 แสดงจำนวนค่าเฉลี่ยของครูต่อเด็กนักเรียนประจำบาลในมณฑลอีสาน

ปี พ.ศ.	จำนวนครู/นักเรียน
2464	1/49
2465	—
2466	1/43
2467	—
2468	1/63
2469	1/60

ที่มา : รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 14 พ.ศ. 2464 หน้า 44
 ฉบับที่ 16 พ.ศ. 2466 หน้า 46 ฉบับที่ 18 พ.ศ. 2468
 หน้า 45 ฉบับที่ 19 พ.ศ. 2469 หน้า 59 จัดแปลงรูปแบบตาราง
 เพื่อความเหมาะสม

จากตัวเลขค่าเฉลี่ยดังกล่าว มณฑลอีสานมีอัตราเฉลี่ยครูหนึ่งคน/จำนวน
เด็กนักเรียนสูงมากเมื่อเทียบกับมณฑลอื่น ๆ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2469 มณฑล
อีสานมีอัตราเฉลี่ยครูหนึ่งคนต่อจำนวนนักเรียนสูงที่สุดในประเทศไทย จึงก่อให้เกิด
ปัญหาในคุณภาพการศึกษาของมณฑลลงไปควบ

3.2 ปัญหาครูในมณฑลอีสานมีรายได้น้อย โดยเฉพาะครูในโรงเรียน
ประชาบาลซึ่งได้รับเงินเดือนน้อยมาก ถึงรายงานกระทรวงธรรมการ ได้กล่าว
เปรียบเทียบไว้ว่า "ครูประถมศึกษาเฉลี่ยเงินรายได้ถูกยิ่งกว่าค่าแรงกรรมกร
ที่ไ้การศึกษา"¹ นั่นก็แสดงว่าค่าแรงของผู้ที่จะไปประกอบอาชีพครูในสมัยก่อนน้อยมาก
จึงทำให้คนไม่ยอมเข้ารับราชการเป็นครู ซึ่งทำให้เกิดปัญหาการขาดครูขึ้น ครั้นเมื่อ
รัฐบาลประกาศให้โรงเรียนตัวอย่างของมณฑลเปิดการเรียนการสอนหลักสูตรฝึกหัดครูมูล
ประจำหัวเมืองในมณฑลอีสาน มณฑลอีสานต้องขอเปลี่ยนแปลงกำหนดระดับชั้นเรียน
จากผู้ที่เคยเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ให้เข้าเรียนโรงเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองได้ให้เปลี่ยน
เป็นนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 เข้าเรียนฝึกหัดครูหัวเมืองได้ ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหา
การไม่มีผู้ที่ยอมเข้าเรียนเพื่อเป็นครูประการหนึ่ง ซึ่งการขาดครูในมณฑลอีสานนั้น
อัตราครูในโรงเรียนมัธยมศึกษา ตัวเฉลี่ยครู 1 คนต่อนักเรียนหนึ่งห้อง

การขาดครูผู้ช่วยนั้นหากเปรียบเทียบกับระหว่างปัญหาขาดครูผู้ช่วยหญิงกับ
ครูผู้ช่วยชายแล้ว ปัญหาการขาดครูสตรีจะมีมากกว่า ทั้งนี้เพราะครูผู้ช่วยสตรีมักจะ
ลาคลอด หรือลาออกเมื่อมีบุตร และทัศนคติของคนไทยโดยทั่วไป เชื่อว่า
"...สตรีจะต้องอยู่บ้าน และจุดหมายในชีวิตของสตรีทุกคนก็คือการแต่งงาน จึง

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 24
พ.ศ. 2472 - 2474 หน้า 23

ไม่สมควรจะให้สตรีได้ศึกษาวิชาที่ไม่จำเป็น อันจะเป็นทางชักให้สตรีเบื่องานบ้าน ในหน้าที่ของตน..."¹ ทิศนคติของคนไทยจึงกล่าวจึงเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างปัญหา การวาทครูสตรีในมณฑลอีสาน และที่สำคัญปัญหาของครูสตรีโดยทั่ว ๆ ไป ครูสตรี ส่วนใหญ่มักจะลาออกเมื่อก่อนแต่งงาน แล้วจึงทำให้มณฑลไม่สามารถจัดหาครุมา ทดแทนกันได้ ดังนั้นอุปสรรคต่อการจัดการศึกษานั้นครูคือ หัวใจสำคัญในการที่จะพัฒนา การศึกษาของชาติ ซึ่งมณฑลอีสานได้พยายามแก้ไขปัญหานี้เรื่องนี้ตั้งแต่เริ่มต้น เรื่อยมา

3.3 ปัญหาครูขาดความรู้ และคุณวุฒิทางการศึกษา ปัญหานี้ถือว่าเป็น ปัญหาหลักของปัญหาที่เกี่ยวกับครู ทั้งนี้เพราะเมื่อเริ่มตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูใน มณฑลอีสานนั้นการเรียนการสอนส่วนมณฑลใช้วิธีการแก้ไขโดยวิธีการ และประสบการณ์ เชิญผู้มีความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ในแขนงต่าง ๆ ที่รับราชการภายใน มณฑลมาเป็นอาจารย์พิเศษสอนนักเรียนฝึกหัดครู เช่น เกษตรมณฑล ขรรชมการมณฑล หรือพยาบาลมณฑล มาเป็นผู้สอนนักเรียนฝึกหัดครูหัวเมือง ทั้งนี้เพราะครูในโรงเรียน ตัวอย่างยังไม่มีคุณวุฒิสูงพอแก่ความต้องการ อย่างไรก็ตามตั้งแต่ปี พ.ศ. 2459 จนถึง ปี พ.ศ. 2471 สถิติครูในมณฑลอีสานที่ได้รับประกาศนียบัตรทั้งประเทศมีเพียงร้อยละ 10.19 ถึงแม้ว่าครูที่โรงเรียนฝึกหัดครูจากส่วนกลาง และโรงเรียนฝึกหัดครูใน มณฑลจะเร่งผลิตครูออกมาก็ตาม แต่ครูที่ไม่มีวุฒิหรือไม่มีใบประกาศนียบัตรมีอยู่เป็น จำนวนมาก และส่วนที่เหลือนี้มีพื้นความรู้น้อย และไม่ได้อ่านวิชาครูมีอยู่ถึงร้อยละ 89.81 ของจำนวนครูทั้งหมด² ดังนั้นจึงมีผลกระทบต่อการสอนคือ สอนไม่ได้ตาม จุดมุ่งหมาย

¹ รอง คยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติการศึกษาธิการ หน้า 61

² กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 พ.ศ. 2471

ดังนั้นรัฐบาลจึงได้เร่งแก้ปัญหาโดยการเปิดอบรมครูในที่ต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาครูขาดคุณวุฒิ ซึ่งเรียกว่า การอบรมครูประเภทที่ 2 ซึ่งอบรมประชาชนเป็นส่วนมาก ส่วนครูในโรงเรียนราษฎรนั้นอบรมเป็นบางครั้งบางคราว บางแห่งสมัครเข้ามาอบรมด้วยก็มี มณฑลที่มักใช้ในการอบรมครูในระยะตั้งแต่ 1 เดือนหรือมากกว่านั้นเรียงลำดับตามความสำคัญคือ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร ซึ่งได้สนใจจัดให้มีการอบรมครูมากที่สุดเป็นอันดับ 1 และอันดับ 2 ของประเทศ¹ จะเห็นได้ว่า มณฑลอีสานได้มีความสนใจแก้ปัญหาครูขาดคุณวุฒิเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม การแก้ปัญหาการขาดครูตั้งแต่ปัญหารายได้ของครู ปัญหาการขาดครูผู้ทรงคุณวุฒิ ปัญหาการขาดครูสตรี มณฑลอีสานได้ให้ความสำคัญต่อปัญหานี้เป็นอย่างมาก โดยการหาทางแก้ไขด้วยวิธีต่าง ๆ จึงสำเร็จลงได้บ้าง

4. ปัญหาการขาดแคลนหนังสือแบบเรียน

มณฑลอีสานเป็นมณฑลที่อยู่ห่างไกลอยู่รอบนอก ดังนั้นการขาดแคลนหนังสือแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการที่กำหนดให้เรียนจึงมีราคาแพงกว่าผู้เรียนในหัวเมืองส่วนกลาง เช่น ราคาเล่มละ 20 สตางค์ ผู้จำหน่ายจะขายในราคา 50 สตางค์ ซึ่งเป็นการค้าเกินราคา และมีกำไรมากกว่า 75% อันการเอาเปรียบประชาชนเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะภายหลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาภาคบังคับ ทำให้จำนวนนักเรียนมากขึ้นเป็นจำนวนมาก จึงทำให้หนังสือ

มณฑลนครราชสีมา ในรายงานนี้ได้รวมกับมณฑลอีสานแล้ว ดังนั้นชื่อมณฑลอีสานในรายงานกระทรวงธรรมการ จะไม่มีชื่อมณฑลอีสานปรากฏต่อไป

แบบเรียนเกิดความขาดแคลนหนังสือแบบเรียนทุกชนิด ไม่พอแก่ความต้องการ ของ
เด็กนักเรียน ดังนั้นกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้มีประกาศและวิธีการดำเนินการแก้ไข
นี้ ความว่า

...เมื่อก่อนนี้แบบเรียนบางอย่างแม้เป็นแบบเรียนอย่างดีก็จริง แต่ราคา
แพงมากจนทำให้บิดามารดา หรือผู้ปกครองเด็กหนักใจไม่น้อย ไม่เป็น
การยุติธรรมแก่เด็กที่ถูกบังคับให้เล่าเรียนตามพระราชบัญญัติ มีหน้าที่ยัง
ต้องซื้อแบบเรียนควยราคาแพงอีก ฉะนั้นกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้ออก
ระเบียบการขายแบบเรียนดังนี้คือ

- ก. ร้านที่ขายแบบเรียนทุกร้านต้องจดทะเบียนอย่างถูกต้อง
- ข. กำหนดขายแบบเรียนให้แก่ร้านที่จัดจำหน่ายในแต่ละท้องที่
- ค. สำหรับตำบลที่ไม่มีร้านขายหนังสือก็อนุญาตให้เจ้าหน้าที่รับ
แบบเรียนจากกรุงเทพฯ ไปจำหน่ายเองได้ตามระเบียบเช่นเดียวกับ
ร้านทั่ว ๆ ไป...

การแก้ปัญหาคขาดหนังสือแบบเรียน และแบบเรียนราคาแพงที่รัฐบาล
กำหนดขึ้น ในครั้งแรกเมื่อปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
มณฑลอีสานได้แก้ไขโดยการให้นักเรียนยืมหนังสือเรียนไปก่อน ทั้งนี้เพราะการค้าขาย
หนังสือในมณฑลไม่กว้างขวาง และความต้องการหนังสือมีน้อย ราษฎรไม่ค่อยนิยมซื้อ
แต่เมื่อมีการประกาศการจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร และประกาศการศึกษาภาคบังคับ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ร.6 ศ.10/51 ความเห็นจากการจัด
การศึกษาหัวเมือง (29 กันยายน - 28 ธันวาคม พ.ศ. 2453)

ตามมา ความต้องการหนังสือเรียนมีมากขึ้น มณฑลไค้ดำเนินการโดยการรับบริจาค
ทุนทรัพย์จากข้าราชการและคหบดี พร้อมทั้งมีหนังสือแบบเรียนจำหน่ายในราคาของรัฐ
กำหนด แต่ถึงกระนั้นก็ตามนักเรียนก็ไม่นิยมซื้อหนังสือเรียน ทั้งนี้เพราะความยากจน
ของผู้นปกครองเป็นส่วนใหญ่ อันเป็นอุปสรรคสำคัญต่อความเจริญเติบโตทางการศึกษา
ของมณฑล

5. ปัญหาการฉ้อฉลพระราชบัญญัติประถมศึกษา

ซึ่งมีอยู่โดยทั่วไปพอจำแนกได้ 2 ประเภท คือ ความผิดตามลักษณะ
56 แห่งพระราชบัญญัติมาตรา 41 - 49 คือ

1. การชักชวนไม่ยอมเสียเงินค่าศึกษาพลีซึ่งกำหนดในอัตราต่าง ๆ กัน
ตามฐานะของท้องถิ่น และไม่ยอมปฏิบัติตามกติกาคือ เกือบร้อยละ 80 ที่เสียเงิน
ค่าศึกษาพลีคนละ 1 บาท แต่ไม่เกิน 3 บาท ซึ่งไม่แน่นอน ดังนั้นจึงก่อให้เกิด
ปัญหาการไม่ปฏิบัติ หรือปฏิบัติไม่เท่ากันในการเสียเงินค่าศึกษาพลี จึงจะเห็นได้
จากมณฑลอีสานส่งเงินค่าศึกษาพลีได้ครบตามที่กระทรวงกำหนด

2. การชักชวนไม่ยอมปฏิบัติตามพระราชบัญญัติมาตรา 41 - 49
แห่งพระราชบัญญัติประถมศึกษา อันได้แก่ การชักชวนไม่ยอมส่งเด็กนักเรียนในความ
ปกครองเข้าเรียน ซึ่งกรณีนี้จะถูกฟ้องศาลในปี พ.ศ. 2466 ประชาชนในมณฑล
อีสานไม่ยอมส่งเด็กนักเรียนเข้าเรียนเพียง 1 ราย จึงถูกปรับเป็นจำนวนเงิน
4 บาท¹ ที่เป็นดังนี้เพราะว่ามณฑลอีสานประกาศใช้พระราชบัญญัติแบบค่อยเป็นค่อยไป
เป็นระยะ แต่ในปีถัดมามีผู้นปกครองปล่อยเด็กไม่ให้เข้าเรียนจำนวน 20 ราย จึงถูก

¹ กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 16 พ.ศ. 2466

ปรับเป็นเงิน 54 บาท¹ เมื่อมณฑลเบิกขยายพระราชบัญญัติไปยังตำบลต่าง ๆ มากขึ้น อัตราการฝ่าฝืนพระราชบัญญัติก็เพิ่มมากขึ้นคือ ในปี พ.ศ. 2468 มณฑลได้ดำเนินคดีความผู้ปกครองที่ไม่ยอมส่งเด็กเข้าเรียน และปล่อยให้เด็กขาดเรียนถึง 176 ราย ปรับเป็นเงิน 343 บาท และถูกลงโทษภาคทัณฑ์ จำนวน 3 ราย² จากสถิติตัวเลขนี้มณฑลได้แก้ไขปัญหาการฝ่าฝืนพระราชบัญญัตินี้ด้วยการพยายามยุบโรงเรียนที่อยู่ห่างไกลไปมาไม่สะดวกให้เด็กสามารถเดินเรียนเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้ให้ลดลง

อย่างไรก็ตามปัญหาทั้ง 2 ปัญหาข้างต้นเป็นปัญหาอันเกี่ยวเนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจของประชาชนในมณฑลเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เนื่องจากเศรษฐกิจของมณฑลส่วนใหญ่หาอาชีพการเกษตร ซึ่งขึ้นอยู่กับธรรมชาติ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2453 - 2455 ราษฎรต้องประสบกับภาวะความแห้งแล้ง และอดอยากเพราะฟ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล ครั้นในปี พ.ศ. 2460 มณฑลต้องประสบปัญหาความเดือดร้อนอย่างรุนแรง เนื่องจากเกิดภavnน้ำท่วมใหญ่ทำให้น้ำในแม่น้ำมูล แม่น้ำชีมีปริมาณสูงขึ้น ป่าท่วมพื้นที่จนทำให้ชาวกล้าของราษฎรเสียหายเป็นจำนวนมาก³ ดังนั้นการที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเกิดภavnน้ำท่วม ทำให้ไร่นาต้องล่มจม ประชาชนจึงมีการเคลื่อนย้ายถิ่นฐาน เพราะฐานะเศรษฐกิจไม่เอื้ออำนวยต่อการประกอบอาชีพ

¹กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 17 พ.ศ. 2467
หน้า 11

²กระทรวงธรรมการ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 18 พ.ศ. 2468
หน้า 15

³ระลึก ธานี อุบลราชธานีในอดีต หน้า 311

ซึ่งส่งผลกระทบต่อการศึกษาของลูก หรือนักเรียนในปกครองที่มีความยากจน
ไม่มีเงินชำระเงินค่าการศึกษาพลี และไม่ยอมส่งลูกเข้าเรียนตามพระราชบัญญัติ
การศึกษามากบังคับได้ทำให้ต้องถูกปรับ และถูกลงโทษทัณฑ์ อันเป็นอุปสรรคต่อ
ความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษาของชาติเป็นอย่างยิ่ง

จากการดำเนินการจัดการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2456 - 2475 เรื่อยมานั้น
ได้มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายการจัดการศึกษาของชาติโดยมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป
ตามลำดับนั้น การดำเนินการได้ประสบกับปัญหา และอุปสรรคในการดำเนินการที่
เป็นปัจจัยสำคัญอันได้แก่ ปัญหาทางการใช้ภาษาถิ่นแทนภาษาไทยที่แม่ในปัจจุบัเรฐ
ยังต้องการการแก้ไขอยู่ก็ตาม ก็ยังไม่สามารถที่จะแก้ไขได้สำเร็จมากนักโดยเฉพาะ
ห้องที่จังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ปัญหาการขาดแคลนครูที่มีคุณวุฒิทางครู
ซึ่งมณฑลก็ได้พยายามแก้ไขปัญหานี้โดยการจัดการฝึกอบรมเคลื่อนที่ และการตั้ง
โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลขึ้นมา เพื่อฝึกสอนอบรมครูให้มีคุณวุฒิทางครูทำให้ครู
มีวุฒิความรู้ในวิชาชีพเพิ่มขึ้น ปัญหาบางอย่างเป็นปัญหาสำคัญที่แม้รัฐบาลกลางเองจะ
มีกฎระเบียบบังคับแล้วก็ตาม ก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาลุล่วงไปได้ทั้งหมด เช่น
การฝ่าฝืนไม่ยอมส่งบุตรหลานในความปกครองของตนเข้าเรียน การฝ่าฝืนการชำระ
เงินค่าศึกษาพลี รวมไปถึงปัญหาเศรษฐกิจของประเทศที่ตกต่ำลงไป ซึ่งอาจสืบเนื่อง
มาจากภาวะของสงครามโลกครั้งที่ 1 และภาวะเศรษฐกิจ การที่ต้องไม่จ่ายเงิน
ของรัฐบาลไปในกิจการด้านอื่น ๆ ประกอบกับสภาพภูมิประเทศในมณฑลอีสานไม่เอื้อ
อำนวยต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการปฏิรูป
การศึกษาของมณฑลนี้ แต่เมื่อผู้รับผิดชอบทางการจัดการศึกษาของมณฑลอีสานได้
ร่วมมือร่วมใจกันมาตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2442 เรื่อยมา การปฏิรูปแม้ค่อยเป็น
ค่อยไปก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ก็จะเห็นได้จากข้อมูลแสดงจำนวน
นักเรียน จำนวนครู จำนวนโรงเรียนของมณฑลอีสานที่มีตัวเลขเพิ่มประมาณ

มากขึ้นตามลำดับ โรงเรียนต่าง ๆ เหล่านี้มีบางโรงได้ขยายเติบโตทั้งปริมาณและคุณภาพทางการศึกษาทำให้กลายเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงของภาคอีสาน และของประเทศรวมทั้งปัจจุบันนี้ สิ่งเหล่านี้เกิดจากความเอาใจใส่ของเจ้าหน้าที่และบุคคลหลายฝ่ายอันได้แก่ พระภิกษุสงฆ์ ข้าราชการ คหบดี และประชาชนที่มีความรับผิดชอบทำให้การศึกษาของมณฑลอีสานเป็นรากฐานในการจัดการศึกษาจนถึงปัจจุบัน

บทสรุป

มณฑลอีสานเป็นดินแดนที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน ที่มีความเจริญรุ่งเรืองในขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมของท้องถิ่น เป็นดินแดนที่มีความสำคัญในทางพุทธศาสนาการเมืองเป็นอย่างมาก และที่สำคัญที่สุดก็คือเป็นดินแดนที่มีลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์ของตนเองที่แตกต่างไปจากดินแดนส่วนอื่น ๆ ของประเทศ ทั้งในด้านลักษณะภูมิศาสตร์ สังคม ภาษา เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ และวัฒนธรรม ลักษณะพิเศษของมณฑลอีสานดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยที่ส่งเสริมแนวคิดในการจัดการศึกษาของท้องถิ่น เพราะวัฒนธรรมของมณฑลอีสานมีจุดมุ่งหมายเน้นหนักในการส่งเสริมพระพุทธศาสนา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง และเป็นที่ให้การศึกษาก่อปรุษาจนเรื่อยมา

ลักษณะการจัดการศึกษาดังกล่าวเป็นการจัดการศึกษาที่มีการศึกษาโดยอาศัยพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดการศึกษาให้ประชาชน กุลบุตร และกุลธิดาเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นยุคแห่งการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยทุก ๆ ด้าน พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการจัดการศึกษาของประเทศเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะมณฑลอีสานมีความทุกข์ทรมานการอยู่ห่างไกลเป็นหัวเมืองชายแดนอันนอกที่มีปัญหาการขาดแคลนตัวบุคคลที่มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยในการพัฒนาประเทศอยู่เป็นจำนวนมาก ประกอบกับมณฑลอีสานเป็นดินแดนที่ถูกจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสคุกคามอย่างหนัก ซึ่งมีผลกระทบต่อนามันคงและความปลอดภัยของประเทศ

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมองเห็นความสำคัญว่า ใ้ไม่มีวิธีใดที่จะช่วยให้การปฏิรูปประเทศในด้านต่าง ๆ ใ้มีความสำเร็จ มีความเจริญก้าวหน้าได้เท่าเทียมการให้การศึกษาก่อปรุษาชน ซึ่งแนวคิดนี้เองทำให้พระองค์ดำ เนินการปฏิรูปการศึกษาและขยายการศึกษาสู่หัวเมืองอย่างกว้างขวาง

โดยมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) และนับแต่นั้นเป็นต้นมาจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงในการ ปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ จนถึงปี ๒๔๗๕ อันเป็นปีที่มีการ เปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังนั้นตลอดระยะเวลาของการดำเนินการจัดการปฏิรูป การศึกษาในมณฑลอีสาน (พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๗๕) จึงมีลักษณะเด่นชัดของการ ดำเนินงานหลายประการ

ประการแรก การคุกคามของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสที่คุกคามประเทศไทย โดยเฉพาะดินแดนมณฑลอีสานที่มีความรุนแรงและถูกคุกคามจากฝรั่งเศส ประกอบ กับความล่าช้าทางด้านการเกษตร การคมนาคม และความวุ่นวายทางการเมือง การเกิดกบฏอินทรี อันสืบเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลกลาง รวมไปถึงความทุกข์กันดารของมณฑลอีสาน และการขาดบุคลากรเพื่อรับราชการ เป็น ปัญหาที่รัฐบาลจะต้องรับดำเนินการแก้ไขโดยรีบด่วน ซึ่งรัฐบาลได้มองเห็นความสำคัญ ของมณฑลอีสานอันเป็นมณฑลใหญ่อันหนึ่ง ๑ และมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ จึงมี พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสรวรเสดิธิประสงค์ไปดำรง ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในมณฑลอีสาน ดังนั้นการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ รวมทั้งสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง จึงเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ ก่อให้เกิดแนวความคิดในการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานในระยะต่อมา

ประการที่สอง จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน เป็น จุดมุ่งหมายเพื่อแก้ไขการขาดแคลนบุคลากร ซึ่งเป็นสิ่งที่หาได้ยากมาก เพราะคน ส่วนใหญ่มีกาวงรู้ในการอ่านหนังสือไทยออก เขียนหนังสือไทยได้นั้นมีน้อยมาก เพราะพื้นฐานการจัดการศึกษาเดิมการใช้ภาษาของมณฑลอีสานใช้ภาษาไทยน้อย ดังนั้นจุดมุ่งหมายของการปฏิรูปการศึกษาในดินแดนนี้จึงมุ่งที่จะแก้ไขปัญหาการขาดแคลน บุคลากรประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือ มุ่งที่จะแก้ไขความไม่รู้ในการอ่าน - เขียนภาษาไทย เพื่อสร้างและปลูกฝังค่านิยมของการเป็นคนไทยให้เป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน - จึงจะเห็นได้จากเมื่อ ปีพ.ศ. 2437 รัฐบาลได้เปลี่ยนชื่อจากเดิมคือ มณฑลลาวท้าวเป็นมณฑลอีสาน ซึ่งเป็นการเปลี่ยนความรู้สึกของประชาชนในภูมิภาคนี้ ให้มีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือเป็นคนไทยก่อนการปฏิรูปการศึกษา และภายหลังเมื่อมีพระราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองปี พ.ศ. 2441 เป็นที่แรก ระบุว่ามณฑลอีสานให้ความพยายามจัดตั้งโรงเรียนต่าง ๆ ขึ้นมาโดยเพิ่มปริมาณมากขึ้นโดยลำดับ มีการจัดรูปแบบการเรียนการสอนโดยเน้นหนักการสอนหนังสือภาษาไทยให้นักเรียนอ่านออกเขียนได้ และได้ขึ้นนโยบายการปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยมโดยการบรรจุหลักสูตรลูกเสือเข้าเรียนตามโรงเรียนประจำมณฑล และขยายออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อสร้างสำนึกให้แก่เยาวชนในความมั่งคั่ง ศาสนา และพระมหากษัตริย์อันเดียวกัน ลักษณะของกิจกรรมนี้ช่วยสร้างความรู้สึกรวมใจในมณฑลอีสานให้มีความรู้สึกเป็นคนไทยอันหนึ่งอันเดียวกันอีกแนวทางหนึ่ง และเป็นแนวทางส่งเสริมกัน ที่มีความต่อเนื่องกันมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ ผู้รับผิดชอบต่อการจัดการศึกษาได้สร้างแบบเรียนที่สอดคล้องกัน โดยเน้นในเรื่องชาตินิยม ความเป็นคนไทยชาติเดียวกัน ส่งเสริมและสนับสนุนการจัดการศึกษาของรัฐอีกแนวทางหนึ่ง โดยได้รับความร่วมมือของพระภิกษุสงฆ์ ข้าราชการ ทหารบก และประชาชนที่ได้ให้การสนับสนุนการจัดการศึกษาอย่างต่อเนื่อง ภายหลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เป็นที่แรก รัฐบาลได้ดำเนินการควบคุมการจัดการศึกษาในดินแดนนี้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น รวมทั้งยังเปิดโอกาสให้มณฑลอีสานมีส่วนร่วมในการกำหนดช่วงเวลาของการเปิดเรียนให้เหมาะสม และกำหนดวิชาที่ทางการจะสอน ซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนาการศึกษาเพิ่มขึ้น

ประการที่สาม การจัดการศึกษาโดยการเน้นหนักในวิชาชีพ หรือ อาชีพที่งานของรัฐบาลทำให้เกิดมีโรงเรียนอาชีวศึกษา โรงเรียนสอนการทำแผนที่ ในมณฑลอีสานเป็นสิ่งที่จำเป็นประโยชน์แก่ประชาชนในส่วนนี้มาก เพราะโอกาสในการ

ที่จะไปศึกษาต่อให้สูงขึ้นนั้นน้อยมาก เนื่องจากปัจจัยต่าง ๆ อันได้แก่ ความยากจนของพลเมือง ภัยธรรมชาติจากความทุกข์กันดารแห้งแล้งทำให้โอกาสในการศึกษาต่อมีน้อย ดังให้การเปิดการเรียนการสอนด้านอาชีพจึงเป็นส่วนสนับสนุนการศึกษาที่มณฑลจัดและดำเนินการจนประสบผลสำเร็จอีกประการหนึ่ง

จากการดำเนินการตามนโยบายดังกล่าวในช่วงต้นนั้น มณฑลอีสานได้ดำเนินการในลักษณะค่อยเป็นค่อยไปจึงทำให้ประชาชนมีความเป็นชาตินิรัฐธนะเดียวกันกับส่วนกลาง ซึ่งเห็นได้จากการจัดการสอนวิชาลูกเสือขึ้นในมณฑลอีสานโดยได้เปิดกองลูกเสือขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นผลดีต่อการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน เพราะได้รับกวางสนใจจากประชาชนเป็นจำนวนมาก ตลอดจนได้รับความร่วมมือจากพระภิกษุสงฆ์ ข้าราชการ คหบดี และประชาชน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญ และเอื้ออำนวยในการปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสานประสบผลสำเร็จ ซึ่งจะเห็นได้จากปริมาณของโรงเรียน จำนวนครู นักเรียนที่เพิ่มขึ้นอย่างมาก

นอกจากนี้ยังอาจกล่าวได้ว่า มณฑลอีสานมีพื้นฐานทางสังคม ประเพณี และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน แต่ไม่ได้ทำให้ความมีเอกภาพทางการศึกษาของมณฑลลดลงแต่ประการใด ในทางตรงกันข้ามเมื่อรัฐบาลประกาศการปฏิรูปทาง การศึกษานั้น พื้นฐานทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นกลับเป็นสิ่งสนับสนุนให้การจัดการศึกษาของชาติดำเนินการไปได้ด้วยดี แม้ว่าตลอดระยะเวลาของการดำเนินการรัฐจะประสบปัญหาและอุปสรรคอย่างมากมาย แต่ก็สามารถแก้ไขปัญหาและอุปสรรคบางอย่างให้สำเร็จลุล่วงได้บ้างในบางอย่าง ดังจะเห็นได้จากการธำรงรักษาประเพณีและวัฒนธรรมของคนอีสานสมัยก่อนที่มีการสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาทางการศึกษาที่มีพื้นฐานที่ดีในอดีต อันเป็นพื้นฐานที่ดีต่อการจัดการศึกษาของประเทศชาติมาจนถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมฉลองราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ โรงพิมพ์คุรุสภา

2511, 286 หน้า

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์

เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภช

กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี 2515, 564 หน้า

จักรกฤษณ์ นรนิติติกุลการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นักประพจน์มหาชาติไทย โอเคียนสโตร์ 2527, 604 หน้า

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475

โรงพิมพ์คุรุสภา 2517, 160 หน้า

ชำเลื่อง วุฒิจันทร์ การพัฒนากิจพระสงฆ์และการพระศาสนาเพื่อความมั่นคงของชาติ

ปริญญาโท วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ประจำปีการศึกษา พุทธศักราช

2524 - 2525, 289 หน้า

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ประวัติและความจำสั้งเขป ประวัติ

สังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

(ม.ร.ว.เป้ย มาลากุล ณ กรุงเทพฯ) 25 เมษายน 2463 โรงพิมพ์

เองหลีสะแกนคำ 2463, 105 หน้า

_____ เทภกษิบาล คลังวิทยา 2495, 444 หน้า

เดิม วิภาคย์ทวนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 สำนักพิมพ์

สมาคมนักกษิตรีแห่งประเทศไทย 2515, 380 หน้า

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้อธิพิมพ์

จดหมายเหต, กอง กรมกลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/10 กรมหลวงพิชิต ปรีชากร กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนวนหนังสือ ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/3 ประกาศตั้งเตือน วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 118

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 กรมหมื่นสรรพรลธิธิประสงค์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนวนที่ 1/28 ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 กรมหมื่นสรรพรลธิธิประสงค์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนวนที่ 2/387 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/14 กรมหลวงราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนวนที่ 285/10475 ลงวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/14 รายงานประชุมเทศบาลแผนกกรรมการ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 เรื่องการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ วันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/13 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 59 วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ. 119

จดหมายเหตุน, กอง กรมกลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.16/1 เรื่อง

พระราชบัญญัติพระสงฆ์ (17 ก.ย. 120 - 12 ก.ย. 128)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักธิมณฑลตะวันออก
เฉียงเหนือ (20 ส.ค. - 14 ก.ย. 120)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.16/1 เรื่อง พระราชบัญญัติพระสงฆ์
(17 ก.ย. 120 - 12 ก.ย. 128)

_____ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.16/1 พระศาสนดิลกเจ้าคณะมณฑล
อีสานเจริญพรมายังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ
สาเนาที่ 18/63 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.16/5 พระมหาอ้วน ผู้ว่าการ
ราชการแทนเจ้าคณะมณฑลอีสานเจริญพรมายังเจ้าคุณพระวิสุทธิสุริยศักดิ์
ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ สาเนาที่ 6/43 ลงวันที่ 7 สิงหาคม
ร.ศ. 123

_____ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.16/6 พระครูวิจิตรธรรมภาณี
วัดสุปัฏนารามเมืองอุบลราชธานีเจริญพรมายังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ สาเนาที่ 4023 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ก. 116

_____ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.51.16/7 นายทองสุข ว่าที่
ข้าหลวงธรรมการมณฑลอีสาน กราบเรียนพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงธรรมการ สาเนาที่ 3/29 ลงวันที่ 2 สิงหาคม ร.ศ. 127

_____ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ. ร.1.16/11 รายงานการเปิด
โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลอุบลราชธานี วันที่ 3 มกราคม 2457

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/2 52/84 พระราชบัญญัติลักษณะบังคับกับเด็ก
ให้เล่าเรียน

จดหมายเหตุ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/9 เรื่อง

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/10 เรื่อง จดหมายเหตุและวิธีดำเนินการ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/11 เรื่อง หลักสูตรสามัญศึกษา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.13/8 รายงานชาลหลวงตรวจการศึกษามณฑล

นครราชสีมา (3 ก.ค. 2454)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/51 ความเห็นจากการจัดการศึกษาหัวเมือง
(29 กันยายน - 28 ธันวาคม พ.ศ. 2453)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.15.1/2 เรื่อง งบประมาณเงินแผ่นดิน

พ.ศ. 2471, 2472

หอวิชาฐานุสรณ์ กรมศิลปากร แฟ้มที่ 101605/ป.3 โอวาทสำหรับโรงเรียน
มหาดเล็กหลวง วันวิสาขบูชา พระพุทธศักราช 2459

1.2 เอกสารชั้นต้นที่พิมพ์แล้ว

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่อง จัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 100 ปี นับแต่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ โรงพิมพ์คุรุสภา 2511,
286 หน้า

ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 15 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 (ไมโครฟิล์ม)

ศึกษาธิการ, กระทรวง รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง แผนกรม

ศึกษาธิการ ประจำปี 2452 ม.ป.ท. 2452, 190 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม แผนกรมศึกษาธิการ

ประจำปี 2453 ม.ป.ท. 2453, 166 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ ๑ ประจำระพุดศก

2454 ม.ป.ท. 2454, 239 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ ๒ ประจำระพุดศก 2455

ม.ป.ท. 2455, 189 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 พ.ศ. 2456 ม.ป.ท.

2456, 64 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 7 ประจำระพุดศก 2457

ม.ป.ท. 2457, 70 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 8 ประจำระพุดศก 2458

ม.ป.ท. 2458, 94 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 9 ประจำพุดศก 2459 ม.ป.ท.

2459, 132 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำพุดศก 2460

ม.ป.ท. 2460, 217 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 11 ประจำพุดศก 2461

ม.ป.ท. 2461, 199 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 12 ประจำพุดศกักราช 2462

ม.ป.ท. 2462, 132 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 13 ประจำพุดศกักราช 2463

ม.ป.ท. 2463, 35 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 ประจำพุดศกักราช 2464

ม.ป.ท. 2464, 46 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 ประจำพุดศกักราช 2465

ม.ป.ท. 2465, 77 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง- รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 16 ประจำ

พุทธศักราช 2466 ม.ป.ท. 2466, 65 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 17 ประจำพุทธศักราช 2467

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2467, 59 หน้า

_____ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 18 ประจำพุทธศักราช 2468

โรงพิมพ์อักษรนิติ 2468, 66 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 19 ประจำพุทธศักราช 2469

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2469, 88 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 20 ประจำพุทธศักราช 2470

โรงพิมพ์กรบวิชากร กระทรวงธรรมการ 2470, 77 หน้า

_____ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 21 ประจำพุทธศักราช 2471

โรงพิมพ์กรบวิชากร กระทรวงธรรมการ 2471, 152 หน้า

_____ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 22 - 23 - 24

พุทธศักราช 2472 - 2473 - 2474 (ค.ศ. 1929 - 1932) โรงพิมพ์

ช่างพิมพ์วัดสังเวช 2474, 80 หน้า

_____ รายงานการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ประจำปีที่ 25 พุทธศักราช

2475 (ค.ศ. 1932 - 1933) โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช 2475, 64 หน้า

2. เอกสารชั้นสอง (Secondary Sources)

กฤษณา สีนไชย และรัตนา ภาชาฤทธิ์ ความเป็นมาของแบบเรียนไทย

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ 2520, 173 หน้า

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์

เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภช

กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ฌรินทร์การพิมพ์ 2525, 564 หน้า

จักรกฤษณ์ นรินทิตรคุณการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตราชานุภาพ

กัมภีระพรวนมหาคไทย โอเคียนสโตร์ 2527, 604 หน้า

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ ของดื้อसान โรงพิมพ์ศาสนา ม.ป.ป., 344 หน้า

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2475

โรงพิมพ์สุรสภา 2517, 160 หน้า

จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ วิกฤติการณ์สยาม ร.ก. 112 การเสียดินแดนฝั่งซ้าย

แม่น้ำโขง โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์ 2523, 618 หน้า

จารุวรรณ ชรรณวัตร คหิชาบ้านอีสาน อักษรวัฒนา ม.ป.ป., 154 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาดสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต พิมพ์ครั้งที่ 2 เจริญวิทย์การพิมพ์
2528, 238 หน้า

ชำเลื่อง วุฒิจันทร์ การพัฒนากิจพระสงฆ์ และการพระศาสนาเพื่อความมั่นคง

ของชาติ ปริณิพนธ์ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ประจำปีการศึกษา

พุทธศักราช 2524 - 2525, 289 หน้า

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา เทศาภิบาล กลังวิทยา 2495,

444 หน้า

_____ นิทานโบราณคดี กลังวิทยา 2517, 527 หน้า

เรื่อง เทียวที่ทาง ๆ ภาคที่ 4 ว่าควยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา

มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์ครั้งที่ 2 พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณ

หม่อมขาว นุนนาค โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2466, 71 หน้า

_____ ประวัติและความจาสังเขป ประวัติแห่งการศึกษาของประเทศสยาม

พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล ณ กรุงเทพฯ)

25 เมษายน 2463 โรงพิมพ์เฮงหลีสะพานคชา 2463, 105 หน้า

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 สำนักพิมพ์

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2515, 380 หน้า

เพิ่ม วิชาการดนตรี ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 เล่มที่ 2 สำนักพิมพ์สมาน
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2513, 413 หน้า

_____ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพิษภัยประสงค์ ทรงดำรง
ตำแหน่งเจ้าหลวงต่างพระองค์ ใ้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 นามเพิ่ม วิชาการดนตรี 19 มิถุนายน 2514 โรงพิมพ์สมานสังคมศาสตร์
 แห่งประเทศไทย 2514, 178 หน้า

ขวัญ ปุณโณภก วรรณกรรมท้องถิ่น โอเคียนสโตร์ 2525, 401 หน้า
 นิวัฒน์ น. แก้ววาทย์ ผู้เรียบเรียง ไทยลาวอีสาน นิพนธ์การพิมพ์ 2519,
 358 หน้า

ประเสริฐ แก้ววิไล ภาษาอุยกูร์ (ลาว) - ไทย - อังกฤษ สดามันภานา
ดุสิตกรพิมพ์พาณิชย์ 2521, 460 หน้า

มณฑุภา แก้วเจ้าอุทัย, พระบาทสมเด็จพระ ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์นามมณฑุ,
 ราชวิทยาลัย 2506, 108 หน้า

พจนานาวีวาท, สมเด็จพระ (อวน ถึงใส) ประวัติวัดสุปัฏนาราม ใ้พิมพ์ในงาน
 พระราชทานเพลิงศพพระครูพิทักษ์ธรรมากร (ชม มหัน โน - สี - เอกวงษ์)
 โรงพิมพ์นามมณฑุ 2499, 108 หน้า

ไพฑูริย์ มั่งคอง การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์โอ่งอิศร 2517, 315 หน้า

_____ "ประวัติศาสตร์อีสาน" ใน มรดกอีสาน วิทยาลัยนันทาสารคาม 2516, 120 หน้า
 รอง นามานนค์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็นเล่มเล็ก

ในงานฉลองครบรอบหกสิบปีของกระทรวงศึกษาธิการ 1 เมษายน 2507

โรงพิมพ์มณฑุ 2495, 216 หน้า

ระลึก นานี้ อุปลาวงศ์ในศักราช (2335 - 2475) รุ่งเรืองงานการพิมพ์
 2524, 376 หน้า

ระลึก ชานี นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประสานมิตร 2522, 294 หน้า อักสาเนา

รัทนา รุจิรกุล ภูมิศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทิพย์อักษรการพิมพ์ 2525,
423 หน้า

วิชาการ, กรม กระทรวงศึกษาธิการ แนวพระราชดำริแก้รัชกาล โรงพิมพ์
ครุสภาลาดพร้าว 2527, 327 หน้า

วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ สมบัติอีสานใต้ ครั้งที่ 3 เอกสารวิชาการศูนย์วัฒนธรรม

วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ โรงพิมพ์ภาควิพิมพ์ 2527, 214 หน้า

วณิชย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย 2516, 240 หน้า

สิริวัฒน์ คำวันสา ผู้รวบรวม อีสานปริทัศน์ พิมพ์ครั้งที่ 2 คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร 2524, 134 หน้า

สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรณ ราชภักดิ์ สงฆ์ไทยใน 200 ปี โรงพิมพ์
ศรีอนันต์ 2524, 353 หน้า

สิริวัฒน์ คำวันสา ผู้รวบรวม อีสานคดี พิมพ์ครั้งที่ 3 คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร โรงพิมพ์

สุวิทย์ ชีรสาควัต ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112-126 การเสียดินแดน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร 2523, 618 หน้า

สำนักงานศึกษาธิการเขต 11 โครงการสอนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 สำหรับเด็กที่มีปัญหา
ทางภาษา หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา โรงพิมพ์ครุสภาลาดพร้าว
2518, 437 หน้า

สังฆราชปาลเลกซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย สันต์ ท.โกมลบุตร แปล ก้าวหน้า
2506, 555 หน้า

๔

ภาคผนวก

,

สุนทรราชเลข, พระ (แซ่ ปทุมชาติ) พงศาวดารภาคอีสาน โรงพิมพ์ศรีหงส์
พิมพ์ในงานกุศลพระราชทาน พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชานันีนิติ 2472,
28 หน้า

อมรวงศ์วิตร, หม่อม (ม.ร.ว.ปฐม คณาจร) ประชุมพงศาวดารภาค 4
พงศาวดารหัวเมืองอีสาน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 องค์การค้าของคุรุสภา
2506, หน้า 133 - 395

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมวิชาการ ความเป็นมาของการบริหารการศึกษา
ชุดพัฒนาการทางการศึกษา โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์ พ.ศ. 2505
แนวพระราชดำริแก้ไขรัชกาล โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว 2527,
327 หน้า

อรรถรณนา นพการ การปฏิรูปการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑล
อุตร ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453 ปริณิฎานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520, 365 หน้า อักษรเนา

อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 แปลโดย ประภาพรทอง สิริสุข, ม.ร.ว. และพรณี นัทรพลรักษ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการการาราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
2527, 359 หน้า

เดช บุญนาค, "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์
5(1) 78 - 86 มิถุนายน - สิงหาคม 2510

น. นามพล (นามแฝง) "การศึกษาของไทยสมัยโบราณ" ประชาศึกษา 12
44 - 50 กรกฎาคม 2518

โครงการศึกษา ร.ก. 117

ภาค 2

ว่าด้วยการศึกษาในหัวเมือง

คณะพลเมืองและที่เรียนซึ่งมีอยู่

1. การศึกษาในหัวเมืองนั้น คณะเห็นว่าพลเมืองที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน มีอยู่ 5,500,000 คน เด็กหญิงทั้งชายในอายุเล่าเรียน 1 ใน 6 ของพลเมือง เป็นเด็กประมาณ 9,000,000 คน แบ่งเป็นเด็กหญิงเสียกึ่งหนึ่ง คงเด็กผู้ชาย 1 ใน 12 ของพลเมือง เป็นเด็กผู้ชาย 450,000 คน คณะเห็นว่าไม่ได้มาโรงเรียน เสียด้วยเหตุต่าง ๆ อีกครึ่งหนึ่ง คงเด็กผู้ชาย 225,000 คน ที่ควรมาเรียนเป็น มัธยม ประมาณในเวลานี้มีอยู่แล้ว โรงเรียนเชลยศึกก็ 34 โรงเรียน นักเรียน 1,214 คน ที่ได้มาขอจดทะเบียนสอนตามแบบกรมศึกษาธิการ โรงเรียนไทยสาขามหามกุฏราชวิทยาลัย 3 โรงเรียน เด็กประมาณ 150 คน โรงเรียน ก.ช. นโม ตามวัดต่าง ๆ ที่ได้ยื่นจำนวนเมื่อ พ.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) เป็นจำนวนวัด 4,120 วัด จัดเป็นโรงเรียน ก.ช. นโม พระสงฆ์เป็นครูสอนหนังสือไทย 2,928 รูป ศิษย์วัดเรียนหนังสือไทย 13,627 คน สามเณร 6,764 รูป รวมนักเรียนตามโรงเรียนเบื้องต้นที่ได้มาจดทะเบียนด้วย 22,969 คน ก็แลเห็นได้ว่าเด็กที่เข้าเล่าเรียนไม่เพียงพอแก่จำนวนที่จะเป็นอนุমানของพลเมืองหลายเท่านัก ทั้งวัดที่ไม่ได้สอน ก.ช. นโม แก่ศิษย์วัดก็ยังมีอีกส่วน 1 ใน 4 ส่วน ควรที่จะจัดการมูลศึกษา โดยอุดหนุนวัดให้มีครูสอนหนังสือไทยขึ้น และจัดตั้งโรงเรียนเบื้องต้นขึ้นกลางในชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษาต่อไป

แม้งเป็นมณฑลใหญ่ในการตรวจ

2. เพื่อกิจการที่จะจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ควรจะแบ่งออกเป็น 6 มณฑลใหญ่ ในการตรวจการเล่าเรียนดังนี้

- (1) มณฑลกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ และ
มณฑลนครชัยศรี
- (2) มณฑลเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑล
ลาวเฉียง
- (3) มณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์
มณฑลลาวพวน มณฑลลาวท้าว
- (4) มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลปราจีนบุรี มณฑลเขมร
มณฑลจันทบุรี
- (5) มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร
มณฑลนครศรีธรรมราช

- (6) มณฑลตะวันตก รวมมณฑลภูเก็ต มลายู และมณฑลไทยบุรี

3. ในทุกมณฑลใหญ่

- (1) กรมศึกษาธิการจะได้ตั้งสำรวจวัดใหญ่ในการศึกษา ๑ สำหรับ
มณฑลนั้นที่จะได้ตรวจสอบวางแผนการเล่าเรียน ทารายงานประจำปียื่นต่อ
กรมศึกษาธิการ
- (2) ทุกมณฑลใหญ่นั้นจะได้แบ่งออกเป็นจังหวัดทุกเมือง ถ้าจะเป็น
ไปได้เจ้าพนักงานเทศบาลในเมืองนั้น ต้องตั้งสำรวจวัดการศึกษาคนหนึ่งตรวจการ
เล่าเรียน
- (3) ทุกจังหวัดต้องแบ่งออกเป็นอำเภอ ๆ หนึ่งมีจำนวนโรงเรียน
ตามควรแก่หมู่ประชุมนในอำเภอนั้น เจ้าพนักงานเทศบาลในเมืองนี้ต้องตั้ง
สำรวจวัดรองคนหนึ่งหรือหลายคนแล้วแต่แขวงจังหวัดอำเภอใหญ่น้อย ตรวจการ
เล่าเรียนในอำเภอนั้น สำรวจสำหรับเมืองและสำรวจวัดรองสำหรับอำเภอ
นอกจากอยู่ในบังคับเจ้าพนักงานสำหรับมณฑลนั้น จะต้องอยู่ในคำสั่งสำรวจวัดใหญ่
เหมือนกันด้วยยื่นรายงานและตรวจสอบวิชาเล่าเรียนตามลำดับชั้น และการศึกษา
เล่าเรียนทุกอย่าง

ครูอาจารย์

4. นครที่เป็นเมืองใหญ่ของมณฑลข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งอยู่ หรือใน
ที่กลางอันใดที่สมควรในมณฑลนั้นก็ได้ ต้องมีโรงเรียนเมืองกลางและโรงเรียน
ฝึกหัดครู อาจารย์ด้วย เพื่อที่จะฝึกหัดครูสำหรับทำการสั่งสอนตามโรงเรียน
หัวเมืองมณฑลนั้น ๆ

โรงเรียน ก.ข นโม และโรงเรียนเบื้องต้นแรก

5. โรงเรียนมรพบท ก ข นโม ควรจะตั้งตามวัดแทบทั้งนั้น เว้นแต่ว่า
หมู่บ้านหรือเมืองมากไปวัดเพียงพอแก่จะเป็นโรงเรียนในหมู่บ้านนั้น เจ้าพนักงาน
เทศาภิบาลในมณฑลนั้นจะได้ตั้งโรงเรียนเบื้องต้นแรกขึ้น นอกจากที่วัด ให้ขอแก่
เด็กเรียนในจังหวัดนั้น

(หมายเหตุ ส่วนวัดนั้นก็คิดจะจัดให้เจ้าคณะมณฑล เพื่อที่จะได้จัดการ
เล่าเรียนตามวัดในหัวเมืองมณฑลนั้นให้พระสงฆ์จะเป็นครูอาจารย์ บอกลักษณะ
ก.ข. นโม เป็นมูลึกษาแก่ศิษย์วัดให้แพร่หลายอยู่แล้ว)

ตำบลที่หนา แก่วิธีเรียนให้น้อยเวลา

6. ในแขวงจังหวัดที่หนา หรือในจังหวัดอื่น ๆ ที่เด็กจะไม่สามารถ
มาเรียนไกลดลอก็ ก็ควรจะต้องวิธีเรียนให้ใช้ควรแก่แขวงจังหวัดนั้น ก็เป็นตัวว่า
ชานาหนาแล้วเด็กถูกหลานใช้เลี้ยงกระบือและเลี้ยงน้องเฝ้าบ้าน ก็ควรให้มี
กำหนดมาเรียนแต่เวลาว่างนา ปีหนึ่งเพียง 4 เดือน

การรับศิษย์ในเทศาภิบาล

7. บรรดาเจ้าพนักงานที่รับราชการพลเรือนอยู่ในมณฑลนั้น ตั้งแต่ผู้ใหญ่
บ้านตลอดผู้รักษาเมืองหรือข้าหลวงเทศาภิบาล กับทั้งสารวัตรใหญ่ที่ตั้งไปจาก
กรมศึกษาธิการ ต้องเป็นผู้รับศิษย์สำหรับการศึกษาในแขวงกำนัน อาเภอเมือง
มณฑลนั้น ก็จะต้องจัดให้มีโรงเรียนเป็นที่เล่าเรียนเพียงพอแก่เด็กอายุกำหนด
เล่าเรียนที่มีอยู่ และครูอาจารย์ที่จะสั่งสอน ทั้งเครื่องเล่าเรียนด้วย

นักเรียนที่เจียมแหลมจะเรียนวิชาสูง ส่งมาเรียนกรุงเทพฯ

๘. นักเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ที่ฉลาดเจียมแหลม ควรจะเรียนความรู้ วิชาเบื้องต้นชั้นอุดมศึกษานั้น เจ้าพนักงานในเทศาภิบาลรับผิดชอบในการศึกษา ควรจะเลือกักักนักเรียนที่มีความรู้ดี ฉลาดเจียมแหลม อยากจะเล่าเรียนใน อุดมศึกษาก็ให้ส่งเขามาศึกษา ในโรงเรียนชั้นสูงหรือวิทยาลัยในกรุงเทพฯ ใช้จ่ายในการศึกษา

๙. การใช้จ่ายสำหรับการศึกษา ควรจะตั้งอากรการเล่าเรียน เก็บเป็นเขตในมณฑลนั้น วิธีที่จะเก็บนั้น แล้วแต่กระทรวงคลังกับข้าหลวงเทศาภิบาล ในมณฑลนั้นจะตั้งวิธีเก็บสมควร กับเทศา ใช้จ่ายในการศึกษาสำหรับเมืองและมณฑล นั้นเอง และถ้าเป็นการสมควรที่จะต้องบำรุงแล้ว เงินแผ่นดินในกรุงเทพฯ จะ อนุญาตให้เป็นส่วนในการใช้จ่ายบำรุงการเล่าเรียนในหัวเมืองนั้นพอควรแก่ที่จะ เป็นไปได้

วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

ที่มา : คณะกรรมการจัดงานวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบ 100 ปี ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ หน้า 236 - 240